

Slovenski etnograf

**Stanovanjska kultura idrijskih
rudarjev ob prelomu stoletja**

**Medsebojna pomoč na vasi
na Slovenskem**

Začetki ljutomerskih konjskih dirk

XXVII - XXVIII
L E T N I K
1 9 7 4 - 7 5

Slovenski etnografski muzej Ljubljana 1976

Slovenski etnograf

**Stanovanjska kultura idrijskih
rudarjev ob prelomu stoletja**

**Medsebojna pomoč na vasi
na Slovenskem**

Začetki ljutomerskih konjskih dirk

XXVII - XXVIII
L E T N I K
1 9 7 4 - 7 5

Slovenski etnografski muzej Ljubljana 1976

Ferd. Berč

Marija Makarovič

Uredniški odbor

Angelos Baš
Ljudmila Bras
Boris Kuhar
Ivan Sedej

Tehnični urednik

Marjan Loboda

Odgovorni urednik

Boris Kuhar

90921
+

Slovenski etnografski muzej

XXVII - XXVIII
LETNIK
1974 - 75

Stavovnjaška kulturna izdajstva
izdane ob priložnosti slovenskega
letoslovnega pomoča na vsej
na Slovenskem

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 1975

Češkoslovenski inštitut za etnologijo

PO 3321/1982

Uredništvo
Angela Bar
Ljudmila Bera
Boža Kumer
Ivan Štegl
Tehnični redaktor
Mojca Lesca
Odgovorni urednik
Boža Kumer

Stanovanjska kultura Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja

Namen tega zbirke, kakor so napisani, je prikazati, kakor so živeli in delali Idrjski rudarji v predmestju, v mestu in v okolici. Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja. Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja. Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja.

Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja. Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja. Vsebuje tudi nekaj slik, ki prikazujejo stanovanjsko kulturo Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja.

1. Mednarodni slovarski inštitut, Slovenski inštitut, Ljubljana 1982, str. 108

2. Stanovanjska kultura Idrjskih rudarjev ob prelomu 19. stoletja, v: Slovenski inštitut, Slovenski inštitut, Ljubljana 1982, str. 108

Fanči Šarf,	Stanovanjska kultura Idrjskih rudarjev ob prelomu stoletja	7
	Die Wohnkultur der Bergarbeiter von Idria um die Jahrhundertwende	

Marija Makarovič,	Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem (na primeru Predgrada v Poljanski dolini ob Kolpi)	35
	Gegenseitige Hilfe im Dorf in Slowenien (am Beispiel von Predgrad an der Kolpa im Poljane tal)	

Angelos Baš,	Začetki ljutomerskih konjskih dirk	63
	The Origins of the Ljutomer Horse Races	

Bibliografija — Bibliographie

Milan Dolenc,	Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev	81
	Die Bibliographie handgeschriebener Medizinbücher	

Stanovanjska kultura Idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja

Rudnik živčega srebra, odkrit ob koncu 15. stoletja, je povzročil, da se je Idrija razvijala v gospodarsko, trgovsko in kulturnoprosvetno središče širšega območja, dasi ravno kraj po svojem geografskem položaju za to ni imel naravnih pogojev. Za bližnjo in daljno okolico je značilna slaba in težka prehodnost, slaba obljudenost in pozno nastala hribovska naselja¹ ter planote, ki med seboj geografsko niso tesno povezane. Brez rudnika bi to središče nikoli ne nastalo. Navedene okoliščine in lega, ki jo je izoblikovala geološka prelomnica, potekajoča prek doline od severozahoda proti jugovzhodu, je vtisnila kraju svoj pečat: meščansko usmerjeno središče kot rezultat potreb in prizadevanj rudniške uprave ter obrobno naselje z značilnimi rudarskimi hišami. Tretja značilnost so rudniški večstanovanjski bloki, ki so v zadnji četrtini 19. in prvem desetletju 20. stoletja precej spremenili podobo kraja, pa tudi stanovanjske razmere.

V okviru raziskovanj življenja Idrijskih rudarjev² nas je zanimal predvsem rudarjev dom in stopnja stanovanjske kulture. Specifično gostaštvo in najemništvo, ki ga je vseskozi povzročalo nesorazmerje med povišanjem zaposlenih v rudniku ter povečanjem števila hiš oziroma stanovanj, je samo po sebi zahtevalo dodatno raziskovanje najemniških odnosov, pogostih selitev iz stanovanja v stanovanje in vzrokov

¹ Melik Anton, Slovenija, 4. zvezek, Slovensko Primorje, Ljubljana 1960, str. 504

² Raziskovanje je izvedel Slovenski etnografski muzej v Ljubljani s pomočjo Kidričevega sklada, Kulturne skupnosti Slovenije in Mestnega muzeja v Idriji. Podatke so dali v letih 1969 - 1974 predvsem starejši Idrijčani bodisi v intervjujih bodisi kot odgovore na anketo. Osebno smo obiskali okoli 45 domačinov, med pomembnejšimi informatorji pa naj navedemo naslednje:

- Likar Martin, roj. 1888, Kapetana Mihevca 26
- Vončina Josipina, roj. 1893, Trg maršala Tita 12
- Kovačič Lovro, roj. 1897, Študentovska ul.
- Šinkovec Franc, roj. 1873, Rožna ul. 3
- Kenda Katarina, roj. 1885, Gortanova ul.
- Gantar Ivan, roj. 1883, Pirnatova ul. 1
- Lapajne Janez, roj. 1897, Študentovska ul. 13
- Bevk Marija, roj. 1890, Wolfova 1
- Jurjavčič Albina, roj. 1901, Kajuhova 1
- Žust Frančiška, roj. 1891, Tomšičeva 20
- Eržen Avgust, roj. 1900, Prelovčeva 12
- Bajt Anton, roj. 1897, Cankarjeva 7
- Lapajne Rafael, roj. 1900, Prešernova 17
- Anton Troha, roj. 1900, Platiševa 17
- Repar Pavle, roj. 1900, Platiševa 9
- Jereb Anton, roj. 1895, Kapetana Mihevca 18
- Krapš Anton, roj. 1896, Nikolaja Pirnata 9
- Čibej Ana, roj. 1896, Wolfovo stopnišče 6
- Čuk Franc, roj. 1888, Kajuhova 3
- Kržišnik Ludvik, roj. 1911, Kapetana Mihevca 36

Anketiranih je bilo 300 rudarjev-upokojencev; na anketo jih je odgovorilo 95. Vsem, ki so nam na ta ali oni način pri delu pomagali, se toplo zahvaljujemo. Posebno zahvalo izrekamo Društvu upokojencev, ki je pomagalo pri anketiranju, ter Ivu Lapajnu, dolgoletnemu uredniku Uradnega lista in Ladu Božiču, ki sta k naši razpravi dala svoje pripombe ter podatke še dopolnila.

zanje, pogojev za pridobitev ali zapustitev rudniških stanovanj ter nekaterih drugih pomembnih vprašanj, predvsem možnosti in ovir za dvig stanovanjske kulture, značilnosti stanovanj in podobno. Medtem ko nam nekateri doslej zbrani in objavljeni statistični podatki kažejo razvoj rudnika glede na število zaposlenih in porast števila hiš, nam je vse podrobnosti o stopnji stanovanjske kulture lahko posredovalo izključno ustno izročilo. Le-to sega v najboljših primerih do zadnjih desetletij 19. stoletja, torej še v čas, ki je bil za življenje idrijskih rudarjev dovolj značilen, da nam lahko predstavi dokaj izvirno stanovanjsko kulturo. Prelomnica stoletja je v okviru političnih in gospodarskih sprememb širšega značaja — v Idriji še posebej z nastopom socialdemokratov — začela vnašati spremembe, ki so kmalu kazale na daljnosežne posledice, a jih je žal začetek prve svetovne vojne močno zatrl.

Trdovraten boj za streho in kruh, razgibano politično in kulturnoprosvetno življenje, predvsem pa zanimanje za lastne probleme — so razlogi, da so stari idrijski rudarji na splošno zelo razgledani, bistri, zanesljivi in imajo izredno dober spomin. Samo njim se imamo zahvaliti, da smo še danes lahko dobili dokaj popolno podobo življenja rudarskih družin v času do prve svetovne vojne. Čas med zadnjima svetovnima vojnima — obdobje italijanske okupacije — pomeni precejšnjo stagnacijo, čas po drugi vojni pa tolikšne spremembe in odstopanja od specifičnosti, da z življenjem pred dobrim pol stoletjem nima skoraj ničesar več skupnega. Zato smo se pri raziskovanju ljudske kulture osredotočili predvsem na čas do l. 1914 in naš namen je, kolikor mogoče natančno prikazati razmere in okoliščine, v katerih so idrijske rudarske družine tedaj živele.

Dotok prebivalcev, gibanje števila zaposlenih v rudniku, porast števila hiš

Možnost rednega zaslužka je močno privabljala okoliške prebivalce v Idrijo. Neagrarna širša okolica je dajala komaj zadostne možnosti obstoja večjim kmetijam, medtem ko so se številni bajtarji težko preživljali s priložnostnim zaslužkom, dni-narstvom ali delom v gozdu. Poklicno strukturo nam je med drugim pokazala tudi anketa, ki smo jo v zadnjem času izvedli med 300 upokojenimi idrijskimi rudarji. Od 95 rudarjev, ki so na anketo odgovorili, je bilo v generaciji njihovih očetov 64 rudarjev, 9 malih kmetov, 6 bajtarjev-dniinarjev, 9 gozdnih delavcev in 7 obrtnikov, v generaciji starih očetov pa le 33 rudarjev, 19 malih kmetov, 15 gozdnih delavcev, 6 bajtarjev, 1 škafar, 1 kovač in 1 cestar. Za 18 starih očetov ni bilo podatkov, vemo le, da niso bili rudarji. Rudarji vseh treh generacij so živeli pretežno v Idriji, nekaj tudi v okoliških vaseh, vsi drugi pa po večini v kmečkih hribovskih naseljih. Mladi rudarji, ki so dobili delo v rudniku, so se preseljevali v Idrijo; prvi pereč problem, s katerim so se srečevali, je bilo stanovanje. Huda stanovanjska stiska se je očitneje pojavljala že vse od konca 18. stoletja, ko je rudnik zaposlil nad 300 novih delavcev. Uprava rudnika, od katere so bile odvisne dobre tri četrtine idrijskega prebivalstva, je najprej iskala rešitev v omejevanju porok in se je leta 1828 pritožila na Dunaj, da se preveč rudarjev ženi. Pritožbo je rudnik še nekajkrat ponovil, dokler ni l. 1875 ministrstvo za poljedelstvo odredilo, da se smejo rudniški pazniki in delavci poročiti s posebno prošnjo na direkcijo rudnika in s posebnim dovoljenjem rudni-

Rudarske hiše na pobočju nad Idrijo pred 1. svetovno vojno, fotoarhiv Mestnega muzeja v Idriji

škega svetovalca. Delavcem nižjih razredov poroke sploh niso dovolili.³ Kljub temu pa je število prebivalcev vztrajno naraščalo. Povprečno je v vsaki idrijski hiši v 19. stoletju živelo po 16 ljudi, največ prebivalcev pa sta imeli hiši št. 35 (28 ljudi) in št. 167 (29 ljudi). To potrjuje statistika. Doslej so zbrani in v glavnem že objavljeni tile podatki:⁴

Leto:	Hišnih števil:	Prebivalcev:	V rudniku zaposlenih:
1. pol. 17. stol.		nad 1000	okoli 200
1665			okoli 280
1689			355
1732		okoli 3000	591
1747		2500—3000	450
1764			590
1776	309		
1783	306	2556	
1790		okoli 4000	900

³ L. Božič, Socialne razmere idrijskih rudarjev, Idrijski razgledi, II. letnik, šte. 3, 20. 9. 1957

⁴ Statistični številčni podatki so zbrani iz del: M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931; I. Mohorič, Rudnik živega srebra v Idriji, Idrija 1960; F. Baš, Rudarska hiša v Idriji, Slovenski etnograf X., Ljubljana 1957; L. Božič, Naš idrijski kot, Ljubljana 1936 in Socialne razmere idrijskih rudarjev, Idrijski razgledi, II. letnik, šte. 3, 20. 9. 1957 ter Mestni arhiv v Idriji

Leto:	Hišnih števil:	Prebivalcev:	V rudniku zaposlenih:
1801			918
1805	370	4258	550
1810	375	4907	709
1817	380	4139	
1820	375	4907	448
1823	386	4020	
1830			528
1840			561
1850		4500	561
1854	395	4539	
1859			703
1860	395	5418	560
1869	395	3813	646
1880	404	4174	1000
1890	435	4906	
1900	491	5538	
1904			1156
1910	531	5887	
1911		4700	
1914			1149

Posledica nadpovprečnega dviga števila zaposlenih proti koncu 18. stol. je bila tudi gradnja novih hiš. L. 1785 je nastalo predmestje "Na zemlji" z Jožefovim jaškom vred. V enem samem letu (1788) so bile zgrajene hiše s številkami od 310 do 319, nato pa do l. 1800 še nad 40 novih hiš.⁵

Padec števila zaposlenih po l. 1810 je povzročil stagnacijo tudi pri številu hiš, saj se je le-to v več kot pol stoletju dvignilo komaj za 20. Upoštevati moramo, da je bilo precej stavb rudniških, bodisi poslovnih bodisi stanovanjskih, za vodilne službenice. Povečanje števila hiš po l. 1870 je šlo deloma na račun novozgrajenih rudniških stanovanjskih blokov. Šele po letu 1880 je bilo zgrajenih večje število hiš, povprečno po 42 v vsakem desetletju do l. 1910. Za leto 1910, torej za čas, ko bi že bilo pričakovati izboljšanje stanovanjskega problema, pokaže izračun, da je živelo povprečno v vsaki hiši še 11 ljudi, praktično pa vsaj 2 do 4 več, ker so hišne številke imele tudi že omenjene rudniške, pa tudi privatne poslovne, obrtniške, trgovske in druge stavbe.

Velikost družin je bila še v prvih desetletjih našega stoletja znatno večja od družin, nastalih kasneje. Že omenjena anketa, na katero je odgovorilo 95 upokojenih rudarjev, je pokazala, da je bilo povprečno število družinskih članov v družinah anketirancev 5 oseb, v družinah njihovih očetov pa 8 do 9 članov v družini.⁶ Tako lahko

⁵ M. Arko, *Zgodovina Idrije*, Gorica 1931, str. 107

⁶ Naprednejše glasilo "Majski list", ki so ga ob koncu 19. stol. izdajali socialdemokrati, je ob raznih priložnostih indirektno propagiralo manj otrok v družinah.

rečemo, da sta še okoli l. 1910 živeli povprečno po dve šest do osem članski družini v eni hiši.

Na vprašanje o lastništvu stanovanjske hiše, o načinu pridobitve ter o številu in vrsti najetih stanovanj za rudarske družine je dala anketa naslednje odgovore:

	generacija dedov (34)	generacija očetov (64)	generacija anketirancev (95)
hišo podedovali	10	13	23
hišo zgradili	6	14	18
stanovanje v privat. hiši	14	22	33
stanovanje v rudn. hiši	3	8	8
deloma priv. deloma rudn.	1	7	13

Statistika kaže, da si je povprečno le 20 odst. rudarjev vseh treh generacij zgradilo lastno hišo in da jih je največ, okoli 37 odst., živelo v stanovanjih zasebnih lastnikov.

O osebnih dohodkih in njihovi uporabi

Za boljše razumevanje premoženjskih in stanovanjskih razmer, v kakršnih so živele rudarske družine v času pred prvo svetovno vojno, ter o možnostih in ovirah za izboljšanje življenjskih razmer lahko navedemo nekaj podatkov o višini zaslužka, vzporedno s tem pa tudi o življenjskih stroških, ki so bremenili n. pr. vsako povprečno osem člansko najemniško družino. Tudi konkreten zgled mladega neporočenega rudarja-kopača⁷ ne bo odveč. L. 1912, ko so se plače pod pritiskom socialdemokratov in zaradi splošne gospodarske situacije pa tudi zaradi odprave rudniškega žita in drv dvignile za več kot 100 odst. nad plače, kakršne so bile okoli l. 1900 — 1905, življenjski stroški pa se bistveno niso spremenili, je tak rudar zaslužil okoli 40 kron na 14 dni. Od tega je dal materi za hrano in stanovanje 28 kron. Taka je bila navada. Za obutev, obleko, perilo, tobak in za gostilno mu je ostalo 12 kron. Prav toliko pa je tedaj stal par delovnih čevljev. Za boljšo nedeljsko obleko, ki jo je sešil krojač, je moral odšteti blizu 70 kron, torej četrtletni prihranek, če ni porabil žepnine. Slabša konfekcijska obleka za delavnik je stala 35 kron. Kupiti si je moral še nogavice, perilo in klobuk.⁸ Rudar v zadnjem plačilnem razredu pred upokojitvijo je tedaj zaslužil okoli 50 kron na 14 dni.

Okoli l. 1900 so bile plače znatno nižje. Rudarji so dobivali mesečno plačo, vsakega 18. v mesecu. Začetnik-kopač je dobil okoli 25 kron mesečno, kopač pred upokojitvijo pa okoli 35 do 38 kron. Stanarina v privatni hiši je znašala okoli 3 krone na mesec, stanarina v rudniškem bloku pa v pritličju 2 kroni, v nadstropju 3. Kilogram krompirja je bil v jeseni, ko so ga pripeljali okoliški kmetje na trg in ga prodajali v večjih količinah, po 3 solde⁹ za kg, kasneje pa na drobno po 4 solde. Osem članska

⁷ Podatke je dal Anton Jereb (glej seznam informatorjev)

⁸ Zlmskih sukenj rudarji niso nosili.

⁹ Idrjčani so vse do italijanske okupacije kupovali živila in druge drobne predmete "na solde", čeprav sold kot uradna denarna enota že več kot sto let ni bil v rabi. "Sold" je bil v Idriji kovanec za 2 vinarja.

družina ga je porabila letno najmanj okoli 600 kg, mesečno torej za 3 krone. Mleko je bilo po 3 solde za liter; za pol litra dnevno so dali na mesec 3 krone. Kilogram slanine je veljal pozimi, ko so jo Žirovci pripeljali na trg, 1 krono; mesečno so je porabili 1—2 kg, torej za 1,50 krone. Sladkorja so porabili 2—3 kg (a 38 soldov), kar je znašalo na mesec nekaj manj kot 2 kroni. Govedina je bila po 40 soldov kg; za vsako nedeljo so kupili 0,5 kg, torej mesečno 1 krona 30 soldov. Koruzni zдроб je bil po 10 soldov kg; za 10 kg mesečno so dali 2 kroni. Kislega zelja in repe so dokupili za približno 3 krone, fižola za 2 kroni, ješprenja za 3 krone, za cikorijo, prežgan ječmen, kis, olje, milo, petrolej in sol so dali mesečno okoli 4 krone. Kruh so pekli iz mešanice pšenične, ržene in koruzne moke, ki jo je delil rudnik in obračunaval pri izplačilu zaslužka. Okoli l. 1900 je ta zaslužek v naturalijah za osem člansko družino znašal okoli 8 kron. Kot posebno darilo otroku so tu in tam kupili žemljo; zanjo so dali 2 solda. Znatno so si pomagali z vrtičkarstvom. Pridelovali so zelje, repo, krompir, fižol, solato in peso. Zemljo za vrtove so dajali v najem hišni lastniki, okoliški kmetje, pa tudi rudnik in občina. Po navedenih izdatkih za osnovno prehrano in stanovanje je družini v najboljšem primeru ostalo okoli 8 kron na mesec. Ta ostanek denarja naj bi bil za obleko, obutev, šolnino, posteljnino in pohištvo. Visoka omara za obleko je stala tedaj 36 kron, prav toliko nizka omara s predali. Železen štedilnik je bil 30 kron. Fant, ki se je pripravljaj na poroko, je računal, da bi moral imeti za najnujnejšo kuhinjsko in sobno opremo (vežna omara, miza, 2 stola, 2 postelji, sobna miza in stol ter 1 nizka in 1 visoka omara) okoli 220 kron. Nihče od rudarjev jih ni imel; zato v Idriji niso poznali vožnje bale. Redke izjeme so bile neveste, hčere rudarjev, lastnikov večstanovanjskih hiš, ki so imeli še nekaj zemlje in redili kravo, prašiče, kokoši in morda še kaj. Ženske so si znatno pomagale s klekljanjem. Pridna klekljarica je zaslužila na dan do 30 soldov. To je bil prispevek k prehrani pa tudi k obleki.

Rudarji so delali tudi po službi v rudniku. Največ jih je v strugi Idrijce pripravljalo gramoz za betoniranje ali pesek in mivko za omete. V kamnolomih so lomili kamen, bili so zidarski in tesarski pomočniki, samouki čevljarji, krojači, soboslikarji, krovci, mizarji in celo frizerji, ki so hodili po okoliških hribovskih vaseh strič otroke in starčke. Trgovci so rabili pomoč pri nakladanju in razkladanju blaga, gozdnim delavcem so rudarji pomagali pri tvorjenju lesa, kmetom so pomagali pri košnji. Posamezniki so se lotili bolj zahtevnih del; eden je izrezoval okvire, nekaj jih je delalo ptičnice, eden je bil posebno nadarjen, izrezoval je Kristuse, svetnike, lesene jaslice in druge figure.¹⁰ Vsa navedena dela — torej dodatni zaslužek — so imenovali "sojšna", kar pomeni svojino, ki jo je rudar v glavnem porabil za tobak in pijačo. "Sojšna" ni bila velika; za eno popoldne žaganja drv je n. pr. rudar dobil malico in 1 krono.¹¹

¹⁰ Kosmač Janez, roj. 1890, je iz lesa izrezoval nabožno plastiko za opremo domov pa tudi za vaška in druga znamenja.

¹¹ Izjemna priložnost za "sojšno" je bila v desetletju pred prvo svetovno vojno, ko so rudarji lahko zaslužili še pri odkopu zemlje na Rakah, blizu predmestja "Na jami", kjer so po bližnji tirnici rudniške železnice prevažali odkopni material k sosednjemu Jožefovemu jašku in ga uporabljali za zasip v jami. S tem dodatnim zaslužkom ter še z zaslužkom na bližnjih kmetih so si nekateri varčni in pridni rudarji postavili nove hiše ali obnovili stare.

Rudarske hiše na pobočju ob Antonljevem rovu, fotoarhiv Mestnega muzeja v Idriji

Rudarska večstanovanjska hiša

Do l. 1872 je bila skrb za namestitvev prepuščena rudarjem samim. Rudniška uprava je sicer deloma dajala graditeljem les po nižji režijski ceni, prav tako je po nižji ceni prodala staro opeko ali drugi material, če je bil seveda na voljo. Hkrati pa je bil rudnik "urbanist", ki je varoval gozdove in za gradnjo zasebnih stanovanjskih hiš dodeljeval za rudnik manj pomembna zemljišča. Največkrat so bile to gmajne ali krčevine na pobočjih, ki obdajajo Idrijo. Nekateri graditelji so zemljo odkupili od bližnjih obrobni kmetij. Vendar je graditev lastne hiše za navadnega rudarja pomenila dejanje, ki sta ga on ali njegova žena pogosto plačala z zdravjem ali celo življenjem. Le nadpovprečna podjetnost, pridnost in varčnost obeh zakoncev ter že omenjena "sojšna", včasih pa tudi pomoč staršev, zlasti tistih, ki so imeli nekaj gozda, so nekaterim omogočile, da so prišli do lastne strehe. Kljub navedenim majhnim možnostim za gradnjo in utemeljitvam, ki nam jih pokaže družinski proračun, pa je vprašanje, ali ni bilo nekaj krivde za gostaštvo tudi v navajenosti na nizko, največkrat bajtarsko stanovanjsko raven. Svoj delež k stanju, kakršno je bilo, je — čeprav ob robu — dodalo tudi ustaljeno obiskovanje gostiln, družba in celo igranje različnih iger za denar. Omeniti moramo, da je rudar za gradnjo lahko dobil posojilo pri Bratovski skladnici in sicer s 4,5 odstotnimi obrestmi na 10 do 15 let. Pomembna je bila tudi vzajemna pomoč, saj so rudarji radi pomagali tovarišu, ki je gradil hišo. Samoukov zidarjev, tesarjev, krovcev in celo mizarjev je bilo dovolj. Dela so se priučili pri rudniku, ki je potreboval vse te obrtnike, ali pa jih je do

tega privedla ustaljena "sojšna". Gradbeni material (kamen, ilovico, pesek, mivko in deloma tudi les) je bilo mogoče dobiti zastonj, le pripraviti ga je bilo treba. Za prevoze je bilo razmeroma težje kot za material.¹²

Idrijsko hišo nam je predstavil Franjo Baš.¹³ L. 1955 je registriral v Idriji še 13 hiš z odprtim ognjiščem. Skoraj vse te hiše so bile zgrajene v drugi pol. 18. stol. in jih valorizira kot spomeniške stavbe. Danes v Idriji ni nobenega ognjišča več; hiše so podrli ali predelali.

Tehnična plat postavitve idrijske hiše nas v tem prispevku manj zanima; njena funkcionalnost bolj. Kljub temu pa ne bo odveč, če navedemo nekaj značilnosti te hiše. Stara idrijska rudarska hiša je navadno vkopana v pobočje in ima z nižjega terena vhode v kleti in hlev. Do višine vkopa je zidana iz kamnja in ilovice, naprej lesena, obita z letvicami, ometana in pobeljena. Stene stanovanjskih prostorov navadno niso debelejše od 15 cm. Ob prelomu spodnje debelejše kamnite stene kletnih prostorov in tanjše stene stanovanjskih prostorov je bil navadno lesen "podiček", nekakšen neograjen hodnik, na katerem so ženske prale, često tudi klekljale, moški pa so se tu radi zbirali k pomenku. Kamen za gradnjo so nalomili v okoliških kamnolomih, največ ob poti na Vojsko, ilovico so dobili na gradbišču, apnenice so žgali po okoliških gozdovih, peska in mivke je bilo dovolj ob strugi Idrijce. Les so poleg rudnika rudarju podarili okoliški kmetje, vsak po eno drevo. Kritina je bila do zadnje četrtine preteklega stoletja še pretežno lesena, pozneje iz opeke — bobrovcev. Posamezne hiše so ob koncu stoletja imele še slamnato kritino. Streha je strma, kajti v Idriji zapade razmeroma dosti snega.¹⁴ Lesene strehe so prekrivali tako, da so prvokrat polagali skodle ("šinkline") drugo ob drugi z razmakom, ki so ga nato prekrili še z vrhno skodlo. Po desetih letih so streho še "podtablali", kar pomeni, da so na staro streho položili nove skodle, in sicer tako, da je bila vsaka skodla po dolžini podtaknjena pod drugo. Tako sta bili na strehi dve kritini; streha je vzdržala dobrih 30 let. Les za prekrivanje streh so rudarji največkrat po nizki ceni dobili pri rudniku. Navadno so bila to smrekova debela, ki so se pri transportu po vodni strugi toliko poškodovale, da za rabo v rudniku niso več ustrezale. Razžagana debela so s posebnim rezilom in batom najprej razcepili ("nakrojili") na deščice, jih nato še pooblali na posebnem obličju "štosmanu" ter jih zložili v skladovnico, ki so jo obtežili s kamenjem. Tako pripravljene "šinkline" so se sušili čez poletje.

¹² Kako so si v tedanjih težkih razmerah z lastnimi naporimi pomagali nekateri rudarji, pove npr. podatek o rudarju, ki je vsak dan, leto za letom v torbi nosil iz struge Idrijce mivko in pesek 5 km daleč v hribe čez Kovačev Rovt in si tako nanosil ves tovrstni gradbeni material za postavitev hiše. France Močnik je v predelani drvarnici v rudniškem bloku redil kravo in vso svežo ter posušeno krmo nabral po rudniških gmajnah. Prodajal je mleko ter si s pomočjo tega dodatka ter "sojšne" nameraval zgraditi hišo, vendar je prej umrl. Rudar "Terezinc" in njegov sin sta z nadurnim zaslužkom (oče je delal pri odkopu zemlje, sin pa je pri klekljanju prekosil vse tedanje čipkarice "Na zemlji") ter s pomočjo vse sosesčine, ki je pomagala pri gradnji, postavila dvostanovanjsko hišo "Vrh zeli". (Podatke je dal Ivo Lapajne)

¹³ Franjo Baš, Rudarska hiša v Idriji, SE X., Ljubljana 1957, str. 29 do 49.

¹⁴ Po podatkih Meteorološkega zavoda v Ljubljani je povprečna maksimalna višina snega v Idrijski Beli 65 cm (v Ljubljani 41 cm), sneg pa leži povprečno 72 dni (v Ljubljani 51 dni).

Tloris povprečne rudarske hiše (s približno zazidalno površino 8 m x 9 m) je bil preprost: iz veže so vodila vrata naravnost v kuhinjo, vrata na levi ali desni pa v "hišo". V kotu veže ob vhodnih vratih so bile stopnice v nadstropje. V "hiši" za vrati je bila peč, ob njej pa vhod v kamro. Iz kuhinje je bil vhod v stranišče, ki je bilo po starem leseno, prislonjeno na zunanjo hišno steno, kasneje ponekod prizidano. Pri hišah, kjer so redili živino, je bil ponekod iz kuhinje tudi prehod v hlev. Tloris se je v nadstropju ponovil, kajti značilnost idrijske hiše je prav v tem, da je visoka in da se v fasadi, s požarnim zidom obrnjeni v dolino, vrstijo okna, ki so včasih od nadstropja do nadstropja manjša. Pod slemenom je navadno še en bivalni prostor, ob njem pa na vsaki strani po ena pristrešnica ("podstražnica"), t.j. prostor, ki mu poševna strešna stena odzema strop. S pomolom iz strehe, kar ni tako redek primer, so mnoge hiše pridobile možnost za namestitve oken tudi v pristrešnem prostoru. Tudi ta najpreprostejša hiša kaže izrazito težnjo po pridobitvi čim več prostorov in je izraz večstoletne stanovanjske stiske.

Večja, štiri, pet ali celo večdružinska hiša je imela vežo in kuhinjo v sredi, na vsako stran pa je bila po ena "hiša" in kamra. V taki hiši sta bili veža in kuhinja skupni za dve gospodinjji; vsaka je imela kurišče v peč na svoji strani, odprto ognjišče pa je bilo včasih skupno za obe gospodinjji ali pa je bilo na vsaki strani kuhinje po eno ognjišče. Stanovanje v prostoru pod slemenom navadno ni imelo kuhinje. Če je tu stanovala družina, kar se je pogosto dogajalo, je gospodinja kuhala na ognjišču v nadstropju nižje in sta si tako dve gospodinjji delili eno ognjišče. Pri nekaterih starih hišah z odprtim dimnikom so imeli v nadstropju "rauhkamro"; v njej so sušili meso in klobase tudi sosedje, ki sušilnice za meso niso imeli.

Bivalni prostor je bila vedno "hiša". Tu so člani družine delali, jedli in spali. Kamra je bil dodaten prostor za spanje.

Za idrijsko hišo je značilen ograjen vrt v pobočju, pod hišo in ob strani. Rudar z lastno hišo je navadno redil enega ali dva prašiča, zajce, kokoši, nekateri kozo, mnogi pa so imeli po eno ali celo dve kravi. Ta ugodnost je poleg najemnin, ki jih je hišni lastnik dobival od oddanih stanovanj, pomenila znatno izboljšanje položaja. Lastnik hiše se je torej po premoženjskih in tudi po denarnih razmerah navadno precej ločil od najemnikov, ne pa bistveno po stanovanju, ki ga je zasedal. Tudi ta je imel del veže ter v najboljšem primeru še kuhinjo, hišo in kamro, če je bilo v vsaki etaži po eno stanovanje. Kjer pa je bilo v eni etaži dvoje stanovanj, je gospodinja delila kuhinjo z ženo rudarja - najemnika.

Policijski in požarnovarnostni predpisi so se v Idriji že od nekdaj izvajali bolj dosledno kot v okolici. Za to je poskrbela uprava rudnika. Obokane kuhinje in dimniki so bili obvezni že od konca 17. stol. Pogodba z dimnikarjem je bila sklenjena že l. 1773.¹⁵ Davek, ki je vseskozi bremenil hišne lastnike, je med drugimi, predvsem denarnimi vzroki — enako kot drugi predpisi — razvoj gradnje rahlo zaviral. Za začetek 19. stol. vemo, da so bila v okrožju Postojna, kamor je spadala tudi Idrija, obdavčena celo okna in duri, ki vodijo iz hiše.¹⁶

Nekaj starih idrijskih hiš, katerih lastniki pa navadno niso bili rudarji, marveč zasebni obrtniki ali trgovci, moremo jemati kot predhodnice večstanovanjskih

¹⁵ F. Baš, Rudarska hiša v Idriji, SE X., Ljubljana 1957, str. 41

¹⁶ M. Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 46

rudniških blokov, ki so se v Idriji pojavili že v 70. letih 19. stol. Te hiše so bile grajene z namenom, da bi njihov lastnik oddajal čim več stanovanj in mu bo stanarina znaten vir dohodka. Tako je Primožičeva hiša v Srebrničevi ulici št. 8, katere lastnik je bil svojčas trgovec, pozneje pa iz Vipave priseljeni kamnosek, imela kar 8 družinskih najemniških stanovanj.¹⁷

Vsekakor pa je stanovanjski blok, kakršnega je zgradil rudnik l. 1872 v zasnovi, ko namreč več družin živi pod eno streho, nadaljnja razvojna faza privatne večdružinske hiše in prva najpreprostejša stopnja v razvoju družbenih blokov, stolpičev in stolpov v mestih. Take in podobne rudniške pa tudi druge delavske najemniške hiše najdemo v tem času tudi drugod po svetu.

Najemnanje stanovanj in najemniški odnosi

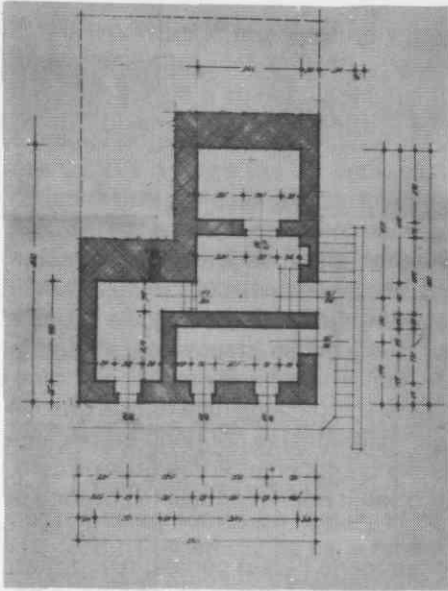
Velika stanovanjska stiska je ena najpomembnejših značilnosti, ki je idrijske rudarske hiše postavljala v izjemen položaj. Kako težko je bilo nekoč za stanovanja, nam povedo mnogi konkretni primeri, ki so se v ljudskem izročilu ohranili z vsemi podrobnostmi. Čim starejši so ti podatki, tembolj nam kažejo, kako pereče je bilo nekoč vprašanje stanovanj.

Za l. 1864 poroča star Idrijčan¹⁸, da je njegov ded, rojen v Hrvaškem Zagorju in poročen z Idrijčanko, prišel v Idrijo s petčlansko družino peš iz Radoboja, ko je tam prenehal obratovati žvepleni rudnik. V Idriji je iskal stanovanje in po daljšem prizadevanju dobil en prostor 3,5 m² x 3 m². Kuhinjo z enim ognjiščem je poročevalčeva stara mati delila z gospodinjo, lastnikovo ženo. V tem stanovanju je družina ostala 4 leta; ves ta čas dedu ni uspelo dobiti večjega stanovanja. Ena najstarejših pripovedovalk¹⁹ vé povedati, da je njen oče l. 1892, potem ko se je kot vdovec z dvema otrokoma drugič oženil, dobil majhno, vlažno, prizemno stanovanje (veža z ognjiščem 4 m² in hiša 14 m²) in da so bili v tem stanovanju v naslednjih štirih letih rojeni še trije otroci. Takih in podobnih primerov pomnijo stari Idrijčani mnogo. Navadno so povezani z boleznijo ali celo smrtjo v družini in je najemniku šele ogled zdravnika in njegovo priporočilo pripomoglo, da je potem, ko je rudnik začel graditi stanovanjske bloke, dobil prednost pri dodelitvi rudniškega stanovanja. Do zadnjih desetletij 19. stol. pa so bili tudi najbolj kritični primeri brezupni. Najemniki ("gostovi") so se selili o sv. Juriju (24. aprila) in o sv. Uršuli (21. oktobra). Po starem so v teh dneh, torej polletno, tudi plačevali najemnino, ki so jo imenovali "čenš". Hkrati je bil čas med prvim in drugim terminom odpovedni rok. Če je torej gospodar najemniku o sv. Juriju odpovedal stanovanje, se je moral ta o sv. Uršuli izseliti. Selitvena dneva v letu sta torej urejala, da ni bilo stanovanje niti en dan prazno. Menjanje stanovanj je bilo do zadnjih desetletij 19. stol., ko so bili zgrajeni prvi rudniški stanovanjski bloki, pogostejše kot potem. Za generacijo dedov današnjih rudarjev-upokojenecv smo ugotovili, da se je vsaka najemniška družina selila 4 do 6 krat, družine generacije očetov so se selile povprečno 3,4 krat (od 64 primerov se 15 družin ni nikoli selilo, ker so imele lastno hišo, 12 družin se

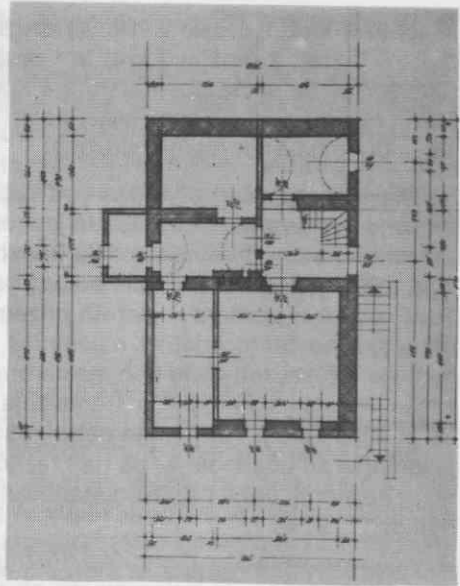
¹⁷ F. Baš, Vtisi iz Idrije, Idrijski razgledi, I. let., št. 2, 1. 6. 1956

¹⁸ Repar Pavle, roj. 1900, Platiševa 9

¹⁹ Vončina Josipina, roj. 1893, Trg maršala Tita 12

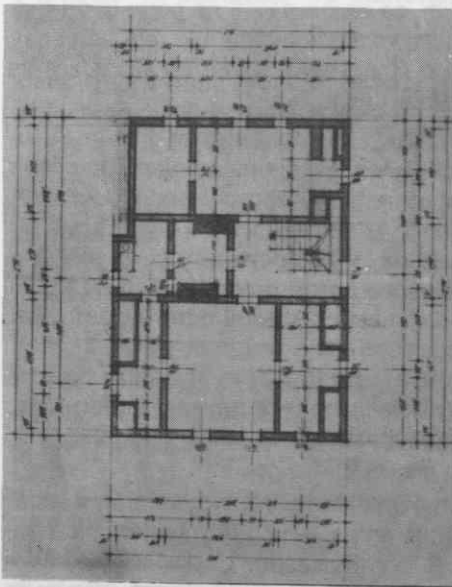

Klet

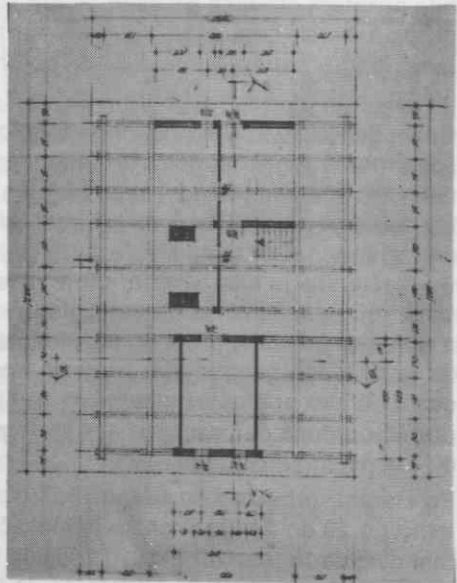

Pritličje

Nadstropje

Ostrešje

je selilo 1 krat, 9 družin 2 krat, 11 družin 3 krat, 7 družin 4 krat, 4 družine 5 krat, 3 družine 6 krat, 2 družini 7 krat in 1 družina 9 krat). Družine današnjih upokojenih rudarjev so se selile povprečno 2,4 krat. Primerjanje podatkov o številu selitev s številom družinskih članov kaže, da so se večje družine (nad 8 družinskih članov) selile pogosteje kot manjše družine.

Selitve so povzročali objektivni pa tudi subjektivni vzroki. Med objektivne lahko štejemo primere, ko so gospodarjevi otroci dorasli in si ustvarjali lastne družine, katerim so se morale najemniške družine umakniti, ali ko se je najemnikova družina toliko povečala, da je bil rudar prisiljen iskati vsaj nekoliko večje stanovanje. Tudi nezdrave razmere v vlažnih prizemnih stanovanjih, ki so povzročale različna obolenja, so često prisilile najemnike, da so iskali boljše stanovanje. Med subjektivne vzroke, teh pa je bilo razmeroma malo, lahko navedemo prepire, pretirano zanemarjanje najemniškega stanovanja, pretirano izkoriščanje najemniške družine za različna dela pri hiši in na polju gospodarja, naprednejše politično prepričanje najemnika ali gospodarja, pa tudi različno versko prepričanje. Primerilo se je celo, da je najemnik dobil odpoved stanovanja, ker o veliki noči ni prinesel spovednega listka.

Določeno odvisnost najemniške družine od gospodarja kažejo podatki o dogovoru med gospodarjem in najemnikom ob vselitvi. Poleg plačevanja najemnine je najemnik po ustaljeni praksi po potrebi sodeloval pri popravilu hiše in delu okoli nje ter ponekod tudi pri delih na polju, v gozdu ali na travniku. Najemniška družina je v hiši skrbela za čiščenje veže, stopnic in dvorišča, pomagala je pri odmetavanju snega, pri kopanju vrta, čiščenju greznice in odvozu gnojnice na vrt, pri nošnji ali vožnji gnoja na polje, ponekod pri nošnji vode za živino, pripravljanju drv in podobno. Najemnik je moral prispevati k plačevanju dimnikarja ter prinesiti letno (na osebo) po dva "rebrnika" (koša iz letev) listja za straniščni gnoj. Od naštetih del so bila nekatera obvezna pri vseh hišnih lastnikih, za druga, zlasti na polju in pri živini, pa nekateri gospodarji niso bili zahtevni. Po večini so najemniki radi pomagali gospodarju, saj so bili veseli, da sploh imajo stanovanje. Kadar so šli rudarji na delo na travnik, polje ali v gozd, so rekli, da gredo "na luftanje".

Gospodar je ob vselitvi najemniku določil prostor v kleti, prostor za drva in za sušenje perila ter se dogovoril o višini in terminu plačevanja najemnine. Določeno odvisnost najemnika od gospodarja kažejo tudi nekateri obrobni podatki kot npr. to, da so se najemnikovi otroci gospodarja bali, da se najemnik ni upal upirati pri opravljanju del za gospodarja, tudi če je sodil, da je tega dela preveč; ob plačevanju najemnine je bila navada, da je najemnik vselej sproti prosil za stanovanje še za naprej. Posamezni konkretni zgledi, ko je npr. najemnik dobil odpoved zato, ker je zastopal pravično stran ob prepiru med gospodarjem in drugo stranko, ali zato, ker je mladega gospodarja, trgovca, ko se je bil le-ta poročil in si z ženo ogledal gospodarsko poslopje, v katerem je bilo tudi stanovanje za najemniško družino, preveč po domače pozdravil — kažejo poudarjanje socialne razlike med lastnikom hiše in najemnikom.

Po starem, približno do konca 19. stol., so najemniki plačevali najemnino dvakrat letno po 20 do 24 kron, pozneje mesečno. Najemnina se je s povišanjem plač počasi dvigala in je okoli l. 1910 znašala 5 do 6 kron mesečno. Lastniku hiše, ki je imel po več stanovanj za oddajanje, je bila najemnina precejšen vir dohodka in ta

izračun je bistveno vplival na to, da so bile v Idriji enodružinske hiše skoraj izjemne.

Nekateri najemniki so se selili ponoči, da njihovo borno premoženje ni bilo tako izpostavljeno ogledom ljudi. Ohranil se je rek, ki pové, da je bila nekoč vežna omara s predali poglavitni kos pohištva in da visokih ali nizkih omar za obleko rudarske najemniške družine vse do preloma stoletja skoraj niso imele. Za tistega, ki se je pogosto selil, so namreč rekli: "Revež je, ker ima kar naprej 'marejno' na puklu." Premičnine so sicer prepeljali z ročnim vozom, navadno najprej postelje in slamnjače, ki so jih zvali skupaj. Posodo in drobnarije so nesli otroci. Spomini na selitve so starim idrijskim rudarjem do danes ostali boleča rana.

Rudniška stanovanja

Pomanjkanje stanovanj in nizka stopnja stanovanjske ravni je bila vzrok, da se je uprava rudnika okoli l. 1870, potem ko je rudnik spet začel zviševati število zaposlenih, lotila načrtov za zidavo prvega rudniškega stanovanjskega bloka, med rudarji imenovanega "prhauz".²⁰ Rudniški arhitekt se je pri oblikovanju zunanosti nedvomno zgledoval po blokkih, ki so tedaj že stali v drugih rudarskih naseljih, pri razporeditvi prostorov pa se je omejil na najpreprostejšo varianto in na minimum, ki je bil tedaj splošno uveljavljen pri odmeri prostora za idrijsko rudarsko družino. L. 1872 je bil sezidan prvi tak blok z 12 stanovanji (na "Brusovšu", Rudarska ulica). Vsako stanovanje je imelo po dva prostora, kuhinjo in "hišo". Po dve družini sta imeli skupno stranišče, pralnica, postavljena na dvorišču, je bila skupna za vse, drvarnice so bile lesene, postavljene za blokom. Pritličje bloka je bilo zidano, nadstropje leseno in ometano. Kuhinja je bila razmeroma majhna (14 m²), soba je merila 20 m². Na račun tanjših sten v nadstropju so ta stanovanja merila skoraj 4 m² več. Temu bloku so kasneje (pred l. 1882) dodali še dva prizidka; v enem je bilo 12, v drugem 14 stanovanj. Ta stanovanja imajo po 3 prostore (kuhinjo, "hišo" in "kamro"), vsako stanovanje obsega povprečno 40 do 43 m².

Naslednji blok ("na Prejnuti", Tomšičeva ulica), zgrajen pred letom 1882, je imel stanovanja s tremi prostori, od katerih sta si prvi del ob hodniku, iz katerega so bili vhodi v stanovanja, delili kuhinja in kamra (vsaka po 10,5 m²), drugi del pa je zavzemala "hiša", velika 26 m². Zaradi skupnega dimnika sta po dve kuhinji mejili, bili sta torej postavljeni na sredi stavbe in zato brez okna. V tem bloku je bilo 8 stanovanj. V naslednjih letih je rudnik zgradil skupno še 13 blokov s 163 stanovanji, in sicer: l. 1880 in 1900 3 stavbe za 22 družin ("na Prejnuti", Tomšičeva ul.) pred 1885 ena stavba za 5 družin ("Lenštat", Vodnikova ul.) Ta blok so l. 1933 podrli in nato na novo zgradili.

- L. 1890 1 stavba za 12 družin ("v Cegovnici", Partizanska ul.),
- l. 1898 1 stavba za 24 družin ("na Brusovšu", Ul. Kapetana Mihevca),
- pred 1900 1 stavba za 10 družin ("Pod gorami", Zupančičeva ul.),
- l. 1900 1 stavba za 16 družin ("V grapi", Henrika Freyerja ul.),
- l. 1900 in 1930 1 stavba za 17 družin ("na Prejnuti", Gradnikova ul.),
- l. 1904 1 stavba za 4 družine (v "Cegovnici", Partizanska ul. in

²⁰ iz nem. Berghaus

- 1 stavba za 8 družin, prav tam,
- l. 1904 4 stavbe po 2 stanovanji ("na Brusovšu", Rudarska ul.),
 - l. 1906 3 stavbe po 2 stanovanji ("na Brusovšu", Rudarska ul.),
 - l. 1906 1 stavba za 8 družin ("v Cegovnici", Partizanska ul.),
 - l. 1911 1 stavba za 8 družin ("Mali marof", Vojkova ul.),
 - l. 1926 2 stavbi po 2 stanovanji ("na Brusovšu", Rudarska ul.),
 - l. 1932 1 stavba za 2 družini ("na Brusovšu", Rudarska ul.),

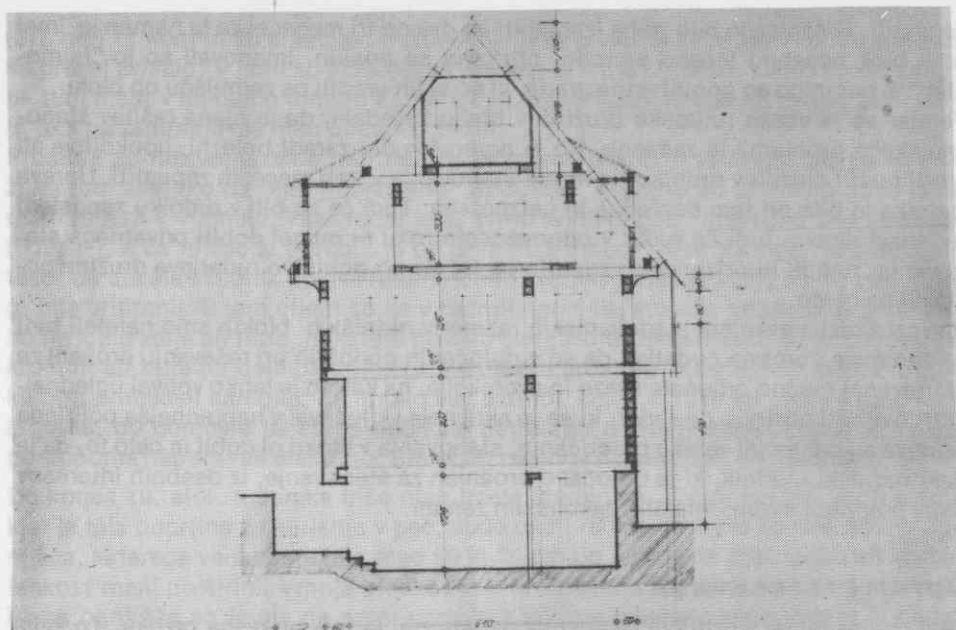
Vsa ta stanovanja so imela po 3 prostore: kuhinjo, večjo in manjšo sobo. Kvadratura vsakega stanovanja se giblje med 36 in 50 m²; največ jih je po 42 do 44 m². Osemdesetletni Idrijčan, upokojeni rudar,²¹ se natanko spominja družin, ki so l. 1902 živele v 12-družinskem bloku na Brusovšu (Rudarska ul.). To je prvi rudniški blok, ki je imel stanovanja z dvema prostoroma, kuhinjo in "hišo". Ne bo odveč, če te družine naštejemo; potrjujejo nam manj konkretne podatke, ki smo jih dobili tudi za druge bloke. V omenjenem bloku na Brusovšu so tedaj stanovali:

1. 10 članska družina Krašna (rudniški kovač, priseljen iz Vipave): starša, 5 sinov in 3 hčere
2. 4 članska družina Krivic (rudar, Idrijčan): starša, 1 sin, 1 hči
3. 6 članska družina Kržišnik (rudar, Idrijčan): starša, 4 sinovi
4. 9 članska družina Ašaher (rudar, Idrijčan): starša, 3 sinovi in 4 hčere
5. 6 članska družina Štrumpf (rudar, Idrijčan): starša, 3 sinovi, 1 hči
6. 6 članska družina Novak (rudar, priseljen z Dolenjskega): starša, 1 sin, 3 hčere
7. 6 članska družina Jazbar (rudar, Idrijčan): starša, 2 sinova, 2 hčeri
8. 9 članska družina Knap (rudar, Idrijčan): starša, 3 sinovi, 4 hčere
9. 8 članska družina Koler (rudar, Idrijčan): starša, 4 sinovi, 2 hčeri
10. 8 članska družina Jereb (rudar, Idrijčan): starša, 2 sinova, 4 hčere
11. 6 članska družina Peternel (rudar, Idrijčan): starša, 2 sinova, 2 hčeri
12. 7 članska družina Rupnik (rudar, Idrijčan): starša, 3 sinovi, 2 hčeri

Gornji seznam stanovalcev je dovolj zgovoren dokaz, da so rudniški stanovanjski bloki sicer omilili stanovanjsko stisko, hkrati pa so jo v novi obliki še pospeševali. Prednost pri dodelitvi rudniških stanovanj so namreč imele družine z velikim številom otrok,²² za katere pa so bila rudniška stanovanja znatno premajhna. Kljub temu, da stanovanja v rudniških blokkih po velikosti še zdaleč niso ustrezala najemnikom in da so bila v prtiličju tudi vlažna, pa se je rudar, ki se mu je posrečilo dobiti to stanovanje, dobesedno oddahnil. Največja pridobitev je bila to, da ni več občutil odvisnosti od gospodarja, da je odpadla pomoč pri delu in da je bilo stanovanje v bloku navadno tudi boljše od stanovanja v zasebnih hišah. Pri čiščenju stranišča sta se stranki menjavali, tudi pri čiščenju veže, stopnic in greznice so

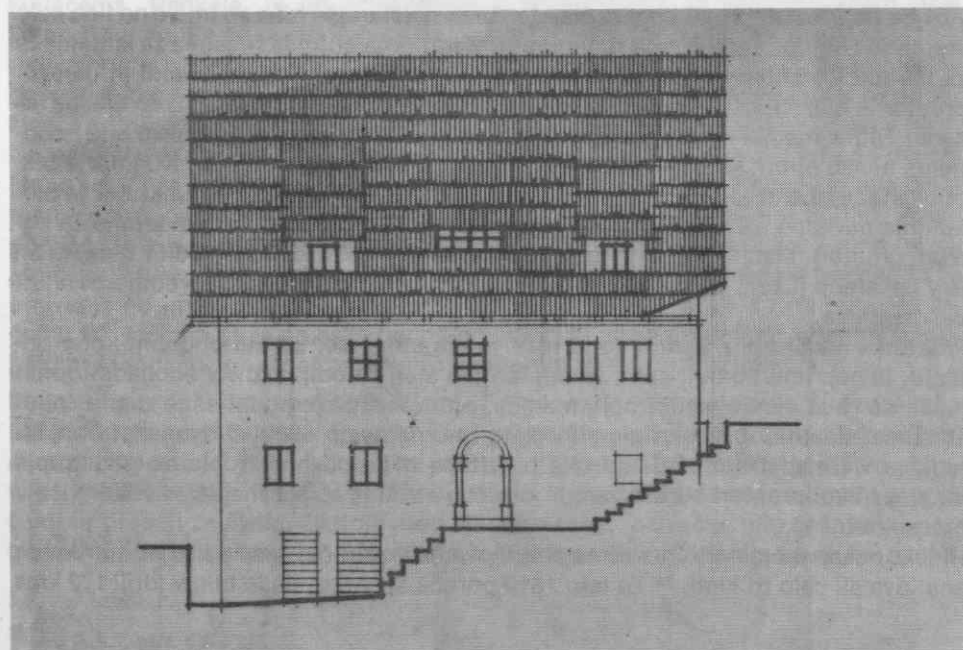
²¹ Jereb Anton, roj. 1895, Kapetana Mihevca 18

²² I. Mohorič (nav. delo str. 266) poroča, da so stalni delavci po osmih letih dobivali tudi žito in drva in — če so imeli najmanj štiri otroke — tudi stanovanje v rudniški hiši. Zato so mnogi imeli še četrtega otroka samo zato, da bi bili deležni te ugodnosti.

Prečni prerez

Značilna rudarska večstanovjska hiša, Idrija, Mohoričeva ul. 1

Vhodna fasada

se vrstili. Greznice je bilo treba izprazniti na dva do tri mesece; za ta namen je imel vsak blok posebno leseno posodo, pritrjeno na nosilih. Imenovali so jo "fajmošter". Z gnojnico so gnojili vrtno grede, ki so si jih uredili na zemljišču ob bloku. Vendar se je vsaka rudarska družina v bloku zavedala, da je njena rešitev stanovanjskega problema le začasna. Ko je namreč rudar zaradi bolezni, upokojitve ali smrti pustil službo v rudniku, je moral stanovanje v treh mesecih zapustiti. Uprava rudnika je bila pri tem dosledna in neizprosna. Tudi če so bili v rudniku zaposleni rudarjevi sinovi, tudi če rudar v odpovednem roku ni mogel dobiti privatnega stanovanja, rudnik ni prizanesel; zgodilo se je, da so pohištvo rudarjeve družine postavili na cesto.

V zvezi z raziskovanjem stanovanjskih razmer v rudniških blokih smo naleteli tudi na zanimive obrobne podatke: da so v določenih obdobjih pri reševanju prošenj za stanovanje močno odločale zveze in protekcija, na katero je lahko vplival uglednejši trgovec ali obrtnik, da rudar, ki se je aktivneje vključeval v naprednejša politična društva ali odklanjal versko prepričanje, stanovanja v bloku ni dobil in celo to, da je neki rudniški uradnik, ki je odločal o prošnjah za stanovanje, iz osebnih interesov dajal prednost lepim, mlajšim zakonskim ženam.

Oprema stanovanj

Med stanovanjem v pritličju in onem v nadstropju je bila bistvena razlika. To velja tudi za rudniške bloke. Vkop hiše v bregovit teren in slaba ali sploh nikakršna izolacija je bila vzrok, da so bila prizemna stanovanja po večini vlažna in je bil zato v veži na tleh "eštrh"²³ ali opeka. Najslabše in najstarejše hiše so imele na tleh celo steptano zemljo. Veža je bila prehodni prostor, črna kuhinja je rabila za kuhanje in za prehod do shrambe, priročne drvarnice in stranišča. Dnevni bivalni in delovni prostor je bila "hiša", v kateri so nekateri člani družine tudi spali. Tu so bila tla lesena. Tudi v manjši kamri, prostoru za spanje, je bil lesen pod. Stene so bile pobeljene, enako strop, ki je bil lesen, ponekod ometan, drugje tudi ne. Kuhinja je bila obokana, v oboku je bila odprtina, skozi katero je dim vleklo v dimnik. Ker je bila kuhinja navadno na severni strani in je imela le majhno okno, je bila temnejša kot drugi prostori. Manjši predprostor v obliki kratkega hodnika, ki je vodil v hlev, je bil le v nekaterih hišah. Ta prostor je rabil za shrambo manj rabljenih predmetov ali za del drvarnice.

Prostori v nadstropju, kamor so iz veže vodile stopnice, so bili podobni kot v pritličju, le neprimerno bolj suhi, zaradi tanjših sten pa bolj mrzli. V enonadstropnih hišah so bila okna v nadstropju manjša, predvsem pa je podstrešna kamra "podstražnca" često dobila okroglo ali oglato lino namesto okna. V dvonadstropni ali redkeje v trinadstropni hiši so bila prav tako okna od nadstropja do nadstropja manjša. Tudi prostori so bili zaradi strešne strmine toliko manjši, kolikor više v hiši so bili.

Hiše z nekaj več zemlje niso imele stanovanja v pritličju, pač pa je bil tu hlev in ena, dve ali celo tri kleti.²⁴ Za leto 1810 poroča M. Arko, da je bilo v Idriji 172 krav

²³ tla, obložena s ploščatimi kamni

²⁴ F. Stele (Božidar Jakac, Ljubljana 1968, str. 11) poroča, da si je slikar B. Jakac priredil atelje v kleti Krapševe hiše, ki je služila pol za delavnico, pol za svinjak.

(375 hiš) 11 konj in 20 prašičev.²⁵ Število krav in prašičev se je proti koncu stoletja še precej zvišalo. V kleti so shranjevali poljske in vrtno pridelke, kisló repo in zelje, pa tudi mast v lončenih loncih. Zanimivo je, da Idričani nekoč kleti niso zaklepali in tudi na zapiranje hiš niso posebno pazili.

Prostore so razsvetljevali s petrolejkami ("petroleukami"), za krajši čas pa so prižgali tudi svetilko na olje, imenovano "ripsovka", kakršno so približno do l. 1910 rabili rudarji v rudniku. Vsak rudar je za svojo svetilko dobil mesečno 3-4 litre olja ("ripsa"), a če ni vsega porabil, je bil prihranek njegov. Med seboj so si pomagali tako, da sta šla v rudnik po dva rudarja z eno svetilko in je tako zdaj eden, zdaj drugi olje prihranil. S tem oljem so še v zadnjih letih 19. stoletja gospodinje v sili zabelile kisló zelje ali repo, nekatere pa celo cvrle krofe, zamenjavali so ga s kmeti za krompir ali zelje ter deloma doma razsvetljevali prostore. Kasneje so baje v rudniku olju primešali karbolej, da ni bilo več užitno. Okoli l. 1910 so prišle v rabo karbidovke, po domovih pa so se obdržale petrolejke do italijanske okupacije, ko so postopoma napeljevali elektriko. Starejših načinov razsvetljave ne pomnijo.

Do konca 19. stol. rudarske hiše niso imele štedilnika. V črni kuhinji je ob steni, kjer je bila odprtina za kurjenje v peč, stalo okoli 75 cm visoko iz kamna zidano ognjišče, katerega velikost je bila med 50 in 70 cm po dolžini in prav toliko ali le malenkost manj po širini. Vrhnja ploskev je bila obložena z opeko. Nekatera izpopolnjena ognjišča so imela na sredi vgrajeno železno rešetko, skozi katero je padal pepel pod ognjišče. Hiše, ki so imele po dvoje stanovanj v vsaki etaži, so imele navadno tudi po dvoje ognjišč v eni kuhinji, nekatere pa tudi eno ognjišče z dvema kuriščema. Redkeje, le pri priseljencih s Primorskega, je nad ognjiščem visel kotel. Gospodinje so poleti kuhale na ognjišču, pozimi v peči. Peč navadno ni bila velika; komaj za 3 do 4 hlebe kruha. Za kurjenje in kuhanje v peči so imele običajne gospodinjske priprave: burklje, lopar, omelo ("uadla"),²⁶ ponekod pa še pihalnik, klešče za prijemanje gorečih drv in zglavnik ("hlapec") za polaganje polen v peči. Na ognjišču so kuhale na železnem trinožniku ("trifezn"). Z burkljami so devale lonce v peč; če je bil lonec težak, so burklje naslonile na valj. Posoda je bila deloma lončena, deloma iz litega železa. Pohištva v črni kuhinji skoraj ni bilo. Poleg ognjišča je stal le stol ali klop s škafofom vode, ponekod na tleh čeber z vodo, nizek stolček ("prukca") in kvečjemu še manjša stara miza. Za pomivanje posode in za umivanje so imeli stružene posode, imenovane "štesli"; stale so na tleh. Na začetku 20. stoletja se je pojavila bela štedilniška kuhinja z manjšim zidanim štedilnikom. Mnogi so ognjišče zamenjali s kupljenim železnim štedilnikom.

Idrijske neveste — mimo redkih izjem — ob poroki niso imele bale.²⁷ Posteljo je navadno preskrbel ženin, a še ta v največ primerih ni bila nova. Dobil jo je po očetu ali starem očetu ali pa jo je kupil pri mizarju, ki je staro odkupljeno pohištvo obnovil in prodal naprej. Nevesta je imela skrinjo in kvečjemu še vežno omaro s policami in predali za živila. Skrinje niso bile okrašene; največ je bilo češnjevih, premožnejši so imeli hrastove, revnejši pa iz mehkega lesa. Ohranile so se do danes.

²⁵ M. Arko, nav. delo str. 42

²⁶ navadno iz kljastega lisičjaka (*Iycopodium clavatum*)

²⁷ "Bala" je v Idriji pomenila predvsem posteljno perilo, namizne in druge prte, pa tudi klekljane čipke, ki si jih je pripravila nevesta ali jih je dobila v dar od prijateljic.

Visoke omare za obleko in nizke omare s predali za perilo ("šublatkostn") so postopno uvajali ob koncu preteklega stoletja, največ pa šele v prvem in drugem desetletju našega stoletja. Mnoge družine so imele samo po eno teh omar. Tudi prve kuhinjske dvodelne omare so prišle v modo šele po prvi svetovni vojni. Poleg mize in nekaj stolov so v mnogih stanovanjih imeli še "kanape",²⁸ ki je v Idriji ob koncu 19. stol. pa tudi kasneje veljal za boljši kos pohištva. Imeti "kanape", je bil pravcati modni pojav. To je bila pravzaprav klop z naslonjalom zadaj in ob straneh. Postavljen k steni za mizo je bil posebno prikladen za manjše otroke, ker so bili tu boljše zavarovani kot če bi sedeli na stoli. Ta kos pohištva so rudarji prevzeli od vodilnih rudniških uslužbencev in trgovcev, ki so na prehodu stoletja ali že preje "kanape" odlagali kot zastarel kos pohištva. Mnogi rudarji oziroma njihove žene so si "kanape" prislužile z delom pri uglednejših družinah, nekateri pa so ga v preprostejši obliki dali v delo mizarju.

Od manjših značilnih kosov pohištva naj omenimo še sklednik, ki ga je že zgodaj (ob koncu 19. stol.) zamenjala "stalaža" (stoječa polica), prekrita z zaveso iz pisanega blaga, dalje "mendrgo" za mesenje kruha, ki je ponekod imela obliko mize s pokrovom, drugje pa je bil to le nekakšen zaboj, preprosto izdelano, neokrašeno zibko, nečke za čiščenje žita in kopanje dojenčka ter "ladlc", predal kot ležišče za otroke, čez dan skrit pod posteljo.

Ob vprašanju postelj in drugih ležišč se kaže posebej ustaviti. Pogosti so podatki, da je deset, dvanajst ali veččlanska družina imela dve, kvečjemu tri postelje, in da so si po eno, dve ali celo tri postelje omislili šele ob preselitvi v rudniški blok. Stanovanja v privatnih hišah so bila največkrat premajhna, da bi lahko imeli več postelj, tudi če bi si jih lahko preskrbeli. Postelje so bile iz mehkega lesa in pleškane, v boljših družinah pa so imeli češnjeve in politirane. Zakonca sta po starem imela eno posteljo. Ko je prvi otrok moral iz zibke, so kupili ali dali v delo še eno posteljo. Tedaj je oče spal v eni postelji, mati in otrok pa v drugi. Če je bila v družini še tretja postelja, sta v njej spala najmanj dva otroka.

V anketi smo posebej postavili tudi vprašanje: "Kje so spali člani družine, ki niso imeli svoje postelje?" Dobili smo vrsto takšnihle odgovorov: v zibki, novorojenček v nečkah, po dva, trije ali celo štirje otroci v eni postelji, v "ladlcu" na kolescih ali brez njih, na "kanapeju", na skrinji, na klopi, na stoli, pozimi pod pečjo, na tleh, na slamnjači na podstrešju, na pogradu v drvarnici,²⁹ na zasilni raztegljivi postelji, pod posteljo, v kotu na cunjah, na skednju, v senu, v hlevu. Ti odgovori so najzgovornejši pokazatelji izredno nizke stanovanjske kulture. Povezani s higienskimi razmerami odpirajo novo vprašanje — vprašanje bolezni in umrljivosti.

V zvezi s posteljno opremo smo zvedeli, da so okoliški kmetje na dan sv. Terezije (15. oktobra) pripeljali v Idrijo v rjuhe povezano koruzno ličkanje ("amajke") in ga prodajali po pol krone za rjuho. Za eno posteljo je bila potrebna ena rjuha ličkanja; menjali so ga na eno ali dve leti. Z ličkanjem so bile napolnjene tudi vse slamnjače ("amajšnce"), ki so jih zvečer položili na tla ali kamorkoli drugam. V zgornjih blazinah in v slamnjačah v zibki so imeli ovsene pleve. Platnene rjuhe so nosile po

²⁸ canapee — meščanski kos pohištva v času bidermajerja

²⁹ Pograd v drvarnici so si poleti napravili nekateri doraščajoči fantje, katerih družine so stanovale v rudniških blokih.

Rudarska hiša (Likarjeva), Platiševa 11, fotoarhiv Slovenskega etnografskega muzeja, 1975

hišah Škofjeločanke in jih prodajale na obročno odplačevanje. Rudarji pa so si še proti koncu 19. stol. pomagali tudi z rudniškimi izrabljenimi in odvrženimi vrvmi. Le-te so doma razcefrali, predivo znova spredli in nesli k tkalcu. Te rjuhe so bile zelo trde; rekli so jim "štrikove" rjuhe. Odeje in prešite odeje so kupovali v trgovini in jih uporabljali še dolgo, ko so bile strgane, zakrpane in tudi umazane. Mnogi rudarji so z delom na kmetijah prislužili platnene rjuhe.

Tudi pri razmestitvi notranje stanovanjske opreme najdemo v Idriji specifičnosti, ki jih drugod v Sloveniji doslej nismo našli. Razporeditev pohištva se loči predvsem po tem, da v "hiši" okoli peči Idrižčani praviloma niso imeli klopi in da miza ni stala v nasprotnem kotu od peči. Ob vhodu v "hišo" je za vrati ob peči navadno stal stol, namenjen predvsem obiskovalcu. Ob jedi so seveda ta stol prenesli k mizi. Ob drugi strani peči je stala skrinja, v kateri je bila bodisi boljša obleka bodisi rjuhe in drugo perilo, ponekod tudi knjige. Nekateri rudarji so si skrinjo ali spodnji del nizke omare lastili samo zase. Skrinja je podnevi rabila za sedenje, ponoči pa za spanje enega od otrok. Miza je stala v drugem delu prostora nasproti vrat, ponekod ob steni, drugje ne. "Kanape" smo kot posebnost rudarskih stanovanj že omenili. Stal je ob mizi, kjer je bilo tudi nekaj stolov. V velikih družinah ob jedi pri mizi ni bilo prostora za vse. Gospodinja je jedla v kuhinji, sede na prukci, večji otroci tudi sede na skrinji. V enem ali v dveh kotih je v "hiši" stala postelja, v drugem kotu pa nizka ali visoka omara, če so jo imeli. Dokler teh omar ni bilo, je obleka visela na žeblih in kljukah v "hiši" in še več v kamri. V "podstražncih" je bil navadno obešalnik s kljukami po vsej dolžini stene. Kamre so bile navadno majhne. Tu je stala ena ali dve postelji, kolovrat in morda še ena starejša skrinja. Ob vhodu v "hišo" je

ponekod visel rožni venec in kropilček, ob vratih v kamro pa je bila ura. V dvoce-
ličnih stanovanjih je bila domala vsa oprema v "hiši".

Po preselitvi v rudniški stanovanjski blok so si rudarske družine bolj prizadevale iz-
popolniti svoj inventar. Tu je bila kuhinja z zidanim štedilnikom dnevni bivalni
prostor. V njej je blizu štedilnika navadno stala manjša delovna miza za gospodi-
njo, ob oknu pa večja miza za jed. "Kanape" ob mizi so obdržali. V kuhinji je na-
vadno stala tudi postelja, stoječa polica za posodo, tu in tam tudi manjša skrinja.
Jedilna omara s predali je po starem stala v veži pred vrati v stanovanje. V večji
sobi, "hiši", sta stali zakonski postelji skupaj, tudi če nista bili enaki. Na teh sta
spala zakonca in vsaj en otrok. Ob krušni peči je tudi tu stala skrinja. Ob steni in v
kotu je stala še ena ali dve postelji, ob oknu je bila manjša miza s stoli. Nizke in
visoke omare so si postopoma preskrbeli šele v letih pred prvo svetovno vojno. Do
l. 1910 sta v že omenjenem 12-družinskem bloku na Brusovšu imeli nizko omaro s
predali za obleko in perilo samo dve družini, visoke omare pa še ni bilo v nobenem
stanovanju. V manjši sobi ("kamri") so v blokih stale navadno samo postelje. V teh
stanovanjih se je razmerje postelj in število ljudi počasi izenačevalo, vendar se je
dokončno izenačilo šele po drugi svetovni vojni. V družinah današnjih rudarjev-
upokojencev je imelo svojo posteljo okoli 65 odst. ljudi, v generaciji dedov pa manj
kot 40 odst.

V lesenih drvarnicah, postavljenih za bloki, so rudarji radi redili kokoši, zajce ali
koze, marsikdo pa je imel prašiča in izjemoma celo kravo, dasiravno uprava rudni-
ka tega ni dovoljevala.

Okraševanju stanovanjskih prostorov tako v privatnih hišah kot tudi v blokih niso
posvečali kdo ve kake pozornosti. Največji poudarek so dajali predmetom, postav-
ljenim na nizko omaro za perilo in obleko. Tu je navadno stal "šturc", to je križ s
križanim ali Marijin kip pod steklom. Okoli tega so po poroki dali poročni šopek in
venec iz suhega cvetja. Ponekod je tu stalo tudi manjše namizno pregibno ogleda-
lo, svečniki, okrasne posodice in podobno. O božiču so na to omaro postavili jasli-
ce. Na stenah v "hiši" so visele nabožne reprodukcije in družinske fotografije. Pri-
ljubljeni so bili rezljani okviri. Ob beljenju sten so v desetletju pred prvo svetovno
vojno prišli v modo barvni stenski vzorci, napravljeni s šablonami, ki so si jih med
seboj izposojevali. Mnogi so ob tej priložnosti prav tako s šablonami naslikali
večbarvni venec na sredi stropa.

Proti koncu 19. stoletja se je v Idriji zelo razvil lov. Spočetka je bil to privilegij višjih
slojev, kmalu pa se je svobodneje razširil tudi med rudarji. V stanovanjih rudarjev-
lovcev se je začelo pojavljati na stenah rogovje ter nagačene živali: orli, šoje, sove
uharice, čuki, ponekod tudi bela ali pisana podlasica in veverica. Nekaj časa je bila
to modna novost in velik ponos rudarjev. V hišah, kjer so bila dekleta, so na oknih
gojili nageljne, roženkravt, rožmarin, fuksije in belagonije.

Ob posebnih priložnostih, kot je bila npr. poroka ali smrt, so hišo izpraznili. Ob po-
roki so si mize in stole izposodili, ob smrti pa so na sredo sobe postavili mrliški
oder, ob stene pa klopi in stole. Ob pogrebih kakor tudi ob porodu in boleznih so si
sosedje med seboj zelo pomagali. Pomoči je bil enako deležen gospodar kot na-
jemnik. Tudi različna politična in verska prepričanja praviloma na to niso vplivala.
Družabnost in medsebojno obiskovanje je bilo do prve svetovne vojne mnogo bolj
razvito kot kdajkoli pozneje. Prijatelji in znanci, zlasti pa sosedje, so imeli stike ob
večjih delih (selitev, beljenje stanovanj, žaganje drv); po delu so radi popili nekaj

kozarcev, radi pa so se med seboj obiskovali tudi brez posebnega razloga. Pritegovale so jih igre, med katerimi je bila najbolj priljubljena domina in tombola, pa tudi kvartali so radi. Okoli božiča se je v nekaterih hišah že v mraku zbralo tudi po 20 sosedov in prijateljev. Gospodinja je na tla natresla žaganja, da pod ni bil preveč namočen od snega in blata. Ker ni bilo dovolj stolov, so stali okoli skrinje in peči ter okoli nizke omare, se pogovarjali in igrali v skupinah. Včasih so se razšli šele po polnoči. Ženske so se zbirale ob klekljanju. Ker so delale pozno v noč, so s tem, ko so se zbrale zdaj v eni, zdaj v drugi hiši, prihranile petrolej. Posedle so okoli mize, petrolejko pa postavile na lesen podstavek sredi mize.

Vzdrževanju in čiščenju stanovanj so do konca 19. stoletja posvečali manj pozornosti kot pozneje. Belili so vsakih nekaj let, lesena tla so ribali enkrat do dvakrat na mesec, mnogi pa le za največje praznike, ker so stari trdili, da se z močenjem uničujejo deske. Ob ribanju so namesto krp vedno uporabljali žaganje, ki so ga potresli po mokrih tleh in nato pometli.³⁰ Špranje med deskami so bile polne žaganja; tu so se redile bolhe. V stanovanjih, kjer si niso posebno prizadevali, da bi vzdrževali vsaj osnovno čistočo, so bile v nadlego tudi stenice in ponekod celo uši. Skoraj v vsaki hiši, ki je imela ognjišče, so bili ščurki. Zanesli so jih celo v nova stanovanja v bloke. Ščurke so pobijali s copatami potem, ko so zvečer za krajši čas napravili temo, nato pa spet prižgali luč. Nekateri so jih lovili tako, da so v umivalno skledo nalili milnico, ob rob skleda pa prislonili palčke, po katerih so ščurki plezali in nato padli v milnico. Drugi so v kote in pod ognjišče natresli karbida. Z vztrajnim preganjanjem in s tem, da so dobro zaprli vso hrano, so jih počasi uničili.

Posteljne rjuhe so prali enkrat mesečno. Za prve dni po tem, ko je ta ali ona gospodinja premenjala rjuhe na moževi postelji, je spodnjo rjuho pregrnila še s stariimi pisanimi cunjami ali oprano vrečevino, kajti rudarji so se vračali z dela zelo umazani. Umivali so se dnevno le do pasu, enkrat ali dvakrat tedensko pa so si umili tudi noge.

Ni se čuditi, da so se širile nalezljive bolezni in da je bila umrljivost še na začetku 20. stoletja povprečno štirikrat večja kot danes. Za l. 1812 poroča Arko,³¹ da je umrlo 240 ljudi, povprečno torej 20 vsak mesec. Okoli l. 1900 je umrlo povprečno celo do 24 ljudi; danes jih umrje 6. Posamezna konkretna poročila, da je npr. v neki družini med leti 1907 in 1913 umrlo za TBC kar 5 sester v starosti med 5 in 18 leti³² ali da so v drugi družini od petih otrok, rojenih v izredno vlažnem stanovanju, umrli trije, vsi drugi člani družine pa so zboleli na očeh ali, kar ni bilo tako poredko, da je mati od izčrpanosti in podhranjenosti umrla na porodu — so poleg drugih razlogov zgovorna dokazila tudi o neurejenih, nezdravih in neprimernih stanovanjskih razmerah.

Vendar za stanje, kakršno je bilo, ne gre pripisovati vse krivde rudarjem ali njihovim ženam. Res je, da je bilo v opisanih razmerah zelo težko vzdrževati čistočo, res

³⁰ 80 letni Anton Jereb se spominja, da je kot deček v letih pred prvo svetovno vojno hodil z vrečo k žagarju po žaganje. Žagarju je dal 2 solda, od žensk, ki niso imele otrok, da bi šli po žaganje sami, pa je za vrečo žaganja dobil 3 ali 4 solde.

³¹ M. Arko, nav. delo str. 50

³² povedal Anton Troha, Platiševa 17

pa je tudi, da si je večina gospodinj prizadevala storiti največ, kar je mogla, da je ublažila težke stanovanjske pa tudi higienske razmere. Idrijčanke so na splošno veljale za pridne, varčne in snažne gospodinje.

Ptiči s stanovalci

Pripovedi v ljudskem izročilu, da je nekoč vsak rudar redil v kletkah v stanovanju ptiče, so le deloma točne. Anketa je pokazala, da je od 33 rudarjev v generaciji dedov današnjih upokojencev redilo ptiče 10 rudarjev, v generaciji očetov pa jih je bilo od 64 27 takih, ki so imeli kletke s ptiči. Od 95 današnjih upokojenih rudarjev jih je redilo ptiče 18, danes pa so od teh le še trije. Ti številčni podatki bi se pri večjem številu anketiranih procentualno verjetno povišali, kajti ob zbiranju izven ankete smo povsod dobivali podatke, da so bili nekoč redki tisti rudarji, ki niso imeli ptičev. Vzrokov za ta pojav ljudsko izročilo ne pozna. Pravijo, da so ptiči delali družbo in da so bili tisti, ki so lepo peli, rudarjev ponos. Pogovori o ptičih so bili najbolj priljubljena tema ob srečevanju rudarjev. Ptiči so bili vzroki za obiske, bili so predmet zamenjav in nakupov, celo predmet ljubosumja, če so enemu rudarju lepše peli kot drugemu. Najbolj ponosni so bili na udomačene slavčke.

Lovili so jih na limanice kljub temu, da je bilo to prepovedano in da so ptičarje preganjali orožniki. Prostor, kjer so nastavljali limanice, so imenovali "štant". Pred prvo svetovno vojno so hodili po slavce v okolico Ajdovščine ali jih pričakali doma ob Idrijci. Znano je bilo lovišče Pringelj, kjer so lovili največ krumpeže, gringlne in gimplne.³³ Najugodnejši čas za lov je bil v pozni jeseni (od konca septembra do hujšega mraza v novembru). Limanice so pripravljali iz posušenih brezovih vejic in lima, ki so ga kuhali iz plodov bele omele. Oboje so zavili v zajčjo kožo, ki ne propušča lima. Na mesto, kjer so se zbirali ptiči, so že v jutranji temi zapičili v zemljo leskovo palico, vanjo nasadili majhne zelene hrastove vejice, med katere so nataknili limanice. S šeboj je ptičar vzel še ptičnico s ptičem, ki je s petjem privabljal druge ptiče. To je postavil blizu nastavljenih limanic, sam pa se je skrtil in čakal, da so ptiči sedli na nastavo. Potem je samice izpustil, ker ne pojejo, samcem pa je z bencinom ali s pepelom očistil noge in perje ter jih odnesel domov.

Rudarji delijo ptiče v mehke in trde. Trdi so tisti, ki jedo semena, mehki pa tisti, ki jedo črve, mravljinčja jajca in kuhano meso. Za trde ptiče so nabirali solatno in radičevo seme in seme plevela med krompirjem, seme sončnic, konoplje in repice. Za vsako vrsto ptičev so vedeli, kaj imajo rajši; nekaj ptičev, npr. ščinkavec in sinica, sodi napol med trde, napol med mehke ptiče.

Seznam ptičev, ki so jih redili, pove, da je bila ptičjereja v Idriji res razvita. Od trdih ptičev so lovili: liščke ("štiglice"), kaline ("gimplne"), repnike ("šusfogle"), čižke ("cajzlice"), zelence ("velike grinlce"), grilčke ("male grinlce"), rdeče, zelene in rumene krivokljune ("krumpeže"), ščinkovce, kanarčke, sinice in luskovce. Od mehkih ptičev so imeli: taščice ("šmarnc" ali "cek"), slavčke ("nahtigale"), črnoglavce ("švarcplatne"), penice ("piskačivke"), kraljičke ("stržke"), pogorelčke treh vrst ("lipke"), kose, drozge, velike in male škrjančke in še nekatere. Ptiči so bili v kletkah, ki so jih nekateri rudarji sami izdelali, drugi so jih kupili. Vsak ptič je imel

³³ V. Bratina, Sem in tja po Idriji in okoli nje, Slovenec št. 108, od 12. 5. 1938

svojo kletko, le kanarčki so bili skupaj v eni kletki. Najbolj vneti ptičarji so imeli do 40 kletk. Anketa je pokazala, da je bilo od tistih, ki so imeli ptiče, približno ena tretjina takih, ki so redili več kot 5 ptičev. Ptičnice so bile sestavni del notranje hišne opreme. O tem, koliko ptičev bo v stanovanju in kje bodo nameščeni, je odločal izključno rudar. Tudi skrb za hrano je bila rudarjeva; otroci so smeli kvečjemu premenjati vodo. Kletke s ptiči so visele v "hiši" po stenah, stale so med okni, na nizki omari, poleti na peči ali pod pečjo in na tleh. Tu in tam ptiči niso bili v kletkah, ampak so prosto letali po "hiši". Pod pečjo so imeli postavljeno majhno smrečico; na njej so čepeli ponoči. Ptiček "cek" (taščica) je s prirezanimi perutmi marsikje prosto letal po prostoru zato, da je pobiral bolhe. Rudar je ptičem vsak dan izpihoval seme in s tem ločil pleve od še užitnega semena. Nekateri rudarji so to zlasti pozimi opravili kar v hiši in jih ni motilo, če so s tem smetili in kadili prostor. Zarod črvov za ptiče je rudar dobil v mlinu, nato pa jih je redil sam, največkrat v loncu ali zaboju pod pečjo. Star lončen lonec je napolnil z otrobi, vanje vtaknil staro kost, površino pa prekril z mokro krpo, ki je prej rabila za pomivanje posode. Če je kateri od ptičev poginil, ga je zakopal v otrobe. Od časa do časa je otrobe poškopil, vrgel vanje kruhove drobtine ali ščepec sesekljane kuhane govedine. Če se črvi niso dovolj naglo množili, je pod mokro krpo naložil jabolčne ali limonine lupine in jih s tem privabljal iz otrobov. Vsaka mehka ptica je dobila na dan po tri črve. Poleg črvov pa je ptič dobil še drugo hrano: poleti sveža, pozimi suha mravljinčja jajca ali sesekljano govedino, včasih pomešano s koruzno moko in naribanim korenjem. Pri rudarjih, ki so imeli po 20 ali več ptičev, se je neredko zgodilo, da je bilo skoraj vse meso, skuhan v juhi za nedeljsko kosilo, namenjeno samo ptičem.

Zanimivi so podatki, kako so rudarji nabirali mravljinčja jajca. V ta namen so ob potoku skopali plitvo jamo, okoli te so nasuli v vreči prinešeno mravljišče ter oboje obdali z jarkom, ki so vanj speljali vodo. Srednji poglobljen prostor so prekrili z lapuhovim listom, podprtim s paličicami. V nekaj urah so mravlje same znosile vsa jajčeca pod lapuhov list. Rudar je jajčeca pobral v platneno vrečico ter jih nekaj posušil, druga pa sveža dal ptičem.

Reja ptičev je največkrat prešla od očeta na sina. Če je bil oče ptičar, je bil ptičar tudi vsaj eden od sinov. Tesno stanovanje ni bila ovira za rejo ptičev, prav tako jih niso motile še poslabšane higienske prilike. Pravijo, da bi rudar, ki je svoje ptice vzljubil in bil prepričan, da se znajo pogovarjati z njim, odstopil svojo posteljo in svojo hrano, če bi bilo treba. Marsikateri rudar je svojega priljubljenega ptiča pevca dal nagačiti in ga imel na zidu ne toliko v okras kot v spomin.

Zaključek

Vzroke za opisano stanje stanovanjskih razmer rudarskih družin v Idriji ob koncu preteklega stoletja tja do italijanske okupacije moremo pojasnjevati z več zornih kotov. Nedvomno je nizko raven stanovanjske kulture v veliki meri povzročala stanovanjska stiska. Ta ni bila le posledica nesorazmerja med občasnim zviševanjem števila zaposlenih v rudniku in zviševanjem števila razpoložljivih hiš in stanovanj, pač pa je k temu pripomoglo tudi obratno stanje: upad števila zaposlenih, ki je

povzročil brezposelnost³⁴ in zmanjševal možnosti, da bi idrijski rudarji lahko postavili več stanovanjskih hiš.

Za poznejša obdobja (konec 17. in 18. stol.) so znani ukazi o izgonu brezposelnih iz Idrije,³⁵ dalje zdravniška in druga poročila, ki govore o bedi rudarjev vse 18. in 19. stoletje, poročila o deputacijah rudarjev k vodstvu rudnika in tudi do višjih oblasti, poročila o prošnjah in interpelacijah o socialnih razmerah idrijskih rudarjev,³⁶ kar vse dokazuje, da je do stanja na prelomu stoletja privedla prejšnja revščina rudarjev, pa tudi ustaljena nizka stanovanjska raven drugih slojev, predvsem bajtarjev, iz katerih je izhajal velik del rudarjev.

Težko in nezdravo delo v rudniku je rudarje sililo v obrambo; dnevno so pili "geruš", tj. nekakšen pelinkovec, pripravljen iz špirlita, vode in pelina. Navajenost na alkohol jih je vodila tudi v gostilne, kjer so prenekateri pustili že prve dni po izplačilu zaslužka del svoje plače. Po ustnih virih je bilo v Idriji pred prvo svetovno vojno nad 30 gostiln; ko je bila "dnarska", dan izplačila, (18. v mesecu), so bile baje vse gostilne polne. Znani so primeri pravega bogatenja nekaterih gostilničarjev, ki so si z zaslužkom nakupili gozdove in druge nepremičnine. Čeprav pri rudarjih navadno ni šlo za pravo pijančevanje, ampak bolj za družbo in razvedrilo, ki so ga iskali med drugim tudi po gostilnah, so k povečanemu denarnemu obtoku mnogo pripomogle tudi gostilne. Kot posledico vpliva alkohola pripisujejo nekateri stari Idrijčani nadpovprečno število otrok v nekaterih družinah, v posameznih primerih pa celo podhranjenost in izčrpanost rudarskih žena, ki so umrle premlade.

Premajhna stanovanjska površina navadno ni dopuščala, da bi si rudarske družine izpopolnile opremo stanovanj, tudi če bi nabava pohištva ne pomenila denarnega problema. Čim manj opreme je bilo v stanovanju, tem več prostora je preostajalo za gibanje družinskih članov zlasti v zimskem času, ko je bila "hiša" dnevni, bivalni, delovni in spalni prostor.

Ugotovitve o izredno nizki stopnji stanovanjske kulture v Idriji niso povsem nove. Dopisnik Slovenskega naroda v letu 1905 poroča o nezdravih in neprimernih razmerah v idrijski osnovni šoli, ko je bilo v enem razredu 111 deklic in omenja tudi kritično stanje rudarskih stanovanj. Med drugim beremo: "Pravil mi je pred par dnevi rudar, da mu je žena spala vso zimo pod pečjo, ker ni drugod prostora zanjo."³⁷

Ob navedenih podatkih, ki prikazujejo stanovanjske razmere med idrijskimi rudarji, pa ne smemo pozabiti na dejstvo, da tudi na drugih, zlasti neagrarnih slovenskih območjih v tistem času ni bilo bolje. S tem, da je imel rudar zagotovljen redni zaslužek, se je ločil od okoliških bajtarjev in malih kmetov ter bil celo v boljšem polo-

³⁴ L. Božič, pripombe k naši razpravi: Med idrijsko mladino je vladala v tistih časih velika brezposelnost. V začetku stoletja je bilo okrog 200 mladih brezposelnih. Zato tudi borba za ustanovitev realke.

³⁵ M. Arko, nav. delo str. 101, poroča, da so l. 1717 izgnali iz Idrije 8 družin z otroki, 5 samskih delavcev in 29 žensk, l. 1718 pa izdali naredbo, da vodstvo rudnika ni smelo sprejeti nobenega delavca k rudniku, dokler se število zaposlenih ne zmanjša od 356 na 330.

³⁶ I. Mohorič, nav. delo str. 200, 219, 231—238.

³⁷ Slovenski narod, Ljubljana 18. aprila 1905, uvodni članek Shod Jednakopravnosti v Idriji. Skrajno slabe gnotne razmere idrijskega eraričnega delavstva omenja tudi dopisnik uvodnega članka "Rudarska shoda v Idriji" v Slovenskem narodu z dne 4. 10. 1905, ko pravi: "Vsi govorniki rudarji so podajali verno sliko žalostnega, nevzdržnega gmotnega stanja idrijskih rudarjev."

žaju. Večina okoliških mladih deklet si je štela v zadovoljstvo in ponos, če je dobila "knapa" za moža. Eksistenčni minimum je bil zagotovljen. Obtok denarja je bil v Idriji celo večji kot v drugih slovenskih krajih s približno enakim številom prebivalcev; k temu je v precejšnji meri doprinesla tudi močno razvita čipkarska obrt.³⁸ Kar je družinam idrijskih rudarjev določalo izjemen položaj, je bila predvsem prostorska utesnjenost. Vendar je navajenost na ozko odmerjeni življenjski prostor, privzgojena skromnost, velik smisel za družabnost, nesebično tovarišstvo med rudarji ter močno razvita soseščina zelo blažila trdo življenje idrijskih rudarjev. Lado Božič, pisec mnogih prispevkov k zgodovini Idrije, je v pripombah k naši razpravi zapisal: "Tudi tedaj ni bilo v življenju Idrijčanov vse samo črno ali vse samo belo", s čimer je hotel predvsem reči, da opisanega stanja ne gre dosledno posploševati. Jasno je, da so bile tedaj kot vedno in povsod nekatere gospodinje bolj, druge manj snažne, nekateri rudarji bolj, drugi manj varčni, nekatere hiše starejše in slabše, druge boljše. Za utesnjenost, v kateri so Idrijčani nekoč živeli, so si znali najti nekakšno kompenzacijo v tem, da so se radi zbirali, si med seboj pomagali in težili h kolektivnosti. Miselnost, da je za hišo in družino bolje in varneje, če je pod isto streho več ljudi kot da bi stanovala vsaka družina zase, moramo upoštevati tudi pri iskanju vzrokov za nastanek idrijskih večdružinskih hiš.

Zusammenfassung

Die Wohnkultur der Bergarbeiter von Idria um die Jahrhundertwende

Der Beitrag befasst sich mit den Häusern der Bergleute in Idria und beschreibt den Wohnungsstandard im letzten Jahrzehnt des vorigen Jahrhunderts und in der Zeit bis zum ersten Weltkrieg, als der Ort unter italienische Herrschaft kam. Zur Erklärung der charakteristischen Miet- und Pachtverhältnisse werden die Mietregelungen beschrieben, und die Gründe der häufigen Wohnungswechsel erörtert. Ferner zählt der Beitrag die Bedingungen für das Erlangen oder das Verlassen der Bergarbeiterwohnungen auf und untersucht die Faktoren, die eine Steigerung der Wohnkultur forderten oder hemmten. Die Arbeit stützt sich grossteils auf mündliche Überlieferung und auf die Ergebnisse einer Umfrage, die das slowenische Ethnographische Museum in Ljubljana unter pensionierten Bergarbeitern in Idria durchführte.

Die Entdeckung des Quecksilberbergwerks, Ende des 15. Jahrhunderts, führte dazu, dass sich Idria zum Wirtschafts-, Handels- und Kulturzentrum eines weiteren Gebiets entwickelte, obwohl der Ort von seiner geographischen Lage her keine natürlichen Voraussetzungen dazu hatte. Idria liegt in einer Talenge am Zusammenfluss zweier Flüsse, die an ihren Ufern nur gerade soviel ebenen Grund bieten, dass sich hier ein städtisch gestaltetes Zentrum entwickeln konnte, das als Resultat der Bedürfnisse und Bemühungen der Bergwerksverwaltung entstand. Für die privaten Häuser der Bergleute bestimmte das Bergwerk, als bestimmender Urbanist, den Platz am Fusse und auf den Hängen der Berge, die den Ort umgeben. Diese Häuser, die allesamt ohne Rücksicht auf die Himmelsrichtung in ihrer mehretagigen endgültigen Fassade zum Tal hingewandt sind, geben dem Ort seine besondere Note. Neben den geographischen Bedingungen beeinflussten aber auch die klimatischen Verhältnisse das äussere Bild der Bergarbeiterhäuser. Ausgiebige Schneefälle

³⁸ M. Makarovič, Klekljane čipke, vodnik po razstavi Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani, 1970, str. 11

machten steile Dächer notwendig. Auch im Inneren der Häuser finden wir alle Merkmale, die typisch sind für Häuser in Orten, wo ein Missverhältnis zwischen der steigenden Zahl der Beschäftigten und der steigenden Zahl der Häuser bzw. Wohnungen festzustellen ist. In Idria führte diese Erscheinung zu schwerer Wohnungsnot, die die Bergarbeiterhäuser zu Mehrfamilienhäusern umfunktionierte.

Die Möglichkeit eines regelmässigen Verdienstes zog die ärmeren Bauern- und Häuslersöhne aus der Umgebung immer nach Idria. Hier machte sich die Wohnungsnot offensichtlich schon zu Ende des 18. Jahrhunderts bemerkbar, als das Bergwerk mehr als 300 neue Arbeiter einstellte. Zu Anfang versuchte die Bergwerksverwaltung eine Lösung zu finden indem sie alle Nichtbeschäftigte auswies, später durch eine Beschränkung der Eheschliessungen, und vom Jahre 1872 an durch den Bau von Häuserblocks mit mehreren Wohnungen, im Volksmund "prhaus" (Berghaus) genannt. Der Bau von Privathäusern wurde durch den schlechten Verdienst und den dadurch bedingten niedrigen Lebensstandard gehemmt. Im 19. Jahrhundert wohnten in jedem Privathaus in Idria durchschnittlich 16 Menschen.

Ein Bergarbeiterhaus in Idria ist gewöhnlich in den Hang hinein gegraben und hat vom niedrigen Grund her Eingänge in den Keller und in den Stall. Bis zur Höhe der Ausgrabung ist es aus Stein und Lehm gemauert, der Rest ist aus Holz, mit Latten beschlagen, verputzt und weiss gestrichen. Die Dächer waren herkömmlicher Weise aus Schindeln. Eine Besonderheit dieser Häuser sind die Dachvorsprünge, die den Räumen im oberen Teil des Dachs Luft und Licht gaben. Das gesamte Baumaterial kam aus der Umgebung: der Stein wurde in den nahen Steinbrüchen gehauen, der Lehm kam von der Baustelle, der Kalk wurde in den umliegenden Wäldern gebrannt, Kies und Sand gab es genügend in den Flussläufen. Das Bauholz verkaufte das Bergwerk zu niedrigen Preisen, oder es wurde von den Bauern der Umgebung beige-steuert, jeder eine Fichte. Unter den Faktoren, die den Bau privater Häuser beschleunigen sollten, ist noch die Möglichkeit eines Kredits des Knappschaftsfonds, 10 - 15 Jahre Laufzeit zu 4,5 % Zinsen, zu erwähnen, sowie die gegenseitige Hilfe unter den Bergleuten. Angelernte Maurer, Zimmerleute, Dachdecker und Tischler gab es genug. Sie hatten sich diese Fertigkeiten im Bergbau angeeignet. Trotz der oben angeführten Möglichkeiten war aber der Bau eines Eigenheims eine gewagte Unternehmung, die der Bergmann nicht selten mit der Gesundheit oder gar mit dem Leben bezahlte. Das Familienbudget eines zur Miete lebenden Bergarbeiter mit einer durchschnittlich 8-köpfigen Familie, reichte nicht einmal für die Lebensnotwendigkeiten.

Der Grundriss der Bergarbeiterhäuser war einfach und unterschied sich nicht wesentlich von dem Grundriss der Bauernhäuser. Ein kleineres Haus hatte vier Räume im Erdgeschoss: eine Diele, eine Rauchküche, ein Zimmer ("hlša") und eine Kammer, im Stock gab es eine Diele, eine Rauchküche, ein Zimmer und zwei kleinere Nebenräume unter dem Dach, denen das schiefe Dach die Decke nahm. Es war ein Zweifamilienhaus. Ein grösseres Haus hatte zwei Wohnungen auf jedem Stock. Die Diele und die Küche in der Mitte wurden von beiden Familien gemeinsam benutzt und jede Familie hatte ein Zimmer und eine Kammer auf ihrer Seite. Dieser Grundriss wiederholte sich auf einem oder mehreren Stockwerken, nur an den Seiten entstanden wegen des steilen Dachs im Querschnitt dreieckige Dachräume ohne Decke. Auch sie wurden als Wohnräume benützt. Im höchsten Stockwerk gab es kleinere Wohnungen, oft ohne Küche; in solchen Fällen kochten zwei Hausfrauen auf einem gemeinsamen Herd. Solche Häuser wurden für 4 oder 6 Familien gebaut. Seltene Häuser, im Besitz von Geschäftsleuten oder Handwerkern waren noch grösser. In ihrer Not wurden Familien dazu gezwungen, auch in einzimmer Dachwohnungen einzuziehen.

Die Feuerstellen waren offen und so hoch, dass die Hausfrau sich beim kochen nicht bücken musste. Sie waren mit dem Ofenvorraum verbunden. Im Winter wurde im Ofen gekocht. Die Küche war aber gewöhnlich nicht ein geschlossener, nur der Hausfrau zugedachter Raum. Sie war ein Durchgangsraum zu der Speisekammer oder zu dem Keller, zu dem Holzschuppen und zur Toilette. Diese Räume waren dem Haus an der Rückseite zugefügt. Der Wohnraum war das Zimmer, wo die Familienmitglieder ihre Mahlzeiten einnahmen, arbeiteten und teilweise auch schliefen. Die Kammer war ein zusätzlicher Raum vornehmlich als Schlafraum gedacht.

Traditionell zogen Mieter zu St Georg (24. April) und zu St. Ursula (21. Oktober) um. An diesen Tagen wurde auch nach altem Brauch die Miete bezahlt. Wohnungswechsel waren häufig, die Gründe dafür zumeist objektiver Natur; der Hausherr brauchte die Wohnung für seine erwachsenen Kinder oder der Mieter suchte wegen vergrößerter Familie eine grössere oder bessere Wohnung, weil er in der Not auch eine schlechte und kleine Wohnung genommen hatte. Neben der Bezahlung der Miete mussten die Mieter nach altem Brauch dem Hausbesitzer bei den Haus- und Feldarbeiten helfen. Deswegen zogen Bergarbeiterfamilien gerne in Bergarbeiterwohnungen, wo die Unterordnung dem Hausherrn entfiel. Der erste Bergarbeiterblock mit 12 Wohnungen wurde 1872 gebaut. Die Wohnungen in diesem Block hatten zwei Zellen — eine Küche im Ausmass von 14 m² und ein Zimmer mit 20 m², sie waren also viel zu klein für Familien mit mehr als 6 Mitgliedern, was aber eine Bedingung für die Zuteilung einer Bergarbeiterwohnung war. Die Wohnungen in später erbauten Wohnblocks waren dreizeilig, doch die Quadratur einer Wohnung war über 50 m². Insgesamt baute das Bergwerk bis 1932 209 Wohnungen in 17 Blocks. Diese Bauten veränderten das Bild des Ortes sowie die Wohnungsverhältnisse beträchtlich. Nur die Familien aktiver Bergarbeiter hatten ein Anrecht auf eine Bergarbeiterwohnung. Quittierte ein Bergarbeiter den Dienst wegen Krankheit, Tod oder Pensionierung, so musste die Familie die Bergarbeiterwohnung binnen drei Monaten verlassen.

Kleine Wohnungen, die Ausnützung aller Nebenräume, wie der Räume unter dem Dach und in den seitlichen Dacherkern, die Zahl der Familienmitglieder und die schwere materielle Lage — all dies hatte auch bestimmte Auswirkungen auf die Wohnungseinrichtung. Für die letzten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts ist bekannt, dass die Bergarbeiterfamilien nur das Allernotwendigste an Wohnungseinrichtung besaßen. Dazu zählten einige Ton- und Holzgefässe, die gebräuchlichen Vorrichtungen zum Heizen, Kochen und Brotbacken im Ofen, ein kleinerer Schrank mit Laden und Regalen zur Aufbewahrung von Lebensmitteln, ein Schüsselbrett, eine oder zwei einfache kleinere Truhen, einen Tisch, eine Bank, einige Stühle, eine Wiege und ein oder zwei Betten mit Malshülsen gefüllten Strohsäcke. Wegen der Enge des Raums stand die Truhe neben dem Ofen und ersetzte eine Bank, der Tisch stand an der Rückwand des Zimmers, in der Ecke gegenüber dem Ofen stand das Bett. So unterschieden sich die Bergarbeiterwohnungen auch durch die Einteilung der Möbel von den Bauernhäusern der Umgebung. Die Wohnungen der Hausbesitzer unterschieden sich nicht wesentlich von den Mietwohnungen, nur was die Anzahl der Truhen und Betten betraf waren sie etwas besser ausgestattet.

Gegen Ende des vorigen Jahrhunderts setzte sich in den Bergarbeiterwohnungen ein Möbelstück durch, das wir als idrische Besonderheit bezeichnen können. Es war dies das "Kanapee", ein bürgerliches Möbelstück aus der Biedermeierzeit. Die Bergarbeiter übernahmen es von den Wohnungen der Beamten und bessersituierten Händler und Handwerker. Auch hohe und niedrige Schränke für Kleider und Wäsche setzte sich in der Zeit bis zum ersten Weltkrieg langsam durch — sie waren grossteils im "altdeutschen" Stil gehalten.

Eine besonders brennende Frage war die der Liegestätten. Zuerst hatte ein Ehepaar ein Bett, das der Bräutigam besorgte. Wenn das erste Kind aus der Wiege musste, schaffte die Familie gewöhnlich ein zweites Bett an, in dem die Mutter mit dem Kind schlief. Für die weiteren Kinder wurde ein "ladelc", eine Art Schublade gemacht, in der gewöhnlich zwei Kinder schliefen und die tagsüber unter das Bett geschoben wurde. Heranwachsenden Kindern wurden Notbetten auf der Truhe, auf Stühlen oder auf dem Kanapee bereit, oft aber auch auf einem Strohsack am Boden. Diese Feststellungen geben uns ein noch klareres Bild von den brennenden sozialen, hygienischen und gesundheitlichen Problemen jener Zeit.

Ein eigenes Kapitel ist den Singvögeln gewidmet, die früher Mitbewohner vieler Bergarbeiterfamilien waren. Vogelkäfige hingen an den Wänden der Wohnungen oder standen auf den Fensterbrettern und Schränken.

Die beschriebenen bescheidenen und kleinen Wohnungen der Idrischen Bergarbeiter konnten aber dennoch Bekannte, Freunde oder Nachbarn aufnehmen, die sich gerne in den Häusern versammelten. Es wurde gesprochen, aber auch gespielt. Domino und Tom-

bola waren die beliebtesten Spiele, man spielte auch gerne Karten. Die Frauen trafen sich beim Klöppeln. Weil sie bis spät in die Nacht hinein arbeiteten, konnten sie dadurch, dass sie sich abwechselnd in einem oder dem anderen Haus versammelten, auch Petroleum sparen, womit die Räume bis zur Zwischenkriegszeit beleuchtet wurden. Der Sinn für Geselligkeit, das stark entwickelte Nachbarschaftsgefühl, die Kamaradschaft unter den Bergarbeitern sowie eine ganze Reihe anderer Faktoren, wie z. B. anezogene Bescheidenheit und die Gewöhnung an einen eng bemessenen Lebensraum — all dies trug früher viel zur Linderung des harten Lebens der Idrische Bergarbeiter bei.

Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem (Na primeru Predgrada v Poljanski dolini ob Kolpi)

Tudi pričujoči članek sodi v vrsto nadaljevalnih prispevkov o vzajemni, medsebojni pomoči na vasi na Slovenskem, napisanih na podlagi individualnih raziskovanj, ki so bila doslej že opravljena v prekmurski Nedelici, Ljutomersko-Jeruzalemskih goricah in Orehovcu pri Kostanjevici na Krki v letih 1972 - 1974.¹

Z raziskovanjem medsebojne pomoči v Predgradu sem prav tako želela ugotoviti spreminjajoče oblike in pomen navedene institucije nekako od konca 19. stoletja do danes ter vzroke, ki so v obravnavanem obdobju pogajali medsebojno pomoč na vasi.

Opredelitev predmeta: Medsebojna pomoč pomeni na eni strani tisto pomoč med ljudmi določene skupnosti, pri kateri sodelujoči ali skupina sodelujočih ni zainteresirana za neposredni proizvod dela. Vsekakor pa računa na skorajšnje povračilo o d v r a č e k (vračanje) enakega dela, povrnitve izposojene živine, orodja itn.

Na drugi strani pa pomeni one medsebojne, prav tako recipročne odnose, v katere vstopajo posamezniki, računajoč na medsebojne usluge različnega značaja. To so bolj ali manj enakovredni odnosi na podlagi menjave dela, kjer se usluge s proizvajalnimi sredstvi in materialnimi dobrinami odplačujejo, o d s l u ž u j e j o z d e l o m.

Mimo medsebojnih, pretežno delovnih odnosov pa vključuje medsebojna pomoč tudi tiste, največkrat nedelovnega značaja, ki jih vzdržujejo posamezniki ali skupine ljudi, računajoč na enako povračilo v bodočnosti, ko ga bodo potrebovali, npr. ob nepričakovanih nesrečah, boleznih itn. In končno razne oblike pomoči, ki jo prav tako posamezniki ali pa vaška skupnost izkazuje v zvezi z običajskim življenjem ljudi.

Delovna metoda: Za razloček od prejšnjih raziskovanj v Nedelici in Jeruzalemskih goricah, kjer sem v povprečju zajela z anketnim intervjujem nekaj nad polovico od vseh navzočih reprezentančnih gospodinjstev, sem v Predgradu anketirala vsa gospodinjstva v vasi. Za te vrste nedvomno zamudnejšo delovno metodo sem se odločila z avtorjevo željo, ker sem mnenja, da mi le tako zastavljeno delo lahko poda popolnejšo in predvsem resničnejšo podobo o stanju današnje medsebojne pomoči na vasi. Po drugi strani pa sem lahko edinole v stiku z vsemi gospodinjstvi v vasi (tudi na tem mestu naj pripomnim, da ankete nisem izvajala togo, rutinsko), ko sem prav iz človeških pomenkov, ki sem jih vsaj deloma usmerjala v raziskovalnem cilju, spoznavala resnične potrebe za vzpostavljanje in ohranjanje raznovrstnih odnosov medsebojne pomoči.

Kot v poprejšnjih raziskovanjih pa sem tudi tukaj še v večji meri združevala metodo lastnega opazovanja s samostojno delovno udeležbo pri družinah, s katerimi sem navezala stike. Za razloček od raziskovanj v severovzhodni Sloveniji, pa sem tesneje sodelovala tudi s tistimi gospodinjstvi, ki se po splošnem mnenju ljudi v vasi ne vključujejo v odnose medsebojne pomoči, "se krajajo", se držijo ob strani.

¹ Članek je povzetek obširnejših razprav, katerih raziskovanje je sofinancirala Raziskovalna skupnost Slovenije, tako Vzajemna pomoč na vasi na Slovenskem I (Nedelica, Ljutomersko-Jeruzalemske gorice), 1973 in Vzajemna pomoč na vasi na Slovenskem (Predgrad, Orehovec), 1974.

Samo ob le-tako zastavljenem prijemu sem lahko ugotavljala dejansko stanje, napredek, zaostajanje, spreminjanje in opuščanje odnosov medsebojne pomoči, ki predstavljajo tudi v obravnavanem naselju kompleks pojavov, ki bi jih bilo sicer nemogoče zajeti v celoti.²

Splošni podatki o Predgradu

Predgrad, največja vas v Poljanski dolini ob Kolpi, šteje — podatek velja za leto 1974 — 189 prebivalcev in ima 78 hišnih števil, od tega je naseljenih le 60 hiš, v katerih je 64 gospodinjstev.³ Hiše so pretežno razporejene ob cesti, ki povezuje Predgrad proti severu prek Brezovice z 28 km oddaljenim Kočevjem, proti jugu pa mimo Starega trga z Vinico.

Ljudje se večinoma ukvarjajo s poljedelstvom, glavna pridelka sta krompir in koruza, nadalje z mlečno in mesno živinorejo ter z vinogradništvom.

V 19. pa tudi še v prvih desetletjih 20. stoletja so se Predgrajci ukvarjali s krošnjarstvom. Od druge tretjine 19. stoletja opažamo številnejše izseljevanje v Ameriko, ki je ponehalo med vojnami. V zadnjih letih so se začasno zaposlili v tujini le maloštevilni vaščani, v precejšnji meri pa se za stalno zaposlujejo in odseljujejo v Ljubljano, Novo mesto in Črnomelj ter v Kočevje in Stari trg, odkoder pa se večinoma vsakodnevno vračajo domov.

Število agrarnega prebivalstva se tudi v Predgradu neprenehoma zmanjšuje. Po statističnih podatkih⁴ za leto 1971 je bilo od skupnega števila 202 prebivalcev aktivnih 110, s kmetijstvom pa se jih je ukvarjalo 76.

Leta 1971 je štel Predgrad 63 gospodinjstev, katerim je po velikosti zemljišča pripadala naslednja posest: brez zemlje 6 gospodinjstev, do 0,10 ha 1 gospodinjstvo, od 0,11 do 0,5 ha prav tako 1 in od 0,51 do 1,00 ha štiri. Nadalje je premoglo 5 gospodinjstev od 1,01 do 2,00 ha zemljiške posesti, 4 od 2,01 do 3,00 ha, 3,01 do 4,00 ha tri gospodinjstva, 4,01 do 5,00 ha eno, 5,01 do 6,00 ha štiri, 6,01 do 8 ha pet, 8,01 do 10 ha devet, 10,01 do 15,00 ha 12 in 15,01 ter več ha osem gospodinjstev.

Tako se je v letu 1971 ukvarjalo samo s kmetijstvom 19 gospodinjstev, 29 gospodinjstev je bilo polagrarnih, preostalih 15 pa neagrarnih.

Ker statističnih podatkov za leto 1974 še nimamo, naj samo navedem na podlagi lastnih ugotovitev, da se v zadnjih treh letih položaj ni bistveno spremenil. Zmanjšalo se je le število aktivnih vaščanov in povečalo število zaposlenih na račun kmetovalcev v povprečju za 6 ljudi.

Po podatkih za leto 1974 sta bila v vasi dva traktorja, enajst kosilnic in dve žetveni napravi, nadalje štirje pari konj, šest volov in dvanajst konj.

² Primerjaj: dr. Matija Golob, *Kooperativni odnosi na vasi v preteklosti in danes*, Ljubljana 1967, str. 62. Tudi na tem mestu naj navedem, da so mi bila dela dr. Matije Goloba (*Kooperativni odnosi na vasi v preteklosti in danes*, I, II, III, Ljubljana 1967, 1968, 1969) in njegovi nasveti v veliko pomoč. Za tehtne pripombe ob samem delu pa velja zahvala recenzentu prof. dr. Niku Kuretu.

³ Na Matičnem uradu v Predgradu vodijo sicer 64 gospodinjstev, ker pa sem ugotovila, da je v bistvu 60 gospodinjstev, ker ostarela mati ali oče živijo z otroki v dejanskem skupnem gospodinjstvu, sem jih zato v anketi upoštevala skupaj.

⁴ **Popis stanovništva i stanova 1971 godine**, Beograd 1972.

Odnosi medsebojne pomoči

Najrazličnejši odnosi medsebojne pomoči v Predgradu pokažejo približno od konca 19. stoletja pa do danes, naslednjo podobo:⁵

I. Medsebojna pomoč — pretežno delovnega značaja — ki si jo izkazujejo posamezna gospodinjstva

1. na podlagi takojšnje vrnitve, vračanja istega ali podobnega dela.

V precej večji meri kot dandanes so si Predgrajci nekako do druge, še bolj pa pred prvo svetovno vojne pomagali pri različnih sezonskih delih, ki so povezana z rednim obratovanjem kmečkih gospodarstev čez leto. Predvsem velja to za spomladanska dela v vinogradih, kopanje, gnojenje, postavljanje kolja in vezanje. Nadalje so si splošneje vračali sajenje krompirja in koruze. Medsebojno so si pomagali tudi pri poznih pomladanskih in poletnih delih, kot so okopavanje koruze in drugih okopavin, pri pletvi (premožnejši so najemali osobenice), košnji, žetvi in mlatvi. Prenašanje sena s košenic v dolino pa je še v začetku tridesetih let sodilo med najtežavnejše poletno žensko opravilo.

V septembru in oktobru je sledilo skupno izkopavanje krompirja, luščenje fižola in trganje grozdja. Še v dvajsetih letih pa je bilo najznamenitejše in sicer le žensko skupno opravilo žetev stelje nekaj dni po mali maši (8. september). Po letu 1930, ko so splošneje začeli kositi steljo s koso, je žetev stelje prenehala. Približno v istem obdobju je zamrlo pridelovanje lanu in konoplje ter z njima povezana skupna teritev obeh kulturnih rastlin.

V poznem jesenskem in zimskem času so ženske mlatile ajdo druga drugi. Skupaj so ličkali koruzo. Nekako do druge svetovne vojne pa so si moški pomagali prevažati drva iz gozda in voziti krmo s sankami s košenic. Skupno opravilo je bilo tudi čehanje perja in ribanje zelja in repe. Do napeljave vodovoda (v delu vasi okoli 1930. leta, v ostali vasi pa šele leta 1955) so si ženske tudi pomagale pri nošenju vode, zlasti za pranje kislega zelja in repe.

Dandanes so si prenehali pomagati pri številnih navedenih delih. Splošneje si pomagajo le še pri delih v vinogradu, zlasti ob kopanju, prašenju in vezanju trtja, pri mlatvi, okopavanju in ličkanju koruze.

2. na podlagi skorajšnje povrnitve izposojene živine, orodja ipd.

Že pred drugo svetovno vojno so si posamezniki izposojali vprežno živino. Tako sta si lastnika po enega vola ali konja medsebojno "priprezala" živali za prevažanje težjih bremen. V primerjavi s preteklostjo pa se je prav v zadnjih letih te vrste medsebojna pomoč močno povečala. Tako premorejo le 4 vaščani po par konj, vsi drugi, 18 po številu, pa redijo po enega vola (6) ali konja (12), ker je vzdrževanje dveh vprežnih živali nerentabilno in predrago. Zato si 18 lastnikov po potrebi skozi vse leto pripreza še po eno žival. Drugi 4 lastniki po enega para konj, ki sicer večinoma vozijo le za plačilo, pa si priprezajo "četverci, fošpera" edinole pri vožnji hlovdov iz gozda in potegovanju težko naloženih voz.

⁵ Shematično razporeditev medsebojnih odnosov deloma povzeman po delu Zawistowicz-Adamska, K., Zywe tradycje na wsi, Lodz 1948.

Mimo tega pa se je v zadnjih letih povečalo posojanje vprežne živine tudi zavoljo tega, ker so marsikje konji pri zmanjšanem obsegu obdelovalne površine ali strojnem obdelovanju premalo zaposleni in bi se jih zavoljo prevelikega počitka lotila "praznična" bolezen.

V vsem obravnavanem času pa si posamezni vaščani izposojajo razno poljedel-sko orodje, predvsem motike za kopanje v vinogradu. Izposojanje raznih gospo-dinjskih potrebščin, olja, soli in vžigalic pa je bilo v Predgradu v primerjavi z drugi-mi kraji v Poljanski dolini, razmeroma skromno v navadi, saj je bilo v naselju pred prvo svetovno vojno kar 5 trgovin z mešanim blagom in pred drugo še 2 trgovini.

Še pred drugo vojno pa so si vaščani, če jim je pred novim žitom zmanjkalo moke, izposojali po mernik pšenice, da jim ni bilo treba predčasno "izžinjati" žita.

Pred prvo vojno so si neveste izposojale naglavni okras "šapol", po prvi vojni, ko so šapole začele opuščati, pa so si revnejše izposojale pri premožnejših pajčolane, "šlajerje", za poroko, kar so navadno odslužile z enodnevnim delom.

Medtem ko je izposojanje oblek že nekaj let po prvi vojni prenehalo, pa si tudi dan-danes posamezne ženske posojajo črne obleke in dodatke za žalovanje, zlasti pa za pogreb, če si tega niso utegnile preje pripraviti.

3. na podlagi kasnejše povrnitve

Tovrstno medsebojno pomoč so si splošneje izkazovali vaščani do druge svetovne vojne pri gradnji hiš in gospodarskih poslopij, kjer so pomagali pri izkopavanju temeljev in pri prevažanju lesa. Navadno se je zbralo do deset vaščanov na vna-prejšnjo prošnjo zidajočega in pripeljalo potrebni les in drugi gradbeni material v enem dnevu.

V letih po vojni, ko narašča število opuščenih hiš, so domačini zaposleni predvsem z obnavljanjem že stoječih poslopij, kjer pa si le še posamezniki pomagajo pri manjših delih. Večina anketiranih domačinov pa je zatrdila, da bi tudi še dandanes priskočili na pomoč z delom in s prevozi vaščanu, ki bi na novo gradil hišo ali go-spodarsko stavbo.

4. na podlagi menjave dela, kjer vaščani odslužijo takoj ali pozneje lastnikom živa-li, posevkov in deloma tudi že strojev njihove usluge z različnimi drugimi deli.

Nedvomno je tovrstna medsebojna pomoč dobila v zadnjih letih precejšen pomen, saj je v primerjavi s preteklostjo dandanes veliko pogostnejša oblika medseboj-nega sodelovanja kot razne oblike vračanja. Tako lastniki volov, največkrat pa konj vzpostavljajo odsluževalske odnose z nelastniki vprežnih živali s tem, da jim čez vse leto opravljajo najrazličnejše prevoze poljščin, gnoja in drv.

Prav tako je v zadnjih letih precej v navadi odsluževanje posevkov, predvsem dete-lje, ki jo lastnik sam poseje, uživalec pa pokosi in pospravi. Te vrste odnose vzpo-stavljajo pretežno osamela in ostarela gospodinjstva, ki so prenehala gojenje ži-vine in si z oddajanjem krme pridobijo ustrezno delovno silo.

Najrazličnejša dela s stroji v Predgradu zaenkrat še zaračunavajo. Posamezni lastniki strojev, predvsem kosilnic in žetvenih naprav pa tudi že deloma ali pa v ce-loti kosijo in žanjejo vaščanom za odslužek, zlasti če so med opravljanjem usluge opustili kako nujnejše lastno delo.

Navedene oblike vprežnih in strojnih uslug kot posevke pa odslužujejo Predgrajci z različnimi poljskimi deli, med katerimi je najpogosteje okopavanje krompirja in koruze ter spravlanje krme.

5. na podlagi menjave proizvodnega sredstva za delo, kjer vaščani odslužujejo predvsem najeto zemljo, živali in druge materialne dobrine z različnimi deli.

Zavoljo pomanjkanja delovne sile je predvsem pri osamelih in ostarelih gospodinjstvih vedno bolj v navadi dajanje zemlje v najem, ki jo najemajo srednji in mali kmetje. V letu raziskave je odsluževalo zemljo z najrazličnejšimi poljskimi deli in prevozi 11 gospodinjstev v vasi.

Odsluževanje plodne zemlje pa je bilo vsaj pri delu revnejšega prebivalstva v Predgradu močno v navadi v obravnavanem obdobju vse do agrarne reforme 1938. leta. Do tedaj je namreč vaški proletariat, "osibeniki" (bajtarji), ki so največkrat na začetku imeli le skromno bajto, najemali pri srednjih kmetih po manjši kos zemlje, ki so jo posadili s krompirjem in koruzo. Zemljo so odsluževali s poljskimi deli, kot so okopavanje in pletev.

Posojanje vprežne živine, predvsem konjev, je prav tako v navadi, saj si tako vsaj pet gospodinjstev odslužuje drug drugemu.

Do končne napeljave vodovoda v letu 1955, ko so premgli "štirne" samo posamezni vaščani, so ljudje hodili po vodo k najbližjemu sosedu in jo prav tako na razne načine odsluževali. Ker so vodo jemale le gospodinje, so jo marsikdaj odvrčale s čuvanjem otrok, šivanjem ipd.

II. Pomoč, ki jo posameznik, skupina ali skupnost izkazuje enemu ali več vaščanom z delom in različni darovi

1. ob nepričakovanih nesrečah (ogonj, bolezen, smrt)

Ko je julija 1903. leta pogorela večina hiš in gospodarskih poslopjv v Predgradu, so si vaščani drug drugemu pomagali pri zidavi. Prav tako pa so tudi posamezniku, če mu je pred tem časom ali pa kasneje zgorela hiša, sosedje in po potrebi vsi vaščani prostovoljno priskočili na pomoč bodisi z delom ali pa z darovanjem lesa, ki je bilo še posebej v navadi, če se je komu podrlo ostrežje. Navadno je prišel sam lastnik poprosit, ker je vedel, kakšno količino lesa potrebuje. Živež za pogorelce — tudi iz sosednjih vasi — pa še zdaj pobira z vozom po vasi predsednik gasilskega društva, če je potreba.

Še v letu raziskovanja smo se lahko prepričali, da je v vasi še vedno zelo živa takomenovana pomoč "z dobre volje, za bohlonej" (ki je v doslej obravnavanih naseljih zamrla že pred zadnjo vojno), kjer je najmanj deset vaščank posadilo koruzo, česenj, čebulo in oplelo korenje in peso vaščanu, ki mu je spomladi nenadoma umrla žena.

Ljudje pa so našteli tudi za prejšnja leta vrsto gospodinjstev, ki so jim sosede, sorodnice in druge vaščanke priskočile na pomoč ob nepričakovanih nesrečah in boleznih s tem, da so mimo poljskih del tudi krmile in molzle živali ter skuhale in počistile po hiši.

Tovrstna pomoč, ko so si ljudje "voščili drug drugemu, pomagali za bohlonej", pa je bila, kot zatrjujejo ljudje, pred drugo svetovno vojno še bolj živa in splošna.

2. ostarelim in bolehnim vaščanom

Za zadnja leta nismo ugotovili pogostnejše delovne ali pa denarne pomoči ostarelim in bolehnim vaščanom, saj so le-ti ob anketiranju celo sami zatrjevali, da razen dobre besede, ne potrebujejo delovne in denarne pomoči, zadostuje jim pokojnina. Ob težjih obolenjih se pa zatečejo v bolnišnico. Navada pa je, da posamezne dobrosrčne vaščanke obiskujejo ostarele in osamele ljudi zato, da se z njimi pogovorijo in jim prinesejo kakšno malenkost (kekse, bonbone, sok).

Pred vojno pa so morali predgrajski vaščani po odredbi občine prehranjevati in prenočevati vaše siromake, med katerimi je bilo precej bivših osobenjkov.

3. pri porodih (človeških in živalskih)

Še nekaj let po drugi vojni, ko so Predgrajke rodile doma, so mimo uradne babice (prva babica, Meta Štaudoharjeva, je bila nastavljena šele leta 1939), največkrat priskočile na pomoč porodnici sosede, ki so na dan poroda in nekaj dni po njem prale, snažile in kuhale. Pred letom 1939 pa je pomagala pri porodih največkrat vaščanka teta Ankina, saj je babica iz Kočevja le redkokdaj prišla pravočasno.

Tako kot v preteklosti pa je tudi danes v vasi možakar, ki se spozna na živinske porode. Že vsaj tri desetletja pomaga Fonov pri telitvi brezplačno. Večinoma pa se mu ljudje pozneje "že nekako", kot pravijo, oddolžijo. Tudi omenjena pomoč "z dobre volje", ki jo vaščanke opravljajo prav Fonu, nedvomno sodi vsaj pri večini ljudi v hvaležno vračanje za minule usluge pri telitvah.

4. pomoč v zvezi z običajskim življenjem (rojstvo, poroka, smrt) in pri nekaterih drugih, pretežno tradicionalnih obredjih

Najrazličnejše oblike pomoči, ki jih nudijo posamezniki ali vaška skupnost ob zgoraj navedenih priložnostih, ki jih nadrobneje navajam pri obravnavi sodelovalnih institucij, v zadnjih letih vedno bolj zamirajo.

5. raznovrstna pomoč

Tudi v Predgradu imajo pomembno vlogo pri varovanju in vzgajanju otrok stare mame in tete, zlasti pri tistih, zaenkrat še posameznih gospodinjstvih, kjer je mati zaposlena.

Ko odhajajo, zlasti ženske, kupovat v bližnjo predgrajsko trgovino ali pa v Kočevje, se navadno že med potjo oglasijo pri sosedi ali prijateljici z vprašanjem, ali ji kaj prinesejo iz trgovine. Največkrat so to le manjša živila, začimbe ali praški.

Tako kot v preteklosti si vaščani tudi dandanes splošno pomagajo pri držanju prašiča ob zakolu, ko je treba poriniti težko naložen voz, vzdigniti težko breme in podobno.

Spravljanje sena

Rezultati ankete in lastnih opazovanj o odnosih medsebojne pomoči

Anketa o medsebojni pomoči za leto 1973/74 je bila izvedena pri posameznih gospodinjstvih na podlagi najpogostnejših oblik delovne pomoči predvsem z namenom, da ugotovimo:

1. dejansko stanje — večjo ali manjšo prisotnost ali odsotnost — medsebojne pomoči
2. sodelovanja glede na premoženjski status, zaposlitev, sosedske (v širšem pomenu vaške) in sorodstvene okvire.

1

Anketa, ki je zajela 60,⁶ to je vsa gospodinjstva v vasi, je pokazala, da le 6 gospodinjstev ne sodeluje v medsebojnih delovnih odnosih: 2 družini malih kmetov, ki delajo sami ali pa usluge plačujejo, in 4 družine, ki so brez zemlje (uslužbenca,

⁶ Glej opombo št. 3.

upokojenca in soc. podpiranka). Pri nadrobnejšem vpraševanju pa se je tudi pri navedenih gospodinjstvih, razen pri socialni podpiranki, izkazalo, da po potrebi na druge načine pomagajo vaščanom. Tako opravijo nujne prevoze z avtomobilom, izposojajo rože za mrtvaški oder, dajejo cvetlične sadike, zdravstvene nasvete izven službenega časa ipd.

Ostalih 54 gospodinjstev, pa naj se ukvarjajo samo s kmetijstvom ali pa so posamezni člani družine zaposleni, si po svojih močeh in potrebah medsebojno pomagajo pri različnih delih v vinogradu, predvsem pri kopanju vinogradov, pri mlatvi, ličkanju koruze, pripreganju živine, najemanju in odsluževanju zemlje, prevozov in oranju ter ob številnih drugih priložnostih, kot so telitev, zakol, privzdigovanje težjih bremen itd.

2

Očitno je, da si predvsem z odvrčanjem enakih ali podobnih del medsebojno v večji meri in enakovredneje pomagajo tista gospodinjstva, ki imajo približno enako površino obdelovalne zemlje in približno enako površino posejanih in posajenih kulturnih rastlin.

Odsluževanje za najeto zemljo, razne vprežne in strojne usluge pa se splošneje odvija med premoženjsko precej različnimi gospodinjstvi. Tako dajeta dva srednja kmeta v najem zemljo enemu malemu in dvema srednjima kmetoma, šest malih kmetov pa daje zemljo v odsluževanje dvema srednjima in trem malim ter enemu velikemu kmetu. Vprežne in strojne usluge pa odslužuje sedem malih in deset srednjih kmetov devetim malim in enaindvajsetim srednjim kmetom.

Ob tem naj poudarim, da so tudi raznovrstni odnosi medsebojne pomoči, pa naj temeljijo na odvrčanju ali odsluževanju, pripomogli k temu, da so nekdanji veliki razločki v smislu komunikativnih odnosov, ki so bili še pred drugo vojno med velikimi kmeti, "gruntarji", in malimi kmeti ter onimi brez zemlje, izginili. Prenekatera, pred vojno srednje velika kmečka gospodarstva so morala v zadnjih letih zavoljo ostarelosti in osamelosti prepustiti zemljišče drugim vaščanom. In tako so posamezni mali kmetje, predvsem z nakupom, pa tudi z najemanjem zemlje na odsluževanje, ker pač premorejo ustrezno število za delo sposobnih ljudi in strojev za obdelovanje, zdaleka presegle, po velikosti obdelovalne površine in denarni moči, nekdanje večje posestnike. Na drugi strani pa je vedno bolj v navadi, da ostarela gospodinjstva puščajo zemljišče v pušči, ki dosega v Predgradu že tri četrtine!

Čeprav je število malih kmetov nekaj večje od števila srednjih kmetov (29 : 20), si na splošno pomagajo, če upoštevamo vračanje in odsluževanje, pri raznih delih v precejšnjem ravnovesju. Vsekakor pa je očitno, da so sodelovanja v večji meri živa pri tistih gospodinjstvih, kjer ni nihče zaposlen. Popolno ali vsaj delno odsotnost vzajemnih odnosov opazimo pri tistih gospodinjstvih, kjer je zaposlen eden ali dva člana. Kolikor se takšna gospodinjstva vključujejo v medsebojno pomoč, si pomagajo po opravljeni službi, največkrat pa le v času rednih dopustov, ki so prilagojeni, če se le da, dolgotrajnejšim in težjim kmečkim opravilom (košnja, kopanje). Pri posameznih gospodinjstvih, kjer zaposleni otroci in možje prihajajo domov le ob koncu tedna, da postorijo večja in težja dela, smo vsaj v prvih petih dneh tedna

Pomoč vaščanov — ob košnji

opazili odsotnost medsebojne pomoči, kar je razumljivo, saj preostali člani družine — največkrat sta to le po dva člana — komaj opravijo najnujnejša domača dela.

Vsaj pri 18 gospodinjstvih pa prihajata domov ob težjih delih pomagat po eden ali dva otroka, ki sta sicer že stalno odseljena in zaposlena v Kočevju, Novem mestu in Ljubljani. Večinoma izrabijo celoletni dopust zato, da pomagajo največkrat že ostarelim staršem.

Ustrezno mesto v medsebojnih odnosih imajo tudi dandanes, čeprav le posamezne, delavske in upokojske družine, katerih člani po svojih močeh pomagajo pri najrazličnejših delih, največkrat za osluževanje raznih vprežnih uslug in pridelkov. Večji posestniki jih v medsebojne odnose nenehno pritegujejo zavoljo pomanjkanja lastne delovne sile in skrbijo z ustrezno povrnitvijo za vzdrževanje in nadaljevanje teh odnosov. Ljudje, ki hodijo pomagat, celo zatrjujejo, da bi lahko živeli od lastnih dohodkov (redne plače, pokojnine), pa jih ljudje neprestano nagovarjajo "ajte pomagat" in jim težko odrečejo, saj so v resnici potrebni delovne pomoči.

Za zgovorno primerjavo s preteklostjo naj navedemo, da so zlasti v letih gospodarske krize od leta 1928 do 1938, žene bajtarjev "osibenice", v času ko ni bilo plačnega najemniškega dela, velikokrat same od sebe prihajale pomagat večjim kmetom, da so si zaslužile hrano, ob nedeljah pa so jim gospodinje prinesle še po cajno krompirja, kakšen liter vina, slanino in jajca. V obdobju od 1918 do 1930 na-

štejemo v Predgradu 30 proletarskih družin "osibenikov", ki so tudi sicer veljali kot cenena najemniška delovna sila.

Kot smo opazili tudi v severovzhodni Sloveniji, pa so, vsaj kar zadeva medsebojno pomoč pri delu, izključena ostarela in osamela gospodinjstva, kjer se npr. stara ženska sama ubija s kmetovanjem. Opazovanja pokažejo, da srenja dokaj stoično misli: "saj ima denar, naj plača, naj opusti nekaj zemljišča, tako kot so storili drugi" ali pa se celo opravičuje: "saj niti noče naše pomoči." Ženica pa s svojega stališča zatrjuje: "dvakrat, trikrat mi že pridejo pomagat, potem pa, ko vidijo, da ne morem vračati, ne pridejo več, pa tudi sama jih ne grem več prosit. Kar morem, postorim sama, drugo pa plačam ali pa pustim neobdelano."

Anketa nam nadalje pokaže, da so sosedstva skorajda v celoti vključena v odnose medsebojne pomoči. Zavoljo že omenjenega opuščanja aktivnega kmetovanja pa si večkrat med seboj pomagajo precej oddaljeni vaščani. Mimo sosedov so, kar zadeva medsebojno pomoč, prav tako v precejšni meri izkoriščeni tudi sorodniki. Danes je v bližnjih sorodniških odnosih v Predgradu kar 47 družin in od tega si 26 družin v vasi pomaga z enim ali dvema gospodinjstvom, ki so si med seboj v sorodu.

Na splošno si v zadnjih letih medsebojno pomagajo pri raznih delih le Predgrajci, le deloma sodelujejo še z bližnjo Pako (3 hiše) in Jelenjo vasjo (12 hiš). Do druge svetovne vojne pa so bila sodelovanja z omenjenima naseljema precej bolj intenzivna in pogosta. Člani posameznih gospodinjstev pa tudi še zdaj hodijo pomagat v bližnje vasi, toda le na svoj dom, ob kopanju vinograda, ob žetvi in mlatvi. Domači jim delo povrnejo z vračanjem, velikokrat pa poračunajo v naturalijah, predvsem z vinom, zlasti pri tistih gospodinjstvih, kjer nimajo vinograda.

Ker so ljudje nenehno zatrjevali, da je "nemogoče povedati, izračunati, kolikokrat si v enem letu priskočijo na pomoč, enkrat bolj, drugič manj", sem po nekajkratnih brezuspešnih poizkusih poizvedovanja po nadrobnejšem številu sodelovanj to nameroma opustila. Tako sem glede števila delovnih dni, ki si jih posamezno gospodinjstvo opravi v okviru medsebojne pomoči, lahko le na splošno razbrala iz precej nenatančnih odgovorov, da si predvsem srednji in mali kmetje odvrta letno po osem dni z deli v vinogradu, pri mlatvi, pospravljanju krme in okopavanju, za opravljanje ali odsluževanje raznih prevozov ipd. pa porabijo okrog deset dni.

Celotno število vračanj in odsluževanj medsebojne pomoči v Predgradu znese torej nekaj nad 1000 delovnih dni. Med letom pa si nedvomno še precej večkrat — seveda le krajši čas — priskočijo na pomoč pri nujnih opravilih, izposojanju orodja in živil ter prinašanju živil in drugih potrebščin iz trgovine.

Prav tako pa se je izkazalo, da je še tako splošno ugotavljanje števila raznih komunikativnih odnosov med gospodinjstvi (posvetovanja, pogovori), ki so v Predgradu zavoljo pomanjkanja časa nadvse skromni, povsem neracionalno.

Urejanje in vrednotenje medsebojnih odnosov

Odnosi medsebojne pomoči tako pri delu kot ob drugih priložnostih se pokažejo v Predgradu tudi pri bolj nadrobnejšem opazovanju kot precej nejasni in neurejeni. Ljudje tudi sami zatrjujejo, da "delajo, si pomagajo na šake". Kljub temu pa so bili medsebojni odnosi tako v preteklosti kot so še danes kar najbolj živa in nenehno učinkovita vaška družbena institucija. Čeprav tudi v Predgradu glede medsebojnih

odnosov ne poznajo zapisanih uredb v pomenu postavljenega prava, se urejajo in odvijajo razmeroma zamotani odnosi vzajemne pomoči iz dneva v dan, iz leta v leto, med bolj ali manj stalnimi sodelavci povsem urejeno. Tako od začetka do konca raznih sodelovanj na podlagi vračanja ali odsluževanja.

Na splošno so si še do druge svetovne vojne, ko so dosegale predgrajske družine v povprečju po sedem družinskih članov, pomagala le bližnja, sosednja gospodinjstva. Zavoljo nenehno nazadujoče populacije in opuščanja obdelovalne zemlje pa so se sodelovanja zlasti v zadnjih letih prostorsko precej razmahnila. Tako si zlasti pri težjih in dolgotrajnejših opravilih (kopanje vinograda, košnja, prevažanja) praviloma pomagata dva gospodarsko in do neke mere tudi populacijsko enakovredna vaščana, ki pa sta včasih precej oddaljena drug od drugega. Medsebojna delovna pomoč s sosednjimi, gospodarsko in populacijsko stagniranimi gospodinjstvi pa se je največkrat omejila le na nujno pomoč (telitev, zakol, privzdigovanje bremen) in manjša vzajemna dela (beljenje koruze) ter izposojanja.

Povsem očitno je, da nastane s tem, ko si začne npr. dvoje bolj ali manj oddaljenih gospodinjstev pomagati med seboj, nadvse trdna in formalno urejena zveza, ki jo upoštevajo in tolerirajo tudi druga gospodinjstva. V te vrste vzajemno skupnost se praviloma ne vriva nobeno drugo, četudi gospodarsko enakovredno gospodinjstvo, ki si mora poiskati enakovrednega sodelavca drugje. V zadnjih letih si morajo največkrat pomagati z več gospodarsko manj sposobnimi vaščani, ker gospodarsko enakovrednega partnerja v vasi sploh ne morejo dobiti.

Prav tako smo tudi do navedenih sodelovalnih skupin opazili strpnost ostalih vaščanov, ki upoštevajo, da si določena skupina gospodinjstev medsebojno pomaga in ji zavoljo tega ne hodijo v zelje s tem, da bi navezovali vzajemne stike s člani te skupine.

Urejanje medsebojne pomoči — v obliki vračanja ali odsluževanja — je vedno prepuščeno sodelavcem, ki se za te vrste pomoč odločijo. Čeprav ljudje na splošno zatrjujejo, da niti ni važno, kakšne vrste del si odslužujejo, smo vsaj v poletnih mesecih lahko opazili, da si praviloma odvrčajo ista dela (mlatev za mlatev, pospravljanje krme za pospravljanje krme) vsa tista gospodinjstva, ki imajo približno enako količino pridelka. Pri vseh tistih gospodinjstvih, kjer so opustili gojenje določenih kultur (vinske trte, žita, koruze) zlasti v zadnjih letih, pa si odvrčajo različna dela (kopanje vinograda s košnjo, pletev z okopavanjem itn.).

Predgrajci na splošno vrednotijo vračanje in odsluževanje kot dve enakovredni obliki medsebojne pomoči. Tako v času raziskovanja skorajda nismo slišali, da bi se kdo pritoževal "čez izkoriščevalske odnose odsluževanja" v zadnjih letih, kar je bilo v proleterskem okolju pri vinogradniških delavcih v Ljutomersko-jezualskih goricah na dnevnem redu.

Le posamezniki so z izreki: "Hvale se ne da v žep, Hvale ne daš na banko, Od hvale nisi sit" — kritičneje ovrednotili pomoč "z dobre volje, za bohlonej".

Evidenca (razvid) medsebojne pomoči

V Predgradu se je zdelo ljudem vprašanje "kako si zapomnijo različne oblike medsebojne pomoči, ali si vsaj nekatere zapisujejo in koliko časa so si pomagali", povsem neprimerno. Vedno so ponavljali iste odgovore: "Tega pa res nihče ne zapisuje, vsakdo ve, če je kaj dolžan, mora to vrniti, ali če ima že zaslužene težake

ali jih mora še odslužiti. Tudi nič ne gledamo, koliko časa kdo pri kom dela, enkrat eden malo dlje, drugič drugi."

Dovolj jasni odgovori, iz katerih razberemo, da izpolnjevanje obveznosti, ki jih terjajo urejeno vodenje medsebojne pomoči, ni samo moralna ampak tudi prakticistična zadeva vsakega sodelavca, marveč je edini pogoj za ustrezno vzpostavljanje in nadaljevanje medsebojne pomoči. Vsekakor pa je tudi za Predgrad značilno, da je najpomembnejša evidenca medsebojne pomoči neprenehoma živo načelo sodelujočih: "Ti meni, jaz tebi. Če ti ne boš meni, tudi jaz ne bom tebi." Zlasti v zadnjih letih, ko je delovna moč populacijsko oslavljenih gospodinjev v številnih primerih kar najmanjša, pa je upoštevanje navedenega načela še kako živo in *conditio sine qua non*.

Nekaj bolj natančno je odsluževanje najrazličnejših uslug. Tako odslužijo posejenga konja, ki dela eno uro, z enournim delom, če dela ves dan, pa s celodnevni delom. V primeru, kjer delata konj in težak, odslužijo dvojno, za vsakega enak čas. V zvezi z obračunavanjem zemlje in krme so ljudje največkrat splošno navajali: za košnjo na rasti (okrog 2000 kg krme), ki jo damo v štant, nam zorjejo, posadijo naš krompir, pognojijo, okopljejo in pomagajo izkopat pridelek. In le nekateri so določneje navedli, da 2000 kg krme obračunajo s tem, da jim pripeljejo in dajo 4 m³ drv (1 kg krme je 0,20 par, 1 m³ drv pa 10.800 SD).

Nadalje so pred drugo vojno odsluževali eno njivico v velikosti treh arov po en dan in pol z delom na polju in v vinogradu.

Po prvi svetovni vojni, ko je primanjkovalo hrane, je marsikatera ženska nosila seno s košenice po dvakrat dnevno za 1 pehar (3 l) fižola.

Do napeljave vodovoda pa so ženske odsluževale škaf vode (16 l) s poldnevni delom.

Vzpostavljanje medsebojne pomoči

Enako kot v preteklosti, se tudi zdaj dogovarjajo ljudje za vrsto večjih in dolgotrajnejših opravil ob nedeljah popoldne, ko je na voljo največ časa. Za sprotno in kratkotrajnejšo pomoč pa se domenijo med tednom, dva do tri dni poprej ali pa tudi prejšnji večer, npr. za ličkanje.

Pri vzpostavljanju medsebojnih odnosov upoštevajo tudi dandanes, tako kot v preteklosti, mimo zrelosti pridelkov prosti čas sodelavcev. Zlasti pri delih, ki terjajo po več sodelavcev, se morajo prilagajati drug drugemu. Tudi v preteklosti so upoštevali večje število naprošenih, ki jih je že imel prosilec. Tako pravijo ljudje: "Vsaka hiša ima svoj delovni plan, če prideš prosit za pomoč, ta plan velikokrat zmešaš." Zato se tudi še zdaj, včasih precej časa dogovarjajo, da je vsem ustrezno. Po drugi strani pa so ljudje hočeš nočeš morali tako včasih kot danes pokazati pri dogovarjanju o medsebojni pomoči veliko mero razumevanja ali kot pravijo: enkrat popusti eden, drugič drugi. Tako v preteklosti kot danes pa je tudi v Predgradu nekaj gospodinjev, ki hočejo biti tudi pri medsebojni pomoči vedno prva na vrsti. "To so ljudje takšnega značaja" in jim zavoljo ljubega miru, kot so zatrdili anketirani, največkrat popustijo.

Že med dogovarjanjem o medsebojni pomoči, ki poteka navadno v šali, se sodelavca tudi dogovorita za ustrezno obliko medsebojne pomoči, za odvrčanje ali odsluževanje, kar nazorneje povedo naslednji dialogi:

"Kaj te je prineslo?" "Sem prišel s prošnjo, ali mi greš po drva?" "Bom šel, pa boš šel spet ti meni."

Ali: "Sem prišel prosit, ako bi mi pomagali pripeljat krmo, pojdem jaz tebi odslužit kaj boste rabili."

Na splošno se za ženska dela dogovarjajo ženske (okopavanje, pletev, žetev ipd.) navadno gospodinje, za moška in težja opravila (kopanje vinograda, košnja, prevažanje drv) pa moški. Precejšen pomen so v Predgradu imele pred zadnjo vojno pri vzpostavljanju medsebojne pomoči stare tete, ki so bile skoraj pri vsaki hiši in so nasploh tudi pri vodenju gospodarstva imele precejšnjo besedo pri marsikateri hiši.

Ustrezna dogovarjanja potekajo tudi v zvezi z običajskim življenjem. Tako je še pred desetletji največkrat otrokov oče poprosil botre in tudi na svatbo je najprej povabil svate ženinov oče. Za pomoč ob smrti pa največkrat prosijo ženske.

Za preteklost je veljalo nenapisano pravilo, da mali kmet ni šel prosit za odvrtaček velikega kmeta. Na splošno so sodelovali mali kmetje z malimi, srednji s srednjimi, veliki pa so največkrat najemali osobenjke. Omenjeno združevanje posameznih, premoženjsko enakih gospodinjstev, pa je vsaj glede delovne pomoči povsem razumljivo. Saj so mali in srednji kmetje, npr. ob mlatvi imeli po 3 do 5 nasadov žita, veliki pa najmanj enkrat več, povprečno po deset nasadov. Zavaljo tega bi moral mali kmet pomagati velikemu najmanj trikrat več oz. veliki odvrtačiti ali odsluževati najmanj po trikrat več, kar pa časovno ne bi zmožel.

Kar zadeva medsebojne delovne odnose z ljudmi, ki slovijo kot slabi delavci, se jih ljudje, če je le mogoče, izognejo. V primeru, ko pride tak človek sam od sebe na delo, ga seveda sprejmejo in uslugo povrnejo.

Čeprav tudi v Predgradu na splošno ne pritegujejo v odnose medsebojne pomoči ostarelih in osamelih gospodinjstev, ki ne bi mogli enakovredno povrniti ustreznega dela, pa smo pri posameznih gospodinjstvih vendarle še opazili neke vrste solidarnost do starih ljudi, s katerimi so v mladih in zrelih letih sodelovali, s tem, da jih za lažja dela poprosijo za pomoč.

Medtem ko potekajo razna dogovarjanja vedno le med gospodinjstvi, ki si želijo medsebojno pomagati, pa se o pomoči "z dobre volje" dogovorijo vaščani med seboj, navadno brez vednosti tistega, ki mu želijo pomagati.

Kdo in koliko ljudi sodeluje, trajanje in kontrola dela

Do druge svetovne vojne, ko je bilo število za delo sposobnih ljudi po gospodinjstvih še vedno zadovoljivo, so tudi pri medsebojni pomoči lahko razločevali med moškimi (rigolanje in kopanje vinogradov, prevozi drv, žita itd.) in ženskimi (okopavanje, pletev, žetev, mlatev ajde, teritev, čehanje perja) deli. Posamezna dela pa so tudi tedaj že opravljali mešano (beljenje koruze, mlatev, trgategv, ribanje repe in zelja).

Starost sodelavcev se giblje tudi dandanes med 18. in 65. letom. Mladina je največkrat sodelovala pri ličkanju in mlatvi. V zadnjih letih, ko je potreba po delavcih iz dneva v dan večja, pomagajo pri številnih gospodinjstvih, zlasti v poletnem času, precej mlajši in starejši, če so še pri močeh. Omlačeno slamo pa tudi zdaj največkrat gazijo predšolski otroci.

Praviloma je tudi pred vojno sodeloval od vsake družine po en član, da so ostali nemoteno delali naprej. Danes skušajo obdržati isto ravnotežje, velikokrat pa sodelujeta tudi po dva delavca, ki sta največkrat tudi vse gospodinjstvo, da dobita v zameno ustrezno delovno silo.

Število delavcev pri posameznih delih — navajamo le povprečno število — se je zlasti v zadnjih desetletjih spreminjalo glede na spremenjene tehnike dela in večjo ali manjšo družinsko populacijo:

kopanje vinograda (6 do 8), žetev stelje (10 do 12), čehanje perja (10 do 20), prenašanje krme (do deset), žetev žita (do deset), pletev (3 do 4), okopavanje krompirja, koruze, pese (okoli 7), ribanje repe (2 do 3), nošenje vode (3 do 4), prevažanje drv (7). Z ličkanjem koruze je v zadnjih letih zaposlenih največ po deset ljudi. Pred vojno, ko so bile družine večje, pa se jih je zbralo pri velikih kmetih tudi do 30.

Glede na uvajanje strojev se je še najbolj spreminjalo število mlatičev. Tako so na cepe mlatili po štirje, največkrat trije domači in eden za odvrček. Slamo so pogazili po štirje domači ali vaški otroci. Ročna mlatilnica, kjer je bilo delo hitreje opravljeno, je terjala po 9 odraslih ljudi in 4 otroke za gazenje slame. Električna mlatilnica pa zaposluje po 14 odraslih, seveda precej manj časa.

Ljudje si vračajo ista dela vedno v najkrajšem času, navadno že isti ali drugi dan ali pa vsaj v istem tednu. Nekaj dlje se zavlečejo vračanja z drugovrstnimi deli, ko npr. pomoč pri poletni košnji odvrnejo jeseni s pobiranjem krompirja, ličkanjem koruze itn. Na splošno pa se med letom zvrstijo vsa dolžna vračanja in odsluževanja.

Vračanje traja največkrat po en do dva dni za dela v vinogradu, za okopavanje in druga dolgotrajnejša kmečka opravila. Krajši odvrčki, kot so ličkanje koruze, čehanje perja in ribanje repe ter zelja, pa se tudi danes omejujejo le na nekaj ur po večerji.

Dolgotrajnejša dela (žetev, košnja) so začenjali ob jutranjem svitu, končali pa šele v mraku, glede na letni in jesenski čas. Pšenico pa so še nekaj let po vojni hodile žet žanjice še v temi.

O kakšni načrtni kontroli dela sodelujočih tudi v Predgradu nismo zasledili nobenih podatkov. Nekakšno kontrolo so izvajali le starejši ljudje, predvsem tete, ki so opozarjale svoje domače, s tem pa tudi sodelujoče, da "naj delajo po redi, ne koliko, ampak kako." V primeru, da je na primer pri pospravljanju krme kdo le preveč površno grabil, je prav tako kdo od starejših zakričal: "Kako grabiš, bo še za enc kozo ostalo."

Za zadnja leta zatrjujejo ljudje, da sodelavcev tudi opozarjati ne upajo, ker se bojijo, da bi potem drugič sodelovanje odpovedali, da bi jim zamerili.

Nagibi za vzpostavljanje in ohranjanje medsebojne pomoči

V obravnavanem obdobju ugotovimo vrsto bolj ali manj pglavitnih nagibov, ki so delujejo pri vzpostavljanju in ohranjanju medsebojne pomoči.

V obravnavanem obdobju ugotovimo vrsto bolj ali manj pglavitnih nagibov, ki so delujejo pri vzpostavljanju in ohranjanju medsebojne pomoči. Pred nadaljnjim preglednim obravnavanjem raznovrstnih nagibov pa je potrebno tudi za Predgrac

poudariti, da institucije medsebojne pomoči na porajajo in vzdržujejo pri življenju altruistični nagibi, ampak vsakdanja, večidel gospodarska potreba ljudi, katerih način življenja je vezan na opravljanje raznih kmetijskih del, ki je za njihovo pravočasno, pospešenejše in gospodarnejše dokončanje potrebno večje število ljudi, kot jih premore posamezno gospodinjstvo. Celo omenjeno pomoč "z dobre volje", ki jo je v letu raziskovanja desetina vaščanov izkazovala enemu gospodinjstvu, so sodelavci opredelili s povsem stvarnim nagibom: "Se čuti vsa vas dolžna, da mu pomaga, ker je vedno pri roki, pri govejih porodih."

Populacijski nagibi

V predvojnem obdobju, ko je bilo družinsko povprečje v Predgradu sedem članov in so zlasti večji kmetje lahko najemali ceneno delovno silo vaških osibenikov, je bil populacijski nagib za vzpostavljanje medsebojne pomoči manj pomemben. V zadnjih letih, ko je denarna pomoč vaščanov precejšnja, pa prav pomanjkanje ljudi, tako tudi delovne sile, neprestano sili vaščane k vzpostavljanju in s tem k ohranjanju medsebojne pomoči. Saj je nenehno pri roki pogojno zagotovilo, ko skuša kdo npr. najeti težaka: "Za denar ne grem, za težaka pa grem pomagat."

V Predgradu, kjer je bilo v drugi polovici 19. stoletja, z majhnimi nihANJI v posameznih letih, okoli 500 prebivalcev,⁷ so jih našteali leta 1937 le še 361.⁸ Do Danes pa je število ljudi še občutneje padlo, saj jih naštejemo 1961.⁹ leta 269, 1971. leta 202¹⁰ in 1974 samo še 189.¹¹ V manj kot štirih desetletjih, če primerjamo podatek za leto 1937 in 1974, se je število vaščanov zmanjšalo za 172, v primerjavi s sredino 19. stoletja pa več kot za 300 ljudi!¹²

Število vaščanov se je že na prehodu v 20. stoletje občutno zmanjšalo z izseljevanjem v Ameriko, saj je v času pred prvo vojno zapustilo Predgrad okoli 100 ljudi. Pred drugo vojno in nekaj let po njej pa je enako število Predgrajcev odšlo v Nemčijo, Avstrijo, Avstralijo in tudi v Ameriko.¹³

Drugače kot v nekaterih drugih naseljih, v Predgradu skorajda ne ugotovimo pogostejših nekajletnih zdomarskih stresov. Ljudje se zaposlujejo in potem največkrat tudi odselijo v Kočevje, Črnomelj, Novo mesto in Ljubljano. Kot sem že navedla v drugi zvezi, pa prav ti bivši vaščani, zlasti če so še neporočeni, takorekoč žrtvujejo ves svoj prosti čas in letni oddih, da pomorejo osamelim in ostarelim staršem. Število za delo sposobnih ljudi v vasi se tako zlasti ob težjih delih poveča najmanj za 20.

⁷ Sestavljeno po podatkih matičnih knjig za drugo polovico 19. stoletja v župnijskem uradu v Starem trgu. — Orts Repertorium des Herzogthums Krain — Imenik krajev vojvodine Kranjske, Ljubljana 1874 in 1884.

⁸ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.

⁹ Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971.

¹⁰ Popis stanovništva i stanova 1971 godine, Beograd 1972.

¹¹ Po podatkih na Matičnem uradu v Predgradu.

¹² Tako je leta 1857 imel Predgrad razen gradu 106 hiš in 747 prebivalcev. Podatek povzet iz dela Krajevni leksikon, o.c.

¹³ Navedeni podatki temeljijo na ustnem izročilu domačinov, ker ustreznih podatkov v drugih virih nisem zasledila.

Starostna piramida pokaže kar najmanjše število mladih ljudi, saj ne preseže števila 21.¹⁴ Ostali vaščani, v starosti od 21 do 60 let (moških in žensk) pa se hočeš nočeš vsaj nekajkrat letno vključijo v odnose medsebojne pomoči. Pridružujejo se jim zlasti v zadnjih letih tudi starejši med 61 in 70 letom, ki so nepogrešljiva delovna sila, če so le še pri močeh. Zavoljo pomanjkljive družinske populacije aktivnih kmetov pa se na pogostne prošnje, "ajte nam pomagat", vključujejo v medsebojne odnose tudi tista gospodinjstva, ki bi lahko živela od pokojnine.

Manjšanje števila vaščanov je tudi v Predgradu utemeljeno z omejevanjem rojstev. Družine z večjim številom otrok (3 do 7) so danes v vasi že izjema. Še pred drugo vojno, zlasti pa ob koncu 19. stoletja, so dosegale predgrajske družine v povprečju po 7 otrok. In ker je število družinskih članov v povprečju zelo nizko (3), je medsebojna pomoč vsaj pri nekaterih opravilih, ki bi se sicer preveč zavlekla (spravljanje krme, kopanje vinograda) ali pa jih sploh ni mogoče opraviti (mlatev, speljevanje težjih bremen), nujna gospodarska potreba. Omenjeno trditev še najbolj zgovorno ilustrira ugotovitev vaščanov samih: "Ne bi mogli živeti, če si ne bi pomagali drug drugemu. Denarja imamo dovolj, delavcev nimamo."

V Predgradu je, končno, le nekaj gospodinjstev, ki imajo ob ustrezni mehanizaciji zadostno število lastne delovne sile. Kljub temu pa se po potrebi vključujejo v medsebojne odnose, saj je vsaj še nekaj opravil, ki jih prav tako ne morejo sami opraviti (mlatev) ali bi se preveč zavlekla (ličkanje).

Družabno zabavni nagib

Družabno zabavni nagib je imel v preteklosti, ko so si številnejše družine lahko same opravile vrsto kmečkih del, nedvomno precej večji pomen kot danes, ko se je zavoljo pomanjkanja mladine, ki je največkrat sodelovala na skupnih delih, skrčil samo na pogovarjanje sodelujočih. Kljub temu pa ljudje še vedno menijo: "Saj nas je že tako malo, zato je lepše, če delamo skupaj, hitreje mine. Tako ličkamo 5 voz koruze v en večer med pogovorom, sam človek pa bi jo ličkal tudi po mesec dni, pa še dolgočasno bi bilo." Podobno so za preteklost zatrjevali kosci, da je "kosa lažje šla", če so kosili skupaj.

V Predgradu je nekako do tridesetih let pomenila žetev stelje enega najbolj družabnih skupnih ženskih opravil, ko so že med žetvijo ženske pele, kričale in vriskale. Po večerji, ko so se jim pridružili tudi moški, pa je sledilo maškaranje, izvajanje raznih iger in nadvse priljubljeno "sponašanje" zlasti priseljenih vaščanov. Zabava s plesom, največkrat spremljana z orglicami, je trajala velikokrat do jutra. Od drugih skupnih del so s plesom končavali tudi ličkanje koruze, zlasti kadar je pomagala mladina. Medtem ko so mladi plesali, so se starejši pogovarjali. Peli in plesali so tudi po mlatvi ajde.

Na skupna dela, kjer so se vmes lahko pogovarjali, niso vabili jezičnih, opravljenih žensk, ker niso želeli, da bi drugi dan vsa vas vedela, o čem so se pogovarjali, saj so lepo po vrsti obrali vso vas, zlasti mlade ljudi. Največkrat pa so se takšne ženske same povabile.

¹⁴ Izdelana na osnovi podatkov Matičnega urada, Predgrad.

Pomoč vaščanov "z dobre volje"

Težja dela, ki niso dopuščala vmesnega petja, so pospremili s petjem na začetku, med počivanjem in ob koncu. Tako so ženske, ki so trudapolno prenašale seno s strmih košenic, zapele na "počivalnikih", to so bila stalna mesta na poti s planine v vas, kjer so se malo odpočile.

Kulinarični nagib

V Predgradu kulinarični nagib na splošno pri vzpostavljanju medsebojne pomoči dandanes nima večjega pomena. Podobno kot v preteklosti tudi danes domači po opravljenem delu sodelavce pogostijo. Zlasti za zadnja leta pa zatrjujejo gospodinjice, da "so zdaj bolj izbirčni, moraš paziti, kaj jim boš dal na mizo." V zvezi s prehrano sodelujočih na splošno zatrjujejo: "Četudi bi delavcem slabo postregli, bi drugič vseeno prišli pomagat, jih k temu sili pomanjkanje delovne sile, delo morajo opraviti eni kot drugi, pa če je hrana dobra ali ne."

Še v tridesetih letih pa so osibeniki velikokrat tudi sami od sebe prihajali na skupna dela zato, da so se vsaj po končanem delu najedli, in ker so večkrat pripekljali s seboj še otroke, so se nahranili tudi ti.

Pogostitve so tudi danes po opravljenem delu, največkrat zvečer, ko je "povče-rak, povečérjak" in postrežejo suho meso, salamo, ponekod tudi sir in prosto potoico. Med ličkanjem koruze se krepčajo z moštom in žganjem.

Med vsemi sodelavci so bile najbolj pogoščene žanjice stelje. Likof je sledil tudi po žetvi pšenice. Za mlatev pa so pri gospodinjskih, ki so bila v sorodstvu, še med

vojnoma zaklali ovco, enkrat pri eni, drugo leto pri drugi hiši. Dandanes, ko je med vsemi medsebojnimi deli še najbolj skupinsko opravilo mlatev žita, postrežejo pri tistih, ki imajo malo pšenice, le "dojižnek", gospodinjstva, ki mlatijo več pšenice, pa pripravijo obilnejšo večerjo ali kosilo, ko postrežejo kokošje in suho meso, potico in pijačo.

Tehnika dela

Tudi v Poljansko dolino, kot drugam po Beli krajini, je mehanizacija kmetijstva prodirala počasi. Ob uporabi raznih strojev pa tudi še danes ostaja vrsta del, ki terjajo ročno delo. In ker bi se tako zastavljena opravila preveč zavlekla, si ljudje še vedno pomagajo drug drugemu pri že navedenih delih v vinogradu, na polju in nekaterih drugih opravilih.

Po drugi strani pa sta ročna (uvredena leta 1910) in električna mlatilnica sicer skrajšali mlatev žita, na drugi strani pa zaposlili precej več ljudi, saj se je povečalo število nekdanjih 4 mlatičev na 9 oz. 14. S tem pa se je potrojila tudi medsebojna pomoč vaščanov, saj navežejo medsebojne odnose ob mlatvi tudi tista gospodinjstva, ki sicer vsa dela opravijo sama.

Traktor, prvega so kupili 1972. leta, in tudi kosilnice so v zadnjih letih odpravile vrsto medsebojne pomoči, po drugi strani pa vsaj posamezna gospodinjstva opravijo s traktorji in kosilnicami določena dela za odsluževanje s težaki, saj si za sprejeto denarno plačilo ne bi mogla najeti delavcev. S tem pa se začenjajo vzpostavljati nove oblike medsebojne pomoči, ki bo v prihodnje, zavoljo pomanjkanja lastne delovne sile, vse pogostejša.

Tradicija in komformizem

Tradicija in komformizem botrujeta v zadnjih letih edinole pri vedno bolj zamirajočem običajskem življenju naselja. Zlasti medvojna kolaboracionistična orientacija dela vaščanov z belogardisti — v vasi je bila močna belogardistična postojanka — je še nekaj let po vojni, predvsem v duhovnem, običajskem življenju hromila ljudi in prijateljske odnose med vaščani.

Kot zatrjujejo starejši, pa je tudi že prva svetovna vojna "jako pokvarila svet", nadalje so ameriški izseljenci, sezonski delavci in "hausirerji" pošiljali in prinašali domov denar. Številne družine so si tako opomogle in si v določenih letih, vsaj za nekatera dela, najemale delovno silo.

Pregovorov: "Če so včasih tako delali, zakaj ne bi še mi" in "Če vsi tako delajo, zakaj ne bi tudi mi", v Predgradu ne slišiš več. Vaščane sili k vzpostavljanju najrazličnejših medsebojnih odnosov predvsem le gospodarska nuja. Tradicionalna in konformistična miselnost jim je skorajda v celoti tuja. V primerjavi s pomočjo v predvojnem obdobju zatrjujejo povsem stvarno: "Včasih so si drug drugemu radi pomagali, danes pa si moramo pomagati."

Lastništvo proizvodjalnih sredstev in materialnih dobrin

Lastništvo proizvodjalnih sredstev in materialnih dobrin je imelo v preteklosti kot tudi še danes ustrezno in pomembno mesto pri vzpostavljanju in ohranjanju

medsebojne pomoči. Nekatere oblike sodelovanj so v primerjavi s predvojnim obdobjem v zadnjih letih celo presegle nekdanjo vzajemnost. Tako se je, že v povojnih letih, ko se je začelo manjšati število vprežne živine, podvojilo in do danes pa vsaj podeseterilo pripriganje po ene živali za prevažanje težjih bremen. Ker bi bila reja dveh vprežnih živali negospodarna, predvsem predraga, je pametnejše povprečno po desetkrat na leto poprositi vaščana za pomoč.

Mimo pripriganja živine je v navadi tudi odsluževanje živine ali voženj pri vseh tistih gospodinjtstvih, ki so opustila rejo vprežne živine.

Pri tehniki dela smo navedli vključevanje strojev v medsebojno pomoč. Tudi v preteklosti so lastnikom plugov in drugih orodij predvsem mali kmetje prav tako odsluževali izposojena orodja z različnimi deli.

V veliko večji meri kot pred vojno opuščajo ostarela gospodinjtva njive in travnike ter jih oddajajo v odsluževanje delovno sposobnejšim gospodinjtstvom, s tem pa nenehno vzpostavljajo odnose medsebojne pomoči.

Tako kot pred vojno je tudi danes v navadi izposojanje mleka, če je krava breja ali ni več dojna. Te vrste posojanje traja približno dva meseca, mleko pa povrnejo, ko je sosedova krava breja.

Dopolnjevanje življenjske ravni

V preteklosti je dopolnjevanje včasih minimalne življenjske ravni sililo revnejše vaščane, večinoma osibenike, da so v zameno za živila pomagali večjim kmetom. Dandanes opazujemo, da posamezni vaščani, ki sicer prejemajo bolj ali manj ustrezno pokojnino, pomagajo kmetom pri nekaterih lažjih delih in prav tako dobivajo plačilo v naturalijah.

Prav tako si tudi odseljeni člani družine, ki hodijo v prostem času pomagat domov, v precejšnji meri dopolnjujejo življenjske potrebe z različnimi živilii (prekajeno meso, jajce, smetana, krompir, sadje), ki jih dobivajo doma v zameno za pomoč pri delu.

Nagibi za spreminjanje in opuščanje medsebojne pomoči

Tako kot pri vzpostavljanju in ohranjanju medsebojne pomoči, sodeluje tudi pri spreminjanju in opuščanju različnih medsebojnih odnosov vrsta bolj ali manj poglavitnih nagibov, ki jih v nadaljnjem besedilu pregledno obravnavamo.

Mehanizacija kmetijstva in sodobnejši načini kmetovanja

Uvajanje sodobnejših kmetijskih orodij in strojev ter načinov kmetovanja je v vasi deloma že pred drugo, še bolj pa po drugi vojni pri številnih kmečkih delih nadomestilo medsebojno pomoč. Po drugi plati pa so se prav s stroji posamezne oblike medsebojne pomoči na podlagi vračanja spremenile v odsluževalske.

Vrsto spremenjenih odnosov pri mlatvi so povzročile, kot smo navedli že na drugem mestu, uvedba ročne, motorne in električne mlatilnice. Približno v istem

času, ko so začeli mlatiti žito z ročno mlatilnico, okrog 1910. leta, so začeli posamezniki kositi steljo s koso, s tem pa je odpadlo sodelovanje pri žetvi stelje.

Vse do leta 1920 je veljalo osipavanje in okopavanje krompirja za dolgo trajno medsebojno delo, ko sta ga spodrinila okopalnik in ospalnik. Približno do leta 1968 so si moški vračali košnjo. Od tedaj dalje so si vaščani kupili že 11 kosilnic, ki so pretrgale medsebojne odnose pri košnji. Šele pred dvema letoma so splošneje začeli kositi žito z motorko, dotlej pa so si ženske vračale žetev: 6 žensk je približno v šestih urah poželo enako količino žita kot motorna kosilnica v eni uri.

Traktor, v vasi sta zdaj dva, je odpravil med gospodinjstvi vrsto odnosov, ki so si jih izkazovali s pripreganjem živine in prevozi.

Opuščanje zemlje, zlasti travnikov, je že pred nekaj leti zavrlo številnejše odnose pri košnji in spravljanju sena. V zadnjih letih, ko je precej v navadi dajanje travnikov v najem za odsluževanje, pa je uvedlo spet nove oblike medsebojnega sodelovanja.

Končno je škropljenje žit približno pred desetletjem odpravilo pletev žita in korenja, kar je bilo do tedaj medsebojno žensko delo.

Zaposlovanje vaščanov

V Predgradu je od 189 prebivalcev danes zaposlenih 39 ljudi, ki se vsakodnevno vračajo domov iz Starega trga, Kočevja in Novega mesta. Zaposlovanje ljudi povzroča na eni strani pomanjkanje časa, saj morajo zaposleni, ko se vrnejo domov, pohiteti z domačim delom in se le poredkoma vključujejo v medsebojne odnose, po drugi strani pa višjo življenjsko raven, zagotovljena denarna sredstva; prenekateri zaposleni vaščani opuščajo zemljišče ali pa najamejo delovno silo, kolikor uslug niso "prisiljeni" odslužiti. Opuščanje zemlje velikokrat komentirajo z besedami: "Smo dali nã manj, saj ne rabimo več kot rabimo, se ne moreš raztrgati, če ni delavcev." Prav omenjena primera nazorno odslikuje značilno lastnost tistih predgrajskih vaščanov, ki jih vsaj do določene mere še ni zajela potrošniška mrzlica in se zadovoljijo z manjšimi dohodki.

Mimo tega je v zadnjih letih pri zaposlenih in ostarelih gospodinjstvih v navadi, da drva za kurjavo, ker ne utegnejo ali pa si jih ne zmorejo sami napraviti, raje kupijo, ker so mnenja, da je tako ceneje, kot če bi si jih napravljali z medsebojno pomočjo. Tako tudi v tem primeru pomore k opuščanju vzajemne pomoči na eni strani zaposlenost ljudi — in z njo povezano pomanjkanje časa — na drugi pa delovna nespособnost osamelih in ostarelih gospodinjstev.

Rahljanje komunikativnih odnosov med ljudmi, pomanjkanje mladine, splošno pomanjkanje časa

Med poizvedovanjem o vzrokih ponehavanja medsebojne pomoči so ljudje večkrat zatrдили, da so se do zadnje, zlasti pa do prve vojne veliko bolj razumeli med seboj. Po prvi, še posebej po drugi vojni so se vaščani začeli vedno bolj odtujevati. Prijateljske stike so pri posameznih gospodinjstvih že pred vojno načeli večji razločki v denarnem imetju. Tako so številni, stalno ali sezonsko zaposleni delavci pošiljali domov denar. Tudi družine "hausirerjev" so imele višjo življenjsko raven. Po prvi in

posebej po drugi vojni so vdiral v vas nova spoznanja, ki so se odzrcalila v vseh oblikah življenja. Nedvomno pa je politična razcepljenost vaščanov med drugo vojno ne le načela, ampak marsikje pretrgala dobre odnose med ljudmi, kar je razvidno tudi v raznih oblikah medsebojne pomoči. Položaj se je popravil šele v zadnjih letih, ko so se vsaj nekatere družine spet zblížale tudi v duhovnem smislu ali prav na podlagi gospodarske nuje, ki jih je prisilila k medsebojni delovni pomoči.

Prav tako je po zadnji vojni zamrlo shajanje vaščanov, ki so se nekdanj zbirali ob nedeljah popoldne v velikem številu sredi vasi in se na škarpi pomenkovali o delu, vaškem življenju in novicah. Ob nedeljskih večerih pa so se sosednji gospodarji zbirali pred hišami in se prav tako pogovarjali.

Danes se le peščica vaških možakarjev od časa do časa zbere v Hacetovi gostilni, kjer pa se ne zadržujejo dolgo.

Nedvomno rahlja komunikativne stike med ljudmi v Predgradu očitno pomanjkanje časa tudi pri tistih vaščanih, ki niso zaposleni zunaj doma, saj morajo zavoljo majhnega števila delovne sile velikokrat poprijeti za delo tudi ob nedeljah, ko bi se še najbolj utegnili, tako kot včasih, pogovarjati. Utrujeni od celodnevni naporov se končno ob peščici prostega časa raje usedejo ali malo počijejo, preberejo časnike, poslušajo radio ali gledajo televizijo.

Končno nam starostna piramida naselja pokaže, da v vasi skorajda ni mladih ljudi od 11 do 20 leta, saj znaša skupno število le 21. In še ta del mladine prebije v zadnjih letih večino svojega časa vse pogosteje v šolah ali pa se po končani osemletki ali strokovnem šolanju zaposli.

Nedvomno pa je imela v preteklosti, vsaj pri nekaterih skupnih kmečkih delih, zlasti pa pri običajskem življenju naselja, vaška mladina pomembno vlogo. Tudi v času raziskovanja, ko je bila šolska mladina doma, nismo opazili tiste medsebojne povezanosti, ki jo za leta pred vojno vaščani pogosto omenjajo. Le nekajkrat se je po 5 do 6 mladih deklet in fantov zbralo na hlohah na spodnjem koncu vasi, kjer so približno do 11. ure zvečer v pogovoru, brez petja, preživeli večer. Petje vaških fantov in deklet je še pred drugo vojno, zlasti v poletnih večerih, odmevalo po vasi. Mlajši, prav tako kot starejši, ob prostih večerih raje posedajo pred televizorjem, poslušajo radijske oddaje in berejo knjige, kot da bi hodili na pogovor k sosedom.

Sodelovalni okviri in skupnosti

Gospodinjstva, ki so po svojem gospodarskem obratovanju še pretežno agrarna in polagrarna, so tudi v Predgradu tiste enote, v okviru katerih se vzpostavljajo najrazličnejši odnosi medsebojne pomoči. Prav tako si zadnja leta Predgrajci na splošno pomagajo le v mejah lastnega naselja, še pred vojno pa so bili sodelovalni stiki z bližnjo Pako in Jelenjo vasjo ter z vasmí, ležečimi ob Kolpi, precej pogostni.

V Predgradu razločujejo v zadnjih letih še štiri ožje opredelitve naselja (pred vojno jih je bilo šest) in sicer Gorenjsko, Malo in Dolenjsko vas ter Sredino. Omenjeni deli vasi, ki sicer ne omejujejo povsem strogo medsebojnih odnosov med pripadajočimi gospodinjstvi, pa so vendarle do neke mere ožja območja, v okviru katerih se vzdržujejo odnosi medsebojne pomoči. Saj si tudi danes, če je le mogoče, naj-

prej pridobijo sodelavca iz svojega dela vasi. Po drugi strani pa je tesnejše sodelovalne stike v navedenih delih tudi v preteklosti narekovala razvrstitev domov, ki je zlasti na Sredini, pa tudi v ostalih delih vasi bolj ali manj gručasta. Tako posamezna gospodinjstva v ustreznih delih vasi bolj ali manj stalno sodelujejo med seboj in si največkrat le ob večjih delih, ki terjajo več ljudi (npr. ob mlatvi), pomagajo še z drugimi vaščani iz drugih delov vasi.

Medsebojna pomoč običajskega značaja, nadalje pomoč ob nepričakovanih nesrečah pa zajema vso vas, če je potreba.

Poglavitne skupnosti, v okviru katerih se odvija v Predgradu raznovrstna medsebojna pomoč, so skupnost sosedov in sorodnikov ter občasnejša vaška skupnost in skupnost povabljenih.

Skupnost sosedov

Skupnost sosedov, ki se tudi v Predgradu "drži hiše", je tudi še danes najpogostejša sodelovalna enota, ki združuje posamezna gospodinjstva v medsebojnih odnosih. Kolikor je sosed sorodnik, velja prav tako kot sosed. Sosed je v Predgradu tisti, ki je v bližini, ki "se vidi". Takšnih sosedov se v gručasti razporeditvi nabere povprečno šest. Praviloma pa jih je pri večjem številu sosedov v tesnejši gospodarski in duhovni povezavi le po dvoje.

Velik pomen, ki ga pripisujejo sosedu, najbolj zgovorno odslikujejo naslednji, pogostokrat izrečeni pregovori: "Dober sosed je boljši kot sorodniki; Ta bližnji sosed je boljši kot vsa žlahta; Dober sosed je več vreden kot oče in mati; Dober sosed je več vreden kot tri žlahte." To vaščani utemeljujejo z naslednjimi odnosi medsebojne pomoči: "K sosedu se najprej zatečeš, če zbolí otrok, če je nesreča pri živini, če je krava na porodu, če je treba na hitro kaj privzdigniti ali poriniti, če zmanjka kisa, olja, itn." Končno pa tudi danes sosedje sodelujejo pri večini kmečkih opravil, ki smo jih nadrobneje navedli na začetku, če jih še opravljajo skupno.

Velikega pomena je bila pred drugo vojno pomoč sosedov predvsem ob rojstvih in je še vedno ob smrti. Do uradno nastavljene babice Mete Štaudoharjeve 1939. leta so si ženske v vasi druga drugi pomagale pri porodih. Mimo vaščanke, ki se je nekaj bolj spoznala na porode, so dve do tri sosede še nekaj dni po porodu prinašale vodo, prale, čistile in krmile prašiče. Danes pa tudi Predgrajke rodijo v porodnišnicah.

Ob smrti sosedje, če je moški, moški, če je ženska, pa ženske, mrliča umijejo in preoblečejo. Kolikor niso že prej prihiteli k umirajočemu, opravijo navedena dela sami od sebe, ne da bi jih sosedje prišli prosit. Prav tako sosedje običajno obvestijo o smrti matičarko, grobarja in župnika, pospravijo po hiši in pripravijo pare. Pred drugo vojno, ko še niso imeli grobarja, so sosedje izkopali tudi jamo.

Približno do 1960. leta so prvi sosedje umrlega tudi nosili. Danes ga peljejo z vozom na prošnjo domačih tisti, ki imajo konje. Prevozniki denarja ne jemljejo za plačilo, tudi če jim ga domači ponujajo. Prav tako še zdaj soseda bodisi doma ali pa pri drugi sosedi, če nima ustreznega prostora, skuha obed za "karmino", pogrebščino, ki je takoj po pogrebu na domu umrlega, kamor so povabljeni pogrebci. V zadnjem času pa jih pogosteje povabijo v gostilno v Starem trgu, prav tako takoj po pogrebu.

Pomoč odseljene hčerke staršem

Še vedno pa je pomembna posvetovalna vloga sosedov, ko se priložnostno čez teden ali pa ob nedeljah pogovorijo o bodočem delu. Zlasti v jesenskem in zimskem času, ko je več časa za kuhanje, se sosede mimogrede pomenijo, kaj bodo skuhale. Tako moški kot ženske pa se s sosedi, s katerimi so v tesnejših stikih, posvetujejo o nakupu raznih strojev za kmetijstvo in gospodinjstvo, zlasti če sosed že ima enak stroj.

Skupnost sorodnikov in botrov

Sorodniška mreža, če upoštevamo starše, brate, sestre, strice, tete, bratrance, sestrične ter nečake in nečakinje, je v Predgradu razmeroma gosta, saj je v navedenih sorodniških odnosih kar 47 družin. In kot nam pokaže anketa, si 26 gospodinjstev, ki so v vasi v sorodu, tudi medsebojno pomagata. Večji del sorodnikov je istočasno vključenih v sodelovalno enoto sosedov, manjši del pa prebiva v drugih delih vasi.

Na splošno sodelujejo sorodniki, kolikor so hkrati tudi sosedje, pri istih delih kot sosedje. Bolj oddaljeni sorodniki pridejo pomagat k težjim delom, kot je kopanje v vinogradu ali mlatev, velikokrat pa z njimi sploh ne sodelujejo pri delu, ampak le ob običajskih priložnostih.

Tako so imeli v preteklosti (deloma jo imajo tudi še danes) pomembno vlogo krstni in birmanski botri, ki so bili največkrat bližnji sorodniki. Predvsem krstne botre so včasih zelo spoštovali in če so bili s kom v botrinji, je to pomenilo, kot da so v bližnjem sorodstvu. Približno do druge svetovne vojne so obhajale botre in sorodnice skupaj s porodnico slovesno "kühlenje". Ker so se pojedine, ki je bila na porodničinem domu približno 14 dni po porodu, udeleževale same ženske, so slovesnost, kjer se je veliko pilo in pelo, imenovali tudi "babja ohcet". Kihljenje so prirejali po pet do šest nedelj, da so se zvrstili botri in sorodniki, ki so prinašali vsakič po hlebec belega kruha, liter masti, 20 jajc in štručko — "pletenko" za vsakega otroka pri hiši. Vsaj premožnejše botre pa so še pred vojno prinesle že nekaj dni po porodu po eno kokoš, jajca, maslo in mast.

Do zadnje vojne so sorodnike vabili na koline, v navadi je bilo tudi nošenje kolin sorodnikom. Sorodniki iz sosednjih vasi pa so na vabilo domačih, prav tako do druge vojne, hodili na gostije, med katerimi je bila najpomembnejša na Anževo (27. decembra), ko je vaško žegnanje. Skupaj z drugimi povabljenimi sorodniki tudi še danes prisostvujejo svatbam, posebej če so v domači vasi.

Vaška skupnost

Za razliko od skupnosti sosedov in sorodnikov, ki vključuje po dvoje ali nekaj več gospodinjstev, so v vaško skupnost vključeni lahko tudi vsi vaščani.

Pomoč vaške skupnosti se pokaže ob nepričakovanih nesrečah, predvsem pogorelcem, ter med letom v zvezi z nekaterimi letnimi in življenjskimi šegami.

Tako tudi še danes vsa vas obdaruje v maškare oblečene šolske otroke, ki hodijo po hišah na pustni torek, medtem ko je tepeškanje v zadnjih letih že skorajda izumrlo. Srenja je obdarovala nadalje tudi "mladence", ki so hodili pred drugo vojno v ženitovanjskem sprevedu po hišah na Gregorjevo (12. marca), in "polaznike", ki so lazili okrog dan pred božičem (24. decembra). Nabrano (jajca, potico, jabolka) so si razdelili in potem pojedli. Jajca so včasih tudi prodali.

Še pred prvo svetovno vojno so hodili predgrajski fantje voščiti gospodarjem "imendan". Ko so pred hišo zapeli in na tamburice zaigrali nekaj pesmi, jih je gospodar povabil v hišo in pogostil.

Kot po drugih vaseh pa tudi v Predgradu hodijo vaščani varovat umrlega.

Do zadnje vojne so morala vsa gospodinjstva, po odredbi občine, skrbeti za vaške siromake tako, da so jih po hišah prenočevali in prehranjevali, kadar so pač prišli na vrsto.

Povabljeni

V primerjavi z že obravnavanimi sodelovalnimi skupnostmi so povabljeni nedvomno manj pomembna, predvsem pa kratkotrajnejša zveza ljudi, ki se oblikuje ob posebnih življenjskih priložnostih, kot so svatba, srebrna in zlata poroka, nova maša in tudi že omenjeno vaško žegnanje.

Tako povabijo domači tudi še danes na svatbo, ki jo obhajajo doma v večjem obsegu, mimo sorodnikov, botrov tudi prijatelje in znance, včasih so to dobri sosede, vaščani ali vabljeni iz drugih krajev. Povabijo, kot pravijo, "veliko žlahto in veliko prijateljstvo". Dandanes prinašajo povabljeni v dar na dan poroke servise, pribor, posteljno opremo. Pred drugo vojno pa so največkrat le pajdaši in pajdašice prinesli mladoporočencema v dar povesta prediva, platno, rjuhe in brisače. V istem času je bilo tudi še v navadi obredno darovanje mladoporočencev, ki so ga naznanili štirje svatje, ko so "k darom zvali" s pesmijo: "Oče, mati pristopljajte, svojo hčerko darovajte ..." Svatje so denar metali v lesen krožnik, ki je stal pred ženinom in nevesto. Darovanje so opravili na nevestinem domu takoj po polnoči.

Z bogato pojedino je združeno tudi obhajanje nove maše, kamor povabijo sorodnike, sosede in prijatelje. V navadi je še danes, da prinašajo vaščani v času pripravljanja jedi za svatbo jajca, kure, šunke, sladkor itd.

Zaključek

Medsebojna pomoč, ki v Predgradu kaže tako v preteklosti kot tudi še danes najrazličnejše oblike delovnih in raznih drugih medsebojnih sodelovanj, je še posebej v zadnjih letih postala ena izmed pglavitnih institucij, ki vzdržuje največkrat že populacijsko oslabiljena in ostarela kmečka gospodinjstva pri vsaj za silo rentabilnem gospodarskem obratovanu.

Tudi za Predgrad smo ugotovili, da so najrazličnejši odnosi zlasti delovne pomoči, pa naj temeljijo na vračanju ali odsluževanju, povsem racionalni, stvarni in recipročni. Medsebojne pomoči zatorej ne utemeljujejo kakšni altruistični nagibi,¹⁵ ampak čisto določeni, največkrat gospodarski. Ljudje si nenehno pomagajo po načelu: "Ti meni, jaz tebi. Če ne boš ti meni, tudi jaz ne bom tebi." Tudi v primeru takoimenovane usmiljene pomoči, ki je v Predgradu še dandanes v navadi, lahko trdimo, da vaščani vsaj po večini pomagajo zavoljo tega, ker se še vedno čutijo dolžni za usluge, ki so jih takšna gospodinjstva izkazovala v preteklosti. Na splošno si vaščani tudi v ustreznem moralnem smislu pomagajo med seboj toliko časa, dokler sodelavca lahko vlagata, dajeta enako pomoč. Če katero izmed gospodinjstev te pomoči ne more več vračati ali odsluževati na ustreznih ravni, ga srenja nedvomno prav sebično izloči iz odnosov medsebojne pomoči.

Predgrajski vaščani nedvomno tudi še dandanes vzpostavljajo najrazličnejše odnose medsebojne pomoči predvsem zavoljo tega, da bi zadovoljili lastne potrebe po pridobivanju materialnih dobrin. Veliko bolj kot v preteklosti, ko je bila vaška in z njo povezana družinska populacija v Predgradu po posameznih gospodinjstvih dokaj številnejša, sili danes predgrajske vaščane k nenehnemu vzpostavljanju

¹⁵ Primerjaj ugotovitev dr. Matije Goloba, n. d. I, str. 5.

medsebojnih odnosov in k iskanju novih oblik medsebojnega sodelovanja čista gospodarska nuja. Posebej velja to za majhna nemehanizirana gospodinjstva. Pa tudi družine z zadostnim številom za delo sposobnih članov in ustrezno mehanizacijo so prisiljene, vsaj pri tistih delih, ki terjajo večje število delavcev, kot jih premore gospodinjstvo, vzpostaviti odnose medsebojne pomoči.

Mehanizacija kmetijstva in sodobnejši načini kmetovanja predvsem v zadnjih letih vedno bolj prodirajo tudi v Predgrad. Kljub temu pa tudi še danes ostaja vrsta najrazličnejših, z načinom življenja agrarnih in polagrarnih gospodinjstev povezanih del, ki terjajo ročno delo. In ker bi se taka dela preveč zavlekla, se zatekajo ljudje za njihovo pravočasnejše, predvsem pa gospodarnejše dokončanje k različnim odnosom medsebojne pomoči. Po drugi strani pa prav nekateri stroji, ki terjajo večje število delavcev (mlatilnica) ali pa razni drugi poljedelski stroji (traktor, kosilnica, žetvena naprava), porajajo v Predgradu nove oblike sodelovanja, bodisi na podlagi odvrčanja ali odsluževanja.

V naselju z vedno bolj razrahljanimi tradicionalnimi vezmi pa, končno, medsebojna delovna pomoč in predvsem pomoč, ki si jo izkazujejo vaščani v zvezi z običajskim življenjem naselja, ne pomeni samo izraza materialne pomoči, marveč tudi izrazitejšo družbeno in družabno povezanost ljudi, ki živijo v agrarnem okolju in jih način življenja še vedno sili k raznovrstnim medsebojnim odnosom. Medsebojna pomoč, ki jo porajajo isti delovni interesi, in prostorska omejenost ljudi — naj se odvija v okviru sosedstva, sorodstva ali vaščanstva — pa še naprej vzdržuje tesnejše komunikativne stike med vaščani.

Zusammenfassung

Gegenseitige Hilfe im Dorf in Slowenien

(Am Beispiel von Predgrad an der Kolpa im Poljanetal)

Mit einer 1974 durchgeführten Untersuchung über gegenseitige Hilfe in Predgrad, wollte die Autorin die sich verändernden Formen und die Bedeutung der betreffenden Institution von Ende des 19. Jahrhunderts bis heute und die Umstände, die in dem erfassten Zeitabschnitt die gegenseitige Hilfe im Dorf begünstigten erforschen.

Nach einer genaueren Definition und einer aufzählung der mannigfaltigen Formen der Hilfe bei verschiedenen Bauernarbeiten (z.B. beim Dreschen, Maisschälen, usw.) sowie bei einigen anderen Gelegenheiten (bei Feuer, Tod, in verschiedenen Unglücksfällen, usw.) folgen die Ergebnisse der Enquete und die Schlussfolgerungen der Autorin bezüglich der vielfältigen Arten gegenseitiger Hilfe zwischen allen Haushalten des Dorfes.

Ferner ist die Regelung und Bewertung der gegenseitigen Beziehungen mit der Evidenz gegenseitiger Beziehungen übersichtlich beschrieben und die Zahl der Menschen, die bei den verschiedenen Arbeiten helfen und die Dauer der Arbeiten angeführt.

In dem Kapitel über die Gründe für Entstehen und Erhaltung, Auflassung und Veränderung der verschiedensten Formen gegenseitiger Hilfe untersucht die Autorin die verschiedensten Beweggründe, unter ihnen demographische Faktoren, Geselligkeitsformen, die Beschäftigung der Dorfbewohner, die Mechanisierung der Landwirtschaft und modernere Methoden der Landwirtschaft, Tradition, Konformismus, usw.

Nach einer Übersicht der Hauptgruppen der Zusammenarbeit, in deren Rahmen sich die verschiedensten Formen gegenseitiger Hilfe zwischen den einzelnen Haushalten entwickeln, schliesst die Autorin ihre Ausführungen wie folgt:

Gegenseitige Hilfe, die in Predgrad in der Vergangenheit sowie auch heute die verschie-

densten Vorzüge der Zusammenarbeit bei der Arbeit und bei verschiedenen anderen Gelegenheiten zeigt, hat sich besonders in den letzten Jahren zu einen der wesentlichsten Faktoren entwickelt, die es den grossteils schon unterbevölkerten und veralteten Bauernhaushalten ermöglichen gerade noch rentabel zu wirtschaften.

Auch für Predgrad gilt, dass die verschiedensten Beziehungen, besonders der Arbeitshilfe, ob auf Erwiderungs- oder Abarbeitungsbasis, vollkommen rationell, sachlich und wechselseitig sind. Gegenseitige Hilfe wird also nicht aus irgendwelchen altruistischen Motiven heraus geleistet, sondern aus ganz bestimmten, meist wirtschaftlichen Erwägungen heraus. Die Menschen helfen einander laufend nach der Devise "Du mir und ich dir. Wenn du mir nicht hilfst, dann helfe ich dir auch nicht." Auch in Fällen sogenannter barmherziger Hilfe, die in Predgrad zum Beispiel bei plötzlichen Todesfällen noch heute üblich ist (freilich nur wenn Not im Haushalt herrscht) stellt die Autorin fest, dass die Dorfbewohner, wenigstens der grossteil von ihnen, helfen, weil sie das Gefühl haben, dass sie diesen Haushalten noch immer etwas schulden für Hilfe, die sie in der Vergangenheit erhalten hatten. Im allgemeinen helfen die Dorfbewohner einander, auch moralisch, nur solange beide Seiten gleiche Hilfe einsetzen können. Wenn einer der Haushalte nicht mehr in der Lage ist, diese Hilfe auf entsprechendem Niveau zu erwidern oder abzarbeiten, schliesst sie die Gemeinde, zweifellos egoistischerweise, von den Erträgen der gegenseitigen Hilfe aus. Dies ist heute besonders bei veralteten und vereinsamten Haushalten zu beobachten, und meistens auch bei Haushalten, wo es nur Frauen gibt.

Die verschiedensten Beziehungen der gegenseitigen Hilfe halten die Dorfbewohner von Predgrad zweifellos auch heute noch aufrecht, um ihre eigenen Bedürfnisse nach materiellen Gütern zu befriedigen. Viel mehr als in der Vergangenheit, als die Dorfpopulation in Predgrad und damit auch die Familienpopulation in den einzelnen Haushalten viel zahlreicher war, werden die Dorfbewohner von Predgrad heute zur Einführung immer neuer Beziehungen und Formen gegenseitiger Zusammenarbeit aus reiner wirtschaftlicher Not gezwungen. Dies gilt besonders für kleine, nicht mechanisierte Haushalte. Aber auch Familien mit einer genügenden Zahl arbeitsfähiger Mitglieder und entsprechender Mechanisation sind gezwungen, zumindest bei jenen Arbeiten, bei denen eine grössere Anzahl von Arbeitern benötigt wird als der einzelne Haushalt aufbringen kann (z.B. beim Dreschen), Beziehungen gegenseitiger Hilfe aufzustellen.

Die Mechanisierung der Landwirtschaft und moderne Methoden dringen, besonders in den letzten Jahren, auch in Predgrad vor. Trotzdem gibt es aber auch noch heute eine Reihe verschiedenster, mit der Lebensform der agrarischen und halbagrarischen Haushalte verbundene Arbeiten, die manuell gemacht werden müssen. Und weil diese Arbeiten sich zu lange ziehen würden, bedienen sich die Dörfiler verschiedener Arten gegenseitiger Hilfe, um die Arbeit rechtzeitig und damit wirtschaftlicher vollenden zu können. Andererseits sind es aber gerade einige Maschinen, die eine grössere Zahl von Arbeitern benötigen (Dreschmaschine) oder verschiedene andere landwirtschaftliche Maschinen (Traktor, Mähmaschine), die neue Formen der Zusammenarbeit notwendig machen, entweder auf erwidierungs- oder Abarbeitungsbasis.

In einer Siedlung mit immer schwächer werdenden traditionellen Bindungen stellt schliesslich gegenseitige Hilfe, und besonders Hilfe, die die Dorfbewohner in Zusammenhang mit den Bräuchen der Siedlung leisten, nicht nur einen Ausdruck materieller Hilfe dar, sondern bedeutet auch eine ausgeprägtere gesellschaftliche und gesellige Zusammengehörigkeit der Menschen, die im agrarischen Raum leben und die die Lebens- und Beschäftigungsart noch immer zu verschiedenartigen zwischenmenschlichen Beziehungen zwingt. Gegenseitige Hilfe, die von gleichen Arbeitsinteressen und der räumlicher Begrenztheit der Menschen geprägt ist, ob sie sich nun im Rahmen der Nachbarschaft, der Verwandtschaft oder der Dorfgemeinschaft abwickelt, erhält aber weiterhin engere kommunikative Kontakte zwischen den Dorfbewohnern.

Začetki ljutomerskih konjskih dirk

Če vemo, da je leto 1874 rojstna letnica ljutomerskih konjskih dirk, moramo ob tem najprej povedati, kakšne so bile dotedanje poglobitvene značilnosti tamkajšnje konjereje, ki so (poleg drugih dejavnikov) omogočile, da so od takrat naprej prirajali ta tekmovanja.

V ljutomerski okolici so začeli rediti toplokrvne konje v 18. stoletju, in sicer v terezijanski dobi, ko so na omenjenem ozemlju uvedli konje navedene vrste ("posebno dobre kakovosti") in orientalnega izvira.¹ Ti konji² so se spričo svoje hitrosti in vztrajnosti odlično obnesli, saj je sporočeno, da so vozili graščakom iz Lukavec (pri Ljutomeru) vino v severno Italijo ali, natančneje, v Benečijo razmeroma izredno hitro: za pot tja in nazaj so porabili 14 dni manj kakor konji iz okolice Središča in okolice Ptuja.³ Na obravnavanem ozemlju so bile dane vse možnosti za konjerejo, in oblasti so to zvrst živinoreje v znatni meri podpirale.⁴

Za čas proti sredi 19. stoletja je izpričano, da se "od ladarstva dari ali premie dajo tam, keri lepo govensko živino, posebno pa lepe konje sami zredijo... najlepše konje pa imajo (štajerski) Slovenci na dolnji Šavnici, na dolnjem murskem polju ino pri Ljutomerskem."⁵ Približno iz istih let izvira pričevanje, da se Ljutomerčani ukvarjajo "manj s svojo obrtjo, bolj s poljedelstvom in živinorejo; ... ljutomerski konji so znani in pri Kranjcih in Italijanih zelo iskani... na živinskih sejmih ali in predvsem pri podelitvah premij za rejo konj se pogosto kažejo izvrstno lepe živali..."⁶

Na kakšni ravni je bila na Murskem polju konjereja sredi 19. stoletja, je razvidno tudi iz tega, da je 1856 "prišlo (cesarja v Mariboru) pozdravljat 140 jahačev iz Murskega polja v narodni obleki s svojimi grbi na banderih. Še tudi pozneje so pri raznih priložnostih, zlasti pa, kadar je prišel v Ljutomer višji pastir delit sv. birmo, slavnost povzdigovali enaki jahači."⁷ (Podobno je bilo nekaj pozneje, ko je prišel

¹ A. Rossmanit, Kmetška reja konjev-dirkačev v Ljutomeru, Kmetovalec 38, Ljubljana 1921, priloga Konjerejec 5, št. 1, str. 21; isti, Kmetška reja konj-dirkačev v Ljutomeru, Sport 2, Ljubljana 1921, str. 17; (nepodpisano), Reja toplokrvnih konj v ljutomerskem srezu, Konjerejec 1, št. 2, Maribor 1925, str. 4; (nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, Konjerejec 1, št. 4, Maribor 1925, str. 1; -vs-, Po jubilejnih dirkah v Ljutomeru, Tabor, Maribor 30. 8. 1925, str. 5; G. Jakelj, O zgodovini kasačev in razvoju kasaštva v okolici Ljutomera, Živinorejec 2, Ljubljana 1952, str. 182.

² Drugače o tem vprašanju V. Novak, Živinoreja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1 (Agrarno gospodarstvo), Ljubljana 1970, str. 393.

³ A. Slavič, Iz zgodovine reje kasaških konjev v okolici Ljutomera, Konjerejec dravske banovine, Letno poročilo Konjerejskega društva za dravsko banovino za leto 1935 in 1936, Ljubljana (brez letnice), str. 38; G. Jakelj, na nav. mestu.

⁴ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; G. Jakelj, na nav. mestu.

⁵ A. Krempl, Dogodivšine štajerske zemle, V Gradci 1845, str. 246.

⁶ (Nepodpisano), Luttenberg in Untersteier, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, mit Urkunden-Regesten, auch Fridau, Polsterau und Wernsee betreffend, Gratz 1850, str. 11.

⁷ M. Slekovec, Trg in župnija Ljutomer, 1896 (rokopis, župnišče Ljutomer), str. 381.

cesar 1883 v Radgono: "Pri tej priliki je prijahalo 170 slovenskih mož na konjih, s katerimi so dobili že pri dirki v Gradcu prva darila... Konjica je cesarju tako dopadla, da jo je vzel s sabo na vojaško vežbališče..."⁸⁾

Za prvo polovico sedemdesetih let je zapisano, da "pri bogatih kmetih na Murškem polju... gojijo krasne konje, s katerimi so prirejali v poznejšem času tudi dirke".⁹ Ob začetkih ljutomerskih konjskih dirk je sporočeno, da "zasluži ljutomersko konjerejsko območje upoštevanje športnikov in gospodarstvenikov, ... požlahtnjeno (je) z angleškimi in anglonormanskimi žrebci, ki jih daje vlada na razpolago".¹⁰ In skorajda istočasno so poudarjali "ljubezen, katero imajo prebivalci ljutomerske okolice do svojih konj od mladih nog do sive starosti, ... ljubezen, katero so uže pred stoletji pri njihovih pradedih slavili".¹¹

Opisano stopnjo ljutomerske konjereje naj dopolnimo z njenim gospodarskim učinkom in njenimi podlagami, ki jih je prispevala država. L. 1875, se pravi v letu, ko je bilo ustanovljeno dirkalno društvo v Ljutomeru, je izpričano, da "nam konjarstvo največji dobiček vrže! Pred 6 tedni prodal je nek kmet žrebca za 750 gl. Leta 1872. je nekdo ponujal drugemu kmetu 900 gl. za žrebico, pa nje ni dal, ker jo je hranil za bečko razstavo. Navadna cena pa je lepim konjem 300 — 500 gl. Da pa še se konjarstvo boljša, za to se skrbi. Ni še dolgo, da je bilo konjsko premiranje za naš kraj v Radgoni, če se ne motim, vsako četrto leto. Ker pa se je vsikdar največ konjev prignalo iz ljutomerskega okraja, opustili so prvejši način in poskusili v Ljutomeru, kjer je zdaj vsako leto. To zopet daje večje veselje gospodarjem. Veliko število konjev požlahtnjeno je z angleškim plemenom. Žrebčarnice so za ljutomerski okraj v naši občini (navadno po 8 žrebcev), v Volčjivesi (po 4) in v Bolečicah (po 6)... V obče kaže se za konje posebna skrb, da bi se čem lepši izredili... Čisto nasprotno pa je z govedarstvom. Goveja živina dobiva po letu večjidel kislo krmo, po zimi pa slamo; kar je boljšega, porabi se za konje. Lepše govede imajo največ oni gospodarji, kateri nimajo konjev. Tudi od deželne strani se pri nas za to malo stori."¹²

Obravnavano ozemlje se je potemtakem v stoletju pred 1874 ponašalo s tolikanj razvito konjerejo, da ga ni v tem pogledu tedaj prekašalo, po vsem videzu pa tudi ne dosegalo nobeno drugo ozemlje na Slovenskem. Z drugimi besedami: objektivni dejavniki za začetek konjskih dirk so bili v Ljutomeru in okolici sredi druge polovice 19. stoletja kar najboljši, če imamo pred očmi, da je šlo tukaj za kmečke, ne "gosposke" dirke. — Poleg njihovih podlag, kakor smo jih zgoraj našteali za obdobje od druge polovice 18. stoletja naprej, pa velja navesti tudi starejše zadevne podlage.

⁸ (Nepodpisano), Liber memorabilium parochiae St. Joannis Luttenbergi 1883 — 1909 (rokopis, župnišče Ljutomer), zapiski za l. 1883; J. Aplh, Naš cesar, Celovec 1898, str. 192.

⁹ M. Murko, Spomini, Ljubljana 1951, str. 23.

¹⁰ (Nepodpisano), Grazer und Provinzial-Nachrichten, Tagespost, Graz 1. 9. 1875. Gl. o tem tudi (nepodpisano), Dirka, Slovenski gospodar, Maribor 28. 9. 1876, str. 356; M. Slekovec, nav. delo, str. 366.

¹¹ (Nepodpisano), Dirka v Ljutomeru, Slovenski narod, Ljubljana 20. 9. 1882.

¹² J. Karba, Iz Babinec (Ljutomersko konjarstvo), Slovenski gospodar, Maribor 16. 9. 1875, str. 311.

Precej razvito konjerejo v Ljutomeru verjetno dokazuje ljutomerski grb, ki je obstajal "gotovo" že v 15. stoletju in ki predstavlja "srebrn ščit, v katerem je po trati dirjajoči enorogi konj..."¹³. In vprašanje je, iz katerega časa izvirajo neke vrste prednice ljutomerskih konjskih dirk, namreč dirke (pred 1874) ob slovesnih gostiljah in primicijah, o katerih poroča kronist¹⁴ in (osamljeno) pričevanje ohranjenega ušnega izročila. Podoba je, da so nastale te, slednje dirke v poterezijanski dobi, ko so uvedli tod lahke konje, vendar bi ne bilo nemogoče, da so starejšega izvira. Podobno velja prav tako za nekatere šege ob porokah.

V okolici Ljutomera je bilo pri porokah pomembno, da se je nevesta peljala domov "z najboljšo vprego in prišla z ženinom pred drugimi gosti domov, da ji ni bilo treba prositi in načenjati kruha v navzočnosti" gostov¹⁵ (to je potrjeno za čas pred 1874; do kdaj se je šega ohranila, ni znano; danes je vsekakor ni več). Glede porok je nadalje zapisano, da so ta dan sosede in prijatelji pripeljali vse svoje konje skupaj in nato oblikovali vprege (tako je bilo vsaj do druge polovice 19. stoletja).¹⁶ In do danes se je na Murskem polju ohranila šega, da dajejo fantom in dekletom za doto tudi konje.¹⁷ (Vendar je postala ta šega v letih po drugi svetovni vojni zmerom redkejša, tako da pomeni dandanes malone le še izjemo, in sicer je potrjena samo pri posameznih družinah, ki slovijo po dobrih konjih.)

Pustno jahanje utegne prav tako pričevati o razvitejši konjereji na Murskem polju še v dobi pred drugo polovico 18. stoletja. Na pustni torek popoldne tu in tam še danes jahajo zlasti fantje na obisk vsaj v sosednjo vas, če ne kam dlje. Gospodarji dajejo sinovom konje na voljo, pa tudi drugim jih posojajo zato, "da bi se kobile bolj brejile" ali "da bi bili konji zdravi". V drugih naseljih so jahači dobro pogoščeni in se do večera vračajo domov. Povečini niso našemljeni.¹⁸ (Niso pa v Ljutomeru in okolici izpričani zaščitniki konj.¹⁹)

* * *

J. Slavič je ugotovil datum prvih ljutomerskih konjskih dirk, 12. september 1874, vendar ni navedel vira, iz katerega je dobil ta podatek.²⁰ Zato je treba tokrat ob omenjeni ugotovitvi navesti vse razpoložljive vire o tem, kdaj so v Ljutomeru prvič priredili konjske dirke.

¹³ A. Rossmanit, na nav. mestu; (nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; F. Kovačič, Ljutomer, Maribor 1926, str. 125 d, 183; -vs-, na nav. mestu.

¹⁴ A. Slavič, na nav. mestu.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ (Nepodpisano), Luttenberg in Untersteier, seine Umgebungen, Bewohner und Geschichte, mit Urkunden-Regesten, auch Fridau, Polsterau und Wernsee betreffend, str. 14.

¹⁷ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; -vs-, na nav. mestu; Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

¹⁸ Prim. o tem N. Kuret, Praznično leto Slovencev 1, Celje 1965, str. 33 d.

¹⁹ Prim. o tem F. Kotnik, O svetem Štefanu, zaščitniku konj, Časopis za zgodovino in narodopisje 23, Maribor 1928, str. 250 d.

²⁰ Predsednik kluba (J. Slavič), Klub za konjski šport — šestindevetdesetletnik!, Dirkač 1, št. 1, Ljutomer 1970, str. 1.

Če štejemo prve ljutomerske konjske dirke obenem za prve konjske dirke na današnjem jugoslovanskem ozemlju, pa so poskusi take, kasaške vrste potrjeni že nekaj prej (poleg že omenjenih starejših kmečkih dirk, pri katerih pa ne vemo, ali so bile kasaške ali galopske). Tako sta v Mariboru 1867 stavila dva meščana, kdo od njiju bo prvi prevozil pot od Maribora do Strassa, in sicer samo v kasu²¹ (zmagovalec je potreboval za pot 58 minut).²² In ob poljedelski in gozdarski razstavi v Ptujju 1871 je bilo napovedano, da bodo tedaj priredili tudi konjske dirke v kasu,²³ toda o teh ne najdemo nobenega poročila, tako da ne vemo, ali so jih potem priredili ali pa je ostalo samo pri napovedi.

Najstarejši podatek o prvih ljutomerskih konjskih dirkah se glasi: "V Ljutomeru se je ustanovil odbor 15 članov, ki bo 12. septembra (1874) priredil kasaške dirke"²⁴. Ohranjeno je tudi sporočilo o nekaterih pripravah za to prireditel: na prošnjo Augusta von Schenkla je prispevala okrajna blagajna 10 goldinarjev za nagrade.²⁵ Zapis o samem tekmovanju pa je prav kratek: "Po podelitvi nagrad konjerejcem se je pričela enovprežna kasaška dirka, ki se je udeležilo 25 (enovpreg). Dirkalna proga je bila dolga 2000 sežnjev in jo je prevozilo 23 tekmovalcev v 9 do 14 minutah brez nezgod."²⁶

Leto 1874 kot rojstno leto ljutomerskih konjskih dirk potrjujejo tudi poznejša pričevanja. — "Lani je bila pri nas prvokrat odlikovana dirka ali derjanji za stavo s kobilami" je zapisano "iz ljutomerske okolice" 1875.²⁷ Ljutomersko dirkalno društvo je sklenilo prirediti svoje tretje kasaške dirke 8. septembra 1876,²⁸ medtem ko beremo 1877, da je bila "8. septembra... že četrtkrat dirka z našimi ličnimi kobilicami..."²⁹

(Zelo kmalu po 1874 so prirejali konjske dirke tudi v krajih nedaleč od Ljutomera: v Radgoni od 1877,³⁰ v Cmureku od 1873³¹ in v Mariboru od 1883³² /na začetek in

²¹ E. Bergant (ur.), Leksikon športnih panog, Ljubljana 1972, str. 162: "Kas je vrsta gibanja konja, pri čemer se gibljeta hkrati nasprotni diagonalni nogi, na primer desna prednja in leva zadnja..."

²² (Nepodpisano), Wettfahrt, Marburger Zeitung, Marburg 10. 7. 1867.

²³ (Nepodpisano), Ausstellung in Pettau, Marburger Zeitung, Marburg 23. 4. 1871.

²⁴ (Nepodpisano), Trab-Wettfahren, Marburger Zeitung, Marburg 29. 7. 1874.

²⁵ Pokrajinski arhiv v Mariboru, okrajni zastop. v Ljutomeru, I. Kryl, Življenjepis I. Kukovca.

²⁶ (Nepodpisano), Pferdezzucht, Marburger Zeitung, Marburg 18. 9. 1874.

²⁷ (Nepodpisano), Iz ljutomerske okolice, Slovenski narod, Ljubljana 14. 9. 1875.

²⁸ (Nepodpisano), Trabrennfahrt in Luttenberg, Tagespost, Graz 21. 9. 1876.

²⁹ (Nepodpisano), Konjska dirka na Cvenu pri Ljutomeru, Slovenski gospodar, Maribor 20. 9. 1877, str. 307 d; (nepodpisano), Konjska dirka na Cvenu pri Ljutomeru, Slovenski narod, Ljubljana 22. 9. 1877.

³⁰ (Nepodpisano), Landwirtschaftliche Ausstellung in Radkersburg, Marburger Zeitung, Marburg 26. 8. 1877.

³¹ A. Slavič, na nav. mestu.

³² (Nepodpisano), Trabwettfahren am 9. September, Marburger Zeitung, Marburg 12. 9. 1883.

razvoj mariborskih konjskih dirk so, kot je podoba, vplivale tudi tamkajšnje vojaške dirke, ki pa so bile galopske, ne kasaške narave³³ /.)

* * *

Dirkalno društvo v Ljutomeru je za malenkost mlajše. — Prvih dirk, kot je bilo omenjeno, ni priredilo to društvo, marveč 15-članski odbor. Očitno takrat še ni bil izoblikovan načrt, da naj se ljutomerske konjske dirke prirejajo vsako leto in da je zato potrebna določena organizacija, ki bi imela na skrbi vse naloge za te prireditve. Ali še drugače povedano: organizatorji prvih dirk v Ljutomeru si spočetka niso bili docela na jasnem, kako se bo iztekla njihova prireditev in kakšne so možnosti za njen nadaljnji razvoj. Po vsem videzu so pomenile prve dirke tolikanj uspešno prireditve, vrh tega pa so se ob tej priložnosti najverjetneje dovolj razločno pokazale perspektive za nadaljnje prirejanje dirk, da so organizatorji, najbrž pa tudi še nekateri drugi, zlasti predstavniki tamkajšnje vrhne plasti, dali pobudo za ustanovitev dirkalnega društva. Dva dni po zapisku o prvih ljutomerskih konjskih dirkah je izšel zapisek, v katerem je rečeno: "Po podelitvi nagrad za konjerejo in za kasaške dirke, ki so bile v Ljutomeru, je bilo tam sklenjeno, da bodo ustanovili dirkalno društvo."³⁴

Po društvenem zakonu z dne 15. novembra 1867 so se morale nameravane ustanovitve društev "pismeno prijaviti politični deželni oblasti s predložitvijo pravil". Deželna oblast je potem "potrdila... obstoj društva", in to "potrdilo je dokazovalo pravni obstoj društva za javno in civilnopravno delovanje".³⁵ Dirkalnemu društvu v Ljutomeru so potrdili njegov "obstoj" v Gradcu 26. maja 1875;³⁶ ta datum je njegov rojstni dan, saj je odtlej društvo pravno obstajalo in lahko javno in civilnopravno delovalo. Navedeni datum spričujeta nekaj poznejše zapisek, da je bilo v Ljutomeru ustanovljeno dirkalno društvo,³⁷ in zapisek, da so bile v Ljutomeru 8. septembra 1875 prve dirke "pred kratkim" ustanovljenega dirkalnega društva.³⁸

Dirkalno društvo v Ljutomeru se je ob svoji ustanovitvi³⁹ imenovalo Stuttentrabrenn-Verein in Luttenberg,⁴⁰ se pravi po slovensko Društvo za dirkanje s kobilami

³³ (Nepodpisano), Rennen, Marburger Zeitung, Marburg 6. 8. 1879; (nepodpisano), Rennen des 7. Husarenregimentes, Marburger Zeitung, Marburg 10. 8. 1881; (nepodpisano), Regimentsrennen, Marburger Zeitung, Marburg 1. 8. 1883; (nepodpisano), Regimentsrennen, Marburger Zeitung, Marburg 18. 7. 1884; (nepodpisano), Offiziers-Wettrennen, Marburger Zeitung, Marburg 21. 4. 1886.

³⁴ (Nepodpisano), Rennverein, Marburger Zeitung, Marburg 20. 9. 1874.

³⁵ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich 58, 1867, 24. November 1867, Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht, str. 377, 378.

³⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fond, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, pravila dirkalnega društva v Ljutomeru.

³⁷ (Nepodpisano), Grazer und Provinzial-Nachrichten, Tagespost, Graz 1. 9. 1875.

³⁸ (Nepodpisano), Luttenberg, 8. September, Tagespost, Graz 15. 9. 1875.

³⁹ Gl. o tem tudi (nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; -vs-, na nav. mestu; J. Novak, Vprašanje naših dirkalnih društev in dirkališč, Kmetovalec 51, Ljubljana 1934, str. 11; A. Sčavič, na nav. mestu; G. Jakelj, nav. delo, str. 183, 227.

⁴⁰ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fond, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, pravila dirkalnega društva v Ljutomeru.

v kasu v Ljutomeru. Slovenci so pravili temu društvu dirkalno društvo, in to ime se je uradno uveljavilo najpozneje v izdaji društvenih pravil 1909: "Pravila dirkalnega društva v Ljutomeru".⁴¹ Po zlomu avstro-ogrske monarhije se je društvo preimenovalo v Kolo jahača in vozača v Ljutomeru, torej v (nedosledno) srbohrvaščino (kar je značilno izražalo ustrezno usmeritev večine v odboru), medtem ko so bili društveni dopisi od 1934 naprej opremljeni z glavo v slovenščini, tj. Kolo jahačev in vozačev v Ljutomeru.⁴² Po drugi svetovni vojni se je društvo preimenovalo najprej v Klub za konjski šport v Ljutomeru, zadnja leta pa se imenuje Konjeniški klub Ljutomer.

Dirkalno društvo v Ljutomeru je najstarejše konjeniško društvo na ozemlju današnje Jugoslavije. Poznamo sicer navedbo društva za dresurno jahanje v Ptujju 1870, toda tukaj gre zgolj za omembo med malimi oglasi,⁴³ medtem ko ne najdemo nobenega zapiska ali poročila o njegovem delovanju; tako sklepamo, da je prav kmalu prenehalo obstajati in da ni razvilo nobene omembe vredne dejavnosti.

Ustanovna letnica našega dirkalnega društva sodi med starejše zadevne letnice tudi v mednarodnem merilu, saj je bil prvi kasaški klub ustanovljen v New Yorku 1825,⁴⁴ dirkalno društvo na Dunaju pa 1873⁴⁵ (pet let po ustanovitvi tamkajšnjega Jockey-Kluba⁴⁶). A tudi v okviru drugih športnih društev, ki so najstarejša na Slovenskem, Hrvaškem in v Srbiji, se lahko dirkalno društvo v Ljutomeru ponaša s svojo starostjo. V Ljubljani je bil 1863 ustanovljen Južni Sokol, 1868 Telovadno društvo Sokol; telovadni odsek pri Slovenski krščansko-socialni zvezi je bil ustanovljen 1906 (1909 prekrščen v Orla). Na Hrvaškem so ustanovili prva strelska društva v sedemdesetih letih 19. stoletja, prav tako prva veslaška, drsalna in kolestarska društva. V Srbiji so ustanovili prvo telovadno društvo v Beogradu 1857, telovadno, gasilsko in veslaško društvo v Novem Sadu 1874, medtem ko je 1892 navedeno "pet kola jahača u Kraljevini Srbiji".⁴⁷ (Tudi pri nas so se torej začele v bistvu razvijati posamezne športne zvrsti v 19. stoletju.⁴⁸)

Ustanovitev dirkalnega društva na Dunaju 1873 je nedvomno pomenila zelo pomembno pobudo za ustanovitev takšnega društva tudi v Ljutomeru dve leti pozneje.⁴⁹ Osrednja osebnost med organizatorji tega društva je bil njegov prvi predsednik August von Schenkel, graščak v Lukavcih. Bil je predstojnik ljutomerskega

⁴¹ Pravila dirkalnega društva v Ljutomeru, Ljutomer 1909, 6 str.

⁴² Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937.

⁴³ Tagesbote für Untersteiermark, Marburg 28. 11. 1870: med malimi oglasi se navaja "Kunstreitergesellschaft in Pettau".

⁴⁴ E. Bergant (ur.), na nav. mestu.

⁴⁵ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; A. Slavič, na nav. mestu; G. Jakelj, nav. delo, str. 183, 227.

⁴⁶ W. Treue, Kulturgeschichte des Alltags, Frankfurt am Main und Hamburg 1961, str. 212.

⁴⁷ (Nepodpisano), Sport i fizička kultura, Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Zagreb 1964, str. 128.

⁴⁸ Gl. o tem G. Lüschen, Sport und Kultur, v: E. K. Scheuch — R. Meyersohn, Soziologie der Freizeit, Köln 1972, str. 293.

⁴⁹ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; A. Slavič, na nav. mestu; G. Jakelj, nav. delo, str. 183, 227.

konjerejskega območja⁵⁰ in, kakor je videz, pobudnik za ustanovitev dirkalnega društva⁵¹ in poglaviti prosilec za denarne podpore dirk.⁵² Nekateri so pozneje pripisovali pobudo za ustanovitev dirkalnega društva v Ljutomeru poslancu Ivanu Kukovcu,⁵³ vendar to mnenje ni utemeljeno in je nastalo po vsej verjetnosti iz narodnih nagibov.

Tukaj naj bo naveden samo namen tega dirkalnega društva, nadalje članstvo in sredstva, kakor je to zapisano v prvih društvenih pravilih: "Društvo ima za svojo nalogo, da bo enkrat na leto prirejalo v sorazmerju s prijavi kasaške dirke, h katerim so pripuščene samo kobile, vzrejene na rejškem območju Ljutomer, tj. v okrajih Gornja Radgona, Ljutomer in Ormož, ne glede na starost... Društvo sestoji samo iz članov z letnim prispevkom 1 goldinarja... Društvena sredstva" izvirajo iz članarine, iz "vstopnine na dirkah, ki jih prireja društvo" in iz "prostovoljnih darov in podpor".⁵⁴ Namen, zavoljo katerega je bilo ustanovljeno dirkalno društvo v Ljutomeru,⁵⁵ je August von Schenkel nekoliko natančneje ali neposredneje, kakor je zapisano v navedenih društvenih pravilih, omenil v neki prošnji Štajerski kmetijski družbi z dne 14. avgusta 1875, ko je napisal, da je bilo društvo ustanovljeno "v korist konjereje" in zavoljo "boljše" prodaje konj.⁵⁶

Ko so v Mariboru 1883 ustanovili dirkalno društvo, je sporočeno, da so to storili zato, da bi "dvignili konjerejo", pa tudi zato, da bi dokazali, kako cenijo dejavnost Štajerske kmetijske družbe, ki bi jo s tem radi podprli; zadevna dejavnost kmetijske družbe je bila usmerjena predvsem v organizacijo premiranj in različnih priznanj za konjerejo.⁵⁷ Delovanje mariborskega dirkalnega društva naj bi potemtakem na svojem torišču dopolnjevalo prizadevanja Štajerske kmetijske družbe za zboljšanje razmer v konjereji. In vsekakor je bilo tako tudi z delovanjem ljutomerskega dirkalnega društva. Takšno delovanje so poleg Augusta von Schenkla snovali še drugi značilni predstavniki tamkajšnje vrhnje plasti,⁵⁸ ki so bili, kakor je podoba, tolikanj povezani s svojo bližnjo okolico, da so v znatni meri sodelovali pri pomembnejših prvinah⁵⁹ v njenem gospodarskem življenju.

⁵⁰ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fondi, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, dopis A. Schenkla Štajerski kmetijski družbi v Gradcu z dne 14. 8. 1875.

⁵¹ A. Slavič, na nav. mestu.

⁵² Pokrajinski arhiv v Mariboru, okrajni zastop v Ljutomeru, l. Kryl, Življenjepis l. Kukovca; gl. op. 50.

⁵³ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 4; Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

⁵⁴ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fondi, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, pravila dirkalnega društva v Ljutomeru.

⁵⁵ Zgoraj navedeni namen društva omenja tudi (nepodpisano), Grazer und Provinzial-Nachrichten, Tagespost, Graz 1. 9. 1875.

⁵⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fondi, Štajerska kmetijska

⁵⁷ (Nepodpisano), Renn-Club in Marburg, Marburger Zeitung, Marburg 15. 8. 1883.

⁵⁸ Gl. o tem Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fondi, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, vabilo h kasaškim dirkam z dne 15. 8. 1875.

⁵⁹ Gl. o tem P. R. Hofstätter, Gruppendynamik (= rowohlts deutsche enzyklopädie 38), Hamburg 1970, str. 91.

Poglejmo še nadrobneje. — Da so hoteli predstavniki vrhnje plasti v Ljutomeru in okolici v poglavitnem posnemati Dunajčane ter si v svojem kraju ogledovati (kmečke) konjske dirke, se zdi samo po sebi umevno, ko so imeli za kaj takega na obravnavanem ozemlju, kot je bilo ugotovljeno, takšne možnosti, kakor jih tedaj zlepa ni bilo mogoče najti v vsej avstro-ogrski monarhiji. Takšni načrti so sporočeni samo v enem pričevanju ohranjenega ustnega izročila, ki pravi, da je "gospoda" uvedla konjske dirke v Ljutomer "kot novo modo". Vsekakor pa velja načrte te vrste domnevati z vso verjetnostjo, vendar samo v ozadju drugih hotenj, ki so daleč prevladovala pri prirejanju najstarejših konjskih dirk v Ljutomeru.

Če je rečeno v navedenih prvih pravilih dirkalnega društva, da si je to društvo postavilo nalogo, prirejati enkrat na leto kasaške dirke, ne pove to še ničesar o namelih, zavoljo katerih so začeli prirejati konjske dirke. O tem ne pove dovolj tudi navedena Schenklova omemba, da je nastalo dirkalno društvo "v korist konjereje" in zavoljo "boljše" prodaje konj, pa tudi ne zapisek pred prvimi ljutomerskimi konjskimi dirkami 1874, v katerem beremo, da je (priredivni, ne še društveni) odbor "nameraval s temi dirkami podpreti domačo konjerejo".⁶⁰ Poglavitni odgovor na vprašanje, zakaj rabijo dirke "v korist konjereje", dobimo že ob začetkih konjskih dirk sploh. Ti začetki najpreprostejše oblike segajo v srednji vek (in pričujejo hkrati, da so konjske dirke ena od redkih športnih zvrsti, ki v določenem obsegu in obliki ne izvirajo šele iz novejšee dobe ali iz 19. stoletja) in v Anglijo, ko so tam organizirali omenjena tekmovanja v zvezi s konjskimi sejmi in so na konjskih dirkah preskušali zmožnosti konj in tako izbirali najboljše živali za pleme.⁶¹

Navedeni namen je vodil pri snovanju konjskih dirk prav tako dirkalno društvo v Ljutomeru. Takole je pribil člankar 1882: "Pri dirki pa imajo konjerejci tudi najboljšo priložnost spoznati dobre lastnosti raznih konj, ter potem lahko skrbe, da se te zaplodijo"⁶² oziroma "pri dirkah... ima konjerejec priliko za pleme pripravne živali izbirat".⁶³ Takšna dejavnost je dajala dober zaslužek, saj se "z odgojo plemenitih konj velikanske vrednosti v domačiji pridelajo".⁶⁴ In še drugače: prodajne cene hitrih konj so bile visoke in so spodbujale konjerejce, da so skušali pri vzreji odpravljati različne hibe pri živalih.⁶⁵ — Kako je dirkalno društvo skrbelo, da je prihajalo znanje o nakazanih vprašanih med konjerejce, je deloma razvidno iz tega, da je po nekih dirkah v Ljutomeru "pred ko so se darila razdelila, ... govoril g. I. Kukovec o važnosti dirk za naše domače pleme".⁶⁶

Z ljutomerskimi dirkami so konji s tega ozemlja razmeroma kmalu postali precej hitrejši kakor konji z drugih ozemelj,⁶⁷ s tem pa tudi, če povemo še neposredneje,

⁶⁰ (Nepodpisano), Trab-Wettfahren, Marburger Zeitung, Marburg 29. 7. 1874.

⁶¹ K., Dirkaški šport, Kmetovalec 37, Ljubljana 1920, str. 93.

⁶² (Nepodpisano), Dirka v Ljutomeru, Slovenski narod, Ljubljana 20. 9. 1882.

⁶³ Prav tam; gl. o tem tudi Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola Jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

⁶⁴ (Nepodpisano), Dirka v Ljutomeru, Slovenski narod, Ljubljana 20. 9. 1882.

⁶⁵ (Nepodpisano), Traubrennfahrt in Luttenberg, Tagespost, Graz 21. 9. 1876.

⁶⁶ (Nepodpisano), Dirka na Cvenu, Slovenski narod, Ljubljana 29. 9. 1883.

⁶⁷ -vs-, na nav. mestu; Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola Jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

"izredno dobri za prodaj", "tamošnji konjerejci svoje konje ne samo lahko, ampak tudi izredno drago prodajajo";⁶⁸ "blagostanje marsikatero prvotno siromašne in zadolžene hiše v srezu temelji na taki reji".⁶⁹

V Ljutomeru in okolici so bila takratna prizadevanja za dvig konjereje organizirana po dveh tirih. Štajerska kmetijska družba je vodila, kakor že v prvi polovici 19. stoletja, premiranje konj ipd., medtem ko je dirkalno društvo prirejalo konjske dirke. Tako je bilo tudi v Mariboru, toda načrt je bil spočetka drugačen, saj je sporočeno, da je 1883, tj. v letu, ko je bilo ustanovljeno mariborsko dirkalno društvo, namerala Štajerska kmetijska družba prirediti premiranje konj kakor tudi kasaške dirke;⁷⁰ vendar se je zgodilo drugače, in načrta so izvedli po dveh tirih; pri tem je tudi ostalo. Očitno je bilo za Štajersko kmetijsko družbo prikladneje, da je prepustila izvedbo konjskih dirk dirkalnim društvom, ustanovljenim v poglavitnem po dunajskem zgledu, in da je ta društva podpirala z denarnimi podporami, vendar po povsem določenih merilih. L. 1875 je Štajerska kmetijska družba prispevala za nagrade ljutomerskih konjskih dirk 20 goldinarjev, toda s pogojem, da se bo uporabil ta znesek edinole za nagrajevanje kobil, ki so primerne za pleme.⁷¹ Tu je šlo torej za razloženi namen dirk,⁷² ki si je zanj z omenjeno podporo prizadevala tudi Štajerska kmetijska družba.

Konjske dirke v Ljutomeru in drugod na Štajerskem (1883 so obstajale, poleg graškega, dirkalna društva v Ljutomeru, Mariboru, Žalcu in baje v Radgoni⁷³) so pomagale sprožiti to dejavnost tudi na Kranjskem. Ta dejavnost nas tukaj ne zanima toliko zato, ker jo je, drugače kakor na Štajerskem, vodila tamkajšnja kmetijska družba, temveč predvsem zato, ker je zanjo zelo jasno razloženo, zakaj je za kmečke konjerejce koristno sodelovati na dirkah, in ker posredno kaže, da je bil zgled zlasti ljutomerskih konjskih dirk tolikanj mikaven, da so ga želeli posnemati tudi drugod na Slovenskem.

"Konjereja na Kranjskem, zlasti na Dolenjskem, in to pa posebno še okoli Šent Jarneja je na čast tamošnjim kmetovalcem, res prav lepo napredovala. Vzrejajo najlepše konje za kočijo ter jih precej drago prodajajo, a bi jih še draže, če bi sloveli dolenjski konji tudi za hitre dirjače. Smelo trdimo, da bi Dolenjci prodajali svoje konje še dvakrat, trikrat draže, ko bi bili na glasu hitrih dirjalcev. Kakor si je Dolenjec priredil konj, ki se odlikujejo z lepo vnanostjo, tako si more tudi takih, ki slove za hitre. To si je namenila poskusiti naša c. kr. kmetijska družba v Ljubljani. Rekli smo, da se da marsikatera notranja lastnost živalska zboljšati in ojačiti, ako žival primerno urimo in vadimo. Povečane in ojačane lastnosti pa prenese potem žival tudi na svoj zarod, in tako si moremo dokopati po več rodovih do splošno zboljšanega plemena...

⁶⁸ (Nepodpisano), Prva jugoslovanska konjska dirka dne 6. julija 1919 v Ljutomeru, Kmetovalec 36, Ljubljana 1919, str. 155.

⁶⁹ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1.

⁷⁰ (Nepodpisano), Hengsten-Lizenzierung, Marburger Zeitung, Marburg 11. 3. 1883.

⁷¹ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fond, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, dopis z dne 3. 9. 1875.

⁷² Gl. o tem tudi A. Dmitrijev, Od pluga do starta, Konjerejec 6, št. 3, Maribor 1929, str. 3.

⁷³ (Nepodpisano), Renn-Club in Marburg, Marburger Zeitung, Marburg 15. 8. 1883.

Ako hočejo torej Dolenjci svoje konje narediti hitrejšje, morajo jih pravilno vaditi v hitrem teku... Predobro pa poznamo naše kmetovalce, kateri bodo, prebravši tudi te vrste, morda rekli, da prav govorimo, a svojih konj vender ne bodo vadili hitrosti. Da jih do tega dovedemo in tako rekoč rahlo prisilimo, pa je ravno namen konjskih dirk v trab, katere bo kmetijska družba prirejala. Konjska dirka v trab ni sama sebi namen, ona ni igrača, ampak je javen izpit ali izkušnja, pri kateri naj konjerejci pokažejo, kako so znali vaditi in uriti svoje konje. Posestniki najurnejših konj bodo pa dobili visoke premije ali dobitke ter bodo tako počeščeni pred vsem svetom. Korist konjskih dirk je torej ta, da izpodbujajo kmetovalca rediti hitre in zatorej več vredne konje." ⁷⁴ In: "Pri dirkah se izve, kateri konji so glede telesne moči, ustrajnosti in hitrosti najboljši in take kobile in žrebci se potem za rejo porablajo." ⁷⁵

Že od vsega začetka je bilo v Ljutomeru in okolici le malo pridržkov do konjskih dirk. Ohranjeno ustno izročilo pričuje o tem zgolj v enem primeru, ko sporoča stališči "bolje je vole pitati, to je gotovo" in "nihče ne ve, koliko bodo takšni (hitri) konji dražji". Prevladujoče razmerje do prvih konjskih dirk pa je bilo vsekakor drugačno. Že avgusta 1875 je von Schenkel zapisal, da ima dirkalno društvo "pomembno število" članov in da je članarina nizka zavoljo "udeležbe podeželskega prebivalstva". ⁷⁶ Ob tem je treba vnovič poudariti, da je šlo v Ljutomeru in okolici malone izključno le za kmečko konjerejo in da so v vsej zgodovini ljutomerskih konjskih dirk tekmovali s tega ozemlja praviloma le kmečki konji in vozniki. Tamkajšnji kmetje so, kot rečeno, že pred 1874 prirejali neke vrste konjske dirke ob imenitnejših gostijah in primicijah; se pravi, da so jim bila takšna tekmovanja že od prej docela blizu in da so šteli konjske dirke, kakor jih je je prirejal najprej omenjeni odbor, potem pa dirkalno društvo, nedvomno za bistveno nadaljevanje določenega izročila. Predvsem pa so bili konjerejci v Ljutomeru in okolici vsaj od srede 19. stoletja naprej dobro izvedeni v prodaji konj in v konjereji, tako da so bili lahko zadosti dojemljivi za namene, zavoljo katerih so se pričele prirejati konjske dirke.

Vse, kar je bilo doslej povedano o namenih, zavoljo katerih so zasnovali ljutomerske konjske dirke, potrjujejo izpovedi ohranjenega ustnega izročila, ki se po veliki večini nanašajo na čas od začetka 20. stoletja naprej. Tudi po teh pričevanjih so rabile dirke s svojimi dosežki za izbiro konj. Tako so tisti kmetje, ki so se "pečali z dirkami", dosti bolj prodajali konje kakor drugi kmetje, saj so šli hitri konji s pridom v prodajo tako za civilne kakor vojaške potrebe, doma in tudi drugod. Marsikateri konjerejec sodi, da bi se bil "težko obdržal, če ne bi bil prodajal" hitrih konj. Z mehanizacijo po drugi svetovni vojni pa so se razmere v načelu spremenile. — Poleg omenjenih, pglavitnih nagibov se je prenekateri kmet udeleževal dirk tudi zavoljo ugleda, ⁷⁷ ki so ga prinašali uspehi na teh tekmovanjih. In ljutomerske

⁷⁴ (Nepodpisano), Konjska dirka v trab, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 10. 7. 1889, str. 218 d; G. Pirc, Konjska dirka v trab, Dolenjske novice, Novo mesto 15. 7. 1889, str. 109; gl. o tem tudi isti, Kako je pripraviti konja za dirko v trab, Dolenjske novice, Novo mesto 1. 8. 1889, str. 116 d.

⁷⁵ (K.) Slanc, Konjska dirka v St. Jerneju. Dolenjske novice, Novo mesto 15. 8. 1889, str. 124.

⁷⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, pokrajinski arhiv, pridruženi fond, Štajerska kmetijska družba, fasc. XXI/835 iz l. 1875, dopis z dne 14. 8. 1875.

⁷⁷ Gl. o tem tudi B. Kreft, Povest o konju, Kalvarija za vasjo, Murska Sobota 1961, str. 66.

konjske dirke so pomenile v starejšem obdobju za voznike prav kakor za gledalce eno od redkih večjih razvedril ali eno od redkih večjih prvin v izrabi prostega časa; do kraja se ni spremenila podoba vse do današnjega dne.

Naposled: če so se v vrsti industrijsko razvitejših držav (na zahodu in vzhodu) razvile v zadnjih desetletjih kasaške dirke v množičen šport, ki pomeni hkrati vsega upoštevanja vredno obliko za pasivno razvedrilo v večjih mestih in industrijskih središčih, velja to v poglavitnem tudi za udeležbo kmečkih konjerejcev na teh tekmovanjih, zakaj konjski šport je "po svoji povezanosti s kmetijstvom najidealnejša oblika športa za kmeta sploh".⁷⁸ S potrebnimi spremembami je tako tudi pri nas. Kar pa zadeva ob tem udeležbo muropoljskih kmetov konjerejcev na dirkah, gre ponoviti, da so jim ta tekmovanja pomenila od vsega začetka določeno stopnjo razvedrila ali določeno zvrst športa. Kolikor bolj so jim dirke odpirale enega od virov dohodkov, tem manj so šteli ta tekmovanja za šport; in kolikor bolj so jim dandanes dirke neke vrste "konjiček" (hobby) in razvedrilo, v toliko večji meri imajo dirke za šport. In še povzeto: bolj ko je gojitev neke športne panoge plačana, bolj se ta gojitev nagiba v delo; manj je plačana, bolj pomeni igro.⁷⁹

⁷⁸ (Nepodpisano), Kasaški šport in njegov razvoj pri nas in v svetu, Dirkač 1, št. 1, Ljuto-

⁷⁹ G. Lüschen, nav. delo, str. 290.

II

V Ljutomeru so le prva leta dirkali z navadnimi toplokrvnimi konji. Že na začetku osemdesetih let 19. stoletja so na obravnavanem ozemlju plemenili kasači, se pravi dirkalni (športni) konji, vzrejeni za doseg največje hitrosti v kasu.¹ Prvi kasač, ki je plemenil na Murskem polju, je bil ruski žrebec (orlovec) Krolík.² Ruski kasači, t. i. orlovci (svoje ime so dobili po grofu Orlovu, ki je proti koncu 18. stoletja ustvaril v Rusiji prvo kasaško pasmo na svetu³), so bili tedaj v avstrijskih športnih krogih že dolgo znani in cenjeni, vrh tega pa so jih zasebno začeli z uspehom uporabljati za rejo.⁴ Tako so orlovci pomembno vplivali na kasaško rejo v avstro-ogrski monarhiji (kakor tudi sploh na vse evropske kasaške reje).⁵

O tem, kakšen je bil vpliv omenjenega ruskega žrebca na ljutomersko kasaško rejo, se iz razpoložljivih virov ne moremo dovolj poučiti.⁶ Pač pa vemo, da je na dirkah 1882 nastopil zunaj konkurence in se izkazal spričo svoje, dotlej še neznane hitrosti.⁷ In že leto prej je bil na tako zelo dobrem glasu, da so nekateri "gospodje... pitali za kobile, ktere so od Krolíka breje; hočejo namreč pokupiti vsa žrebeta od njega".⁸ Glede prodaje konj so rejci potemtakem dosegali s Krolíkovo pomočjo skorajda največ, kar je mogoče pričakovati od zares dobrega kasača, saj jim je bila v navedenem primeru zagotovljena že prodaja v naprej. Načrta, ki so jih snovali v Ljutomeru in okolici s konjskimi dirkami, so šli, kakor je razvidno tudi iz tega primera, v določenem obsegu in času prav hitro v klasje, zlasti s prvim tamkajšnjim kasačem.

Verjetno so prav zavoljo tega ljutomerski konjerejci 1884 prosili, naj pride v njihov okraj kasaški žrebec.⁹ Tako je prišel v ljutomerski okraj žrebec Radautz, uvoženi

¹ E. Bergant (ur.), Leksikon športnih panog, Ljubljana 1972, str. 162: kasačem je "zamašno gibanje v dvočetrtinskem taktu" prirojeno in nato še privzgojeno.

² (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, Konjerejec 1, št. 4, Maribor 1925, str. 2; -vs-, Po jubilejnih dirkah v Ljutomeru, Tabor, Maribor 30. 8. 1925, str. 5; J. Novak, Kratka zgodovina ljutomerskih dirkačev, Kmetovalec 50, Ljubljana 1933, str. 182; G. Jakelj, O zgodovini kasačev in razvoju kasaštva v okolici Ljutomera, Živinorejec 2, Ljubljana 1952, str. 185; J. Jurkovič, Ljutomerski kasač, Sarajevo 1963 (tipkopis, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani), str. 27 d.

³ Gl. o tem A. Rossmanit, Kmetška reja konjev-dirkačev v Ljutomeru, Kmetovalec 38, Ljubljana 1921, priloga Konjerejec 5, št. 1, str. 21; isti, Kmetška reja konj-dirkačev v Ljutomeru, Sport 2, Ljubljana 1921, str. 17; J. Jurkovič, nav. delo, str. 4 d.

⁴ A. Rossmanit, na nav. mestu.

⁵ J. Slavič, Kasaški šport od prvih začetkov do danes, Dirkač 5, št. 2, Ljutomer 1974, str. 7.

⁶ J. Jurkovič, nav. delo, str. 28, piše, da "v reji skoraj ni zapustil sledov".

⁷ G. Jakelj, na nav. mestu.

⁸ (Nepodpisano), Ljutomerska dirka in razstava goveje živine, Slovenski gospodar, Maribor 22. 9. 1881, str. 298.

⁹ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 2; -vs-, na nav. mestu; Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

angleški (norfolški) žrebec in vzgojen kot kasač.¹⁰ Pri prošnji za tega žrebca je izpričana razlaga, zakaj so hoteli v Ljutomer kasaškega, ne navadnega toplokrvnega žrebca: ljutomerski rejci "so ... že zgodaj (spoznali) vrednost plemenjakov pravih kasaških pasem... Uvideli so njihovo gospodarsko važnost, ker je kasač skromen v prehrani, z veliko motorično silo, videli so, da je kasač poleg svoje nenavadne vztrajnosti miren vozeč v kmetijskem obratu. Ker je po svojem izvoru žlahtne krvi, se lepo nosi v lahkem vozu, po vzgoji je zelo hiter in odlično sposoben, kakor za kočijo tako tudi za konjski šport."¹¹

To razlago je prispeval A. Slavič (1887 — 1958), član znamenite konjerejske rodovine na Murskem polju in sin enega od bratov (dvojčkov) Slavič, ki sta bila med najuspešnejšimi konjerejci in vozniki v prvem obdobju ljutomerskih konjskih dirk (rojena 1856)¹² in pa sodobnika tega dogajanja, tako da sta o zadevnem vprašanju nedvomno poučila sina oziroma nečaka. Ta je bil, kakor je razvidno iz njegovega publicističnega dela, najnadbnejši poznavalec konjereje v Ljutomeru in okolici v svojem času, pa tudi eden najboljših konjerejcev in voznikov, kar jih je imelo Mursko polje v tisti dobi. Zavaljo tega ni nikakršnega razloga, da ne bi verjeli njegovi navedeni razlagi, čeprav je v bistvu le ponovila enako, a nekaj starejšo razlago glede uvajanja kasačev v kmečko rejo na obravnavanem ozemlju.¹³

Kar je bilo zgoraj zapisano o dojemljivosti ljutomerskih konjerejcev za dirke v najzgodnejšem obdobju, je vnovič potrjeno pri tamkajšnjem uvajanju kasačev. Ti konjerejci so bili tedaj dobro izvedeni v prodaji konj in konjereji, saj so prav kmalu dognali, da bodo imeli od reje in prodaje kasačev precej več koristi kakor od reje in prodaje navadnih toplokrvnih konj. Očitno so torej dobro poznali konjerejske razmere in razmere v prodaji konj v širšem, ne samo v domačem prostoru; poleg tega so bili tolikanj izurjeni v konjereji, da so se lotevali tudi kasaške reje. Tako je Ljutomer z okolico edino območje kasaške reje na svetu, ki je zanjo prišla pobuda od kmečkih konjerejcev.¹⁴

Gornja razlaga velja tako glede ruskega (orlovskega) kakor glede angleškega (norfolškega) žrebca. Žal vemo o prvem le prav malo, medtem ko so o drugem na voljo natančnejši podatki. Zanj je m.dr. izpričano, da je zelo pomembno vplival na vso ljutomersko rejo; v letih 1885 do 1900 je zaskočil ok. 950 kobil, in stotine njegovih hčera so rabile za plemenske kobile.¹⁵ Mogoče je, da so kmečke konjerejce v

¹⁰ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 2; -vs-, na nav. mestu; A. Slavič, Iz zgodovine reje kasaških konjev v okolici Ljutomera, Konjerejec dravske banovine, Letno poročilo Konjerejskega društva za dravsko banovino za leto 1935 in 1936, Ljubljana (brez letnice), str. 39; G. Jakelj, na nav. mestu; J. Jurkovič, nav. delo, str. 27.

¹¹ A. Slavič, na nav. mestu.

¹² Gl. o tem (nepodpisano), Odlični konjerejci, ki so zredili kasače s prvimi nagradami, Konjerejec 1, št. 4, Maribor 1925, str. 5.

¹³ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 1; -vs-, na nav. mestu.

¹⁴ J. Jurkovič, nav. delo, str. 2.

¹⁵ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 2; -vs-, na nav. mestu; Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935; A. Slavič, na nav. mestu; G. Jakelj, na nav. mestu; J. Jurkovič, nav. delo, str. 27.

ljutomerski okolici opozorili na kasaško rejo predstavniki vrhnje plasti in da so jih oni tudi opomnili, naj se potegujejo za kasaška žrebca; prav tako pa je mogoče, da so prišli do teh načrtov kmečki konjerejci sami. Bistveno je vsekakor to, da so se kmečki konjerejci sami odločili za uvedbo kasačev v svojo rejo, in to razmeroma zelo kmalu.

To velja tudi za naslednja desetletja ali za uvajanje ameriških kasačev. L. 1895 je prišel v Ljutomer prvi kasaški žrebec (Brown), ki je bil (na državne stroške) uvožen iz Amerike.¹⁶ — Ob tem je potrebnih nekaj dodatnih besed. Reja ameriških kasačev je mlajša ko reja ruskih kasačev, in sicer sodijo njeni začetki v čas po 1850; pač pa so ameriški kasači prehiteli vse druge po svoji hitrosti (tako je ostalo do danes).¹⁷ Ko so nastopili ameriški kasači na Dunaju, so pomenili njihovi dirkalni uspehi dogodek zase; v Avstriji so jih nato hoteli ne samo uvažati, temveč jih tudi rediti ali vcepiti domačim hitrim konjem ameriško kasaško kri.¹⁸

Vendar je naletelo uvajanje ameriških kasačev v podeželsko kmečko konjerejo na odpor uradnih konjerejskih krogov v avstro-ogrski monarhiji. Zakaj ameriški kasači so zlasti v tistem času pogosto imeli precejšnje hibe v telesni konstrukciji, saj so bili vzrejeni skoraj izključno le zato, da bi dosegali kar največjo hitrost, ne pa tudi zato, da bi bili splošneje uporabni, se pravi tudi za druge namene, poleg dirk.¹⁹ Tako se je od konca 19. stoletja naprej v ljutomersko okolico resda posrečilo dobiti ameriške žrebce, toda z velikimi težavami, saj so temu nasprotovali tudi v Štajerski kmetijski družbi.²⁰ Ponekod pa so si v tem ljutomerski konjerejci pomagali sami, in sicer s t.i. "zakotnim pripuščanjem žrebcev".²¹ Iz tega je spet razvidno, kako dobro so bili v Ljutomeru in okolici poučeni o tekočih dogajanjih v konjereji in trgovini s konji, da so se kmalu po prvih uvozih ameriških kasačev tudi sami kljub težavam oprijeli reje teh konj, ker so spoznali, kakšne so njihove značilnosti in kakšno korist imajo lahko od njih. Za kmečke konjerejce prav gotovo odlično pričevalo o njihovi strokovni naprednosti in podjetnosti.

Nakazano nasprotovanje se je v pglavitnem nehalo na začetku našega stoletja, ko so v avstro-ogrski armadi priznali, da je kasač kot pasma glede vojaških namenov enakovreden drugim toplokrvnim konjem.²² Približno od tega časa naprej pa do danes so v Ljutomeru in okolici plemenili za posestva, na katerih so se ukvarjali z rejo kasačev, praviloma ameriški kasaški žrebci (francoski kasači so plemenili edinele v izjemnih primerih).²³ — Ob navedeni uvedbi ameriških kasačev je treba omeniti tudi dejavnost A. Rossmanita. Ta se je konec 19. stoletja naselil kot lastnik na graščinskem posestvu Radvanje pri Mariboru. Tam se je posvetil pred-

¹⁶ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 2; -vs-, nav. delo, str. 6; J. Novak, na nav. mestu; A. Slavič, nav. delo, str. 40; G. Jakelj, na nav. mestu; J. Jurkovič, nav. delo, str. 28.

¹⁷ J. Jurkovič, nav. delo, str. 10, 16.

¹⁸ A. Rossmanit, na nav. mestu.

¹⁹ A. Rossmanit, na nav. mestu; A. Slavič, nav. delo, str. 40; J. Jurkovič, nav. delo, str. 28.

²⁰ A. Rossmanit, Kmetiska reja konjev-dirkačev v Ljutomeru, str. 22; isti, Kmetiska reja konj-dirkačev v Ljutomeru, str. 18.

²¹ A. Slavič, nav. delo, str. 40.

²² A. Slavič, nav. delo, str. 41; G. Jakelj, na nav. mestu; J. Jurkovič, nav. delo, str. 28.

²³ A. Slavič, nav. delo, str. 40; J. Jurkovič, nav. delo, str. 2, 28.

vsem svojemu življenjskemu delu, namreč vzreji čistokrvnega ameriškega kasača "na kmetiji, kjer naj bi opravljal vsa dela, a imel ... vrednost in ceno športnega konja". Deloma se mu je to posrečilo v ljutomerski okolici. Kot mentor in podpornik je vse do svoje smrti (1928) pomagal ljutomerskim konjerejcem,²⁴ pri katerih je spričo svojega strokovnega znanja imel izredno avtoriteto, tako da so malone vsi prejkoslej sledili njegovim nasvetom. Če so muropoljski konjerejci že zgodaj in v razmeroma velikem številu spoznali, da je ameriški kasač "ne samo glede zunanjosti, ampak tudi hitrosti, vztrajnosti in mnogostranske uporabnosti" imeniten konj, ki je prav glede "mногоstranske uporabnosti" "nedosežen", "ker njegov voljni in dovtetni temperament prekaša pasmo navadne polkrvne pasme",²⁵ je to tudi Rossmanitova zasluga. In Rossmanitova zasluga je, da je potem, ko je postal predsednik Štajerske deželne konjerejske družbe, po svojih močeh pospeševal rejo ameriških kasačev v ljutomerskem okraju.²⁶

Ko so se v prvih letih 20. stoletja sprostile možnosti za uvajanje ameriških kasačev na Murskem polju, je bila dotlej na tem ozemlju že ustvarjena prva podlaga za razvoj v tej smeri. Omenjeni žrebec Brown²⁷ je dal s hčero Minko (rejec A. Petovar, Bunčani) tedaj najhitrejšega konja kmečke reje v vsej Avstriji²⁸ (kilometrski čas 1,39²⁹). Ohranjeno ustno izročilo se uvajanja ameriških kasačev v ljutomersko okolico precej natančno spominja, ko uvršča njegove začetke pod konec 19. stoletja in omenja ob tem Rossmanitove zasluge. Isti vir tudi pripoveduje, da so pozneje na ljutomerskih konjskih dirkah govorili deželni konjerejski nadzorniki za uvedbo ameriških kasačev v kmečko rejo (te, nemške govore so prevajali v slovenščino).

L. 1913 beremo v letnem poročilu mariborskega dirkalnega društva tale zapisek: "Tukaj moramo posebno omeniti našo podeželsko rejo (kasača) ... Ni v zadnji vrsti naša zasluga, da štajerska kmetijska reja, kar se tiče kasača, daleč nadkriljuje vse ostale ter stoji na prvem mestu v državi. Te, od nas pospeševane, po kmetijskih konjih zasedene rejske konkurence so prinesle našim rejcem že tudi upoštevanja vreden finančni uspeh. Ako ne upoštevamo pridirkanih nagrad in vsako leto pridelenih posebnih rejskih premij, je nagli ljutomerski konj predmet, ki se zmeraj dražje plačuje in po katerem je vedno več povpraševanja".³⁰ A tudi glede zunanjosti so se ljutomerski kasači ameriškega izvira sčasoma v določenem obsegu poboljšali: pri dunajskem lepotnem tekmovanju 1917 je dobila ljutomerska ko-

²⁴ (Nepodpisano), Dr. Alfred vitez pl. Rossmanit, Konjerejec 6, št. 1, Maribor 1929, str. 1; (uredništvo), Rossmanit (Rohsmanit) Alfred, Slovenski biografski leksikon 9, Ljubljana 1960, str. 138.

²⁵ A. Rossmanit, Kmetijska reja konjev-dirkačev v Ljutomeru, str. 22; isti, Kmetijska reja konj-dirkačev v Ljutomeru, str. 41.

²⁶ A. Slavič, nav. delo, str. 41.

²⁷ Tega žrebca in plemenitno postajo v Ljutomeru navaja tudi B. Kreft, Povest o konju, Kalvarija za vasjo, Murska Sobota 1961, str. 64.

²⁸ (Nepodpisano), Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925, str. 2; -vs-, nav. delo, str. 6; A. Slavič, nav. delo, str. 40; G. Jakelj, na nav. mestu; J. Jurkovič, nav. delo, str. 28.

²⁹ Prim. o tem A. Slavič, nav. delo, str. 42 d.

³⁰ Navedeno po: A. Slavič, nav. delo, str. 43 d.

bila 4. nagrado med več desetini tekmovalcev,³¹ medtem ko sta na enaki prireditvi leto pozneje ljutomerski kobilici celo zmagali med vsemi triletnimi tekmovalci iz Avstrije.³²

Ko so torej lahko ljutomerski konjerejci neovirano redili ameriške kasače, so se pokazali vsi uspehi, ki jih omogoča takšna reja. Ti uspehi so bili, kot smo videli, vsestranski (deloma tudi v zunanosti kasačev, četudi v tem prav tako pozneje ni prišlo do splošnejših izboljšav³³). Ljutomer z okolico je bil pred prvo svetovno vojno edino območje v stari Avstriji, kjer so oblasti pripomogle, da so tudi na kmetih redili ameriškega kasača.³⁴ Ne sme se zamočati, da so takratne oblasti, če odštejemo začetno nasprotovanje reji ameriških kasačev, pošiljale v Ljutomer razmeroma zelo dobre žrebce.³⁵ (Plemenilni postaji sta bili takrat v Ljutomeru in Bučočevcih.)

Med svetovnima vojnoma, povzeto povedano, "ni bilo nobenega nazadovanja, temveč stalen napredek",³⁶ čeprav brez nasprotovanja kasaški reji ni šlo. Pri najemanju in nakupih žrebcev sta sodelovala tudi dirkalno društvo in Zadruga za vzrejo žrebet.³⁷ (Plemenilna postaja je bila v stari Jugoslaviji na Cvenu, nekaj časa pa tudi še v Bučočevcih.³⁸) V celoti gledano, so pomenila zadnja leta pred prvo svetovno vojno, predvsem pa leta med svetovnima vojnoma, zlato dobo ljutomerskih konjskih dirk, ko je najbolj cvetela tamkajšnja (ameriška) kasaška reja. V tistem času je kasaška reja že dajala obilnejše sadove, in to v najširšem obsegu, ki ga poznamo na obravnavanem ozemlju. Odkar so v Ljutomeru in okolici redili kasače pa do 1925 so kasaški žrebci zaskočili blizu 4500 kobil. Kako se je v teh letih udomačila kasaška reja, je razvidno tudi iz plemenilnih seznamov za 1923 in 1924: od 396 kobil, ki so jih tedaj prignali h kasaškimi žrebci, jih je bilo 250 (63 %) vzrejenih od kasačev.³⁹ In sredi dvajsetih let so sodili M. Slavič (Ključarovci), I. Bunderl (Veržej) in A. Slavič (Banovci) prav v vrh jugoslovanskih konjerejcev.⁴⁰

Po ohranjenem ustnem izročilu so bili "amerikanci" po prvi svetovni vojni na Murškem polju prevladujoča pasma (ime "amerikanec" je postalo takrat soznačnica za kasača), vendar, kakor poudarja ta vir, samo pri "boljših" kmetih, se pravi pri tistih, ki so "šli s časom", ki so bili "uspešnejši" ali bili takšni, "kakor je zahteval

³¹ A. Rosmanit, *Kmetska reja konjev-dirkačev v Ljutomeru*, str. 22; isti, *Kmetska reja konj-dirkačev v Ljutomeru*, str. 18; (nepodpisano), *Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925*, str. 2.

³² Prav tam; G. Jakelj, nav. delo, str. 186; J. Jurkovič, nav. delo, str. 30.

³³ J. Jurkovič, nav. delo, str. 2.

³⁴ J. Novak, nav. delo, str. 183.

³⁵ (Nepodpisano), *Kolo jahača in vozača 1875 — 1925*, str. 3; J. Novak, nav. delo, str. 183.

³⁶ A. Slavič, nav. delo str. 49.

³⁷ (Nepodpisano), *Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925*, str. 3; A. Slavič, nav. delo, str. 45 d; G. Jakelj, nav. delo, str. 187 d; J. Jurkovič, nav. delo, str. 31 d.

³⁸ Pismo sporočilo vet. inšpektorja G. Jaklja z dne 18. 12. 1974.

³⁹ (Nepodpisano), *Kolo jahača in vozača v Ljutomeru 1875 — 1925*, str. 3; -vs-, nav. delo, str. 6.

⁴⁰ (Nepodpisano), *Naša današnja kmečka reja kasačev v Ljutomerskem srezu, Konjerejec 1, št. 2, Maribor 1925*, str. 3; (nepodpisano), *Dirkalno društvo Maribor, Konjerejec 3, št. 2, Maribor 1926*, str. 7.

čas". V poglavitnem enako poročajo tudi arhivski viri. L. 1932 je bilo zapisano: "Dirkalskih konj je v našem srezu vsako leto vedno več in mnogi posestniki bi se radi udeležili teh dirk, če bi jim zamogli nuditi primerne nagrade."⁴¹ In leto pozneje: "V zadnjih letih po vojni so se zelo razširili ameriški dirkači. To se vidi posebno na konjskih premijah. Tako je bilo 1931 na premije prignanih 104 konj, od teh je bilo 71 ameriških dirkačev in le 33 drugih toplokrvnih konj. Vsi boljši konjerejci pripuščajo svoje kobile k žrebce, ameriškim dirkačem. Ameriški dirkači so jako vztrajni, trpežni in krotki konji, odlikujejo pa se posebno s svojo hitrostjo. Povpraševanje po teh konjih je vedno večje, posebno za sport."⁴² Kako zelo so bili rejci v okolici Ljutomera izurjeni v reji konj, spričuje to, da so potem, ko so pravilno ocenili značilnosti kasačev, zlasti ameriških, v nekaj desetletjih napravili iz njih konje, ki so bili uporabni tako za dirke kakor za gospodarske namene (dobili so tudi ime ljutomerski kasači).⁴³ To šteje za največji konjerejski uspeh ljutomerskih rejcev.⁴⁴ Na ti, dvojni odliki tamkajšnjega kasača se po vsem videzu nanašata sodbi: "Smelo trdimo, da je kmetska reja kasačev ljutomerskega sreza najboljša v celi Srednji Evropi"⁴⁵ in "Kmečka reja ameriških kasačev pa ni edinstvena samo pri nas, ampak sploh v Srednji Evropi."⁴⁶

The Origins of the Ljutomer Horse Races

In the century before 1874 when the first horse (trotting) races, the oldest on the territory of present-day Yugoslavia, were held there, horse breeding in the Ljutomer district was so highly developed that no other area of Slovenia could surpass, or even equal it. The objective factors contributing to the introduction of the Ljutomer horse races were therefore excellent in the Ljutomer area, especially in view of the fact that these were peasant farmers' races.

The foundation of a racing club in Vienna in 1873 was a strong incentive for the foundation of a racing club in Ljutomer, since it is obvious that the representatives of the upper classes in the Ljutomer area were eager to imitate the Viennese and watch (peasant farmers') horse races in their district, especially as they had opportunities in this respect such as could not be easily matched in other parts of the Austro-Hungarian Empire. Of still greater importance was another factor, namely that the Ljutomer horse races gave breeders an opportunity to test the qualities of the horses and choose the best of them for breeding. In other words: the prices for fast horses were high (and through the races the Ljutomer horses comparati-

⁴¹ Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 11. 2. 1932.

⁴² Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 29. 3. 1933.

⁴³ F. Veble, Opis, vrednost in zdravje domačih živali v zvezi z zavarovanjem, Ljubljana 1954, str. 158; V. Novak, Živinoreja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog 1 (Agrarno gospodarstvo), Ljubljana 1970, str. 393.

⁴⁴ F. Veble, na nav. mestu.

⁴⁵ Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 28. 6. 1935.

⁴⁶ Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Kola jahačev in vozačev v Ljutomeru, 1930 — 1937, dopis z dne 8. 3. 1936.

vely quickly became considerably faster) and this encouraged horse breeders in their efforts to eliminate various defects which the animals might have.

According to oral testimony which has come down to us, peasant farmers whose horses competed at the races sold their horses at much better prices than other farmers, since fast horses, and later especially trotters, could be well sold both for civil and military use at home and abroad. With the introduction of mechanisation after World War II conditions changed radically.

Besides the above mentioned basic motives there was many a farmer who competed at the races the prestige success at these competitions brought with it. And in the earlier period the Ljutomer horse races were for drivers (breeders) and spectators alike one of the rare opportunities for recreation and a regular feature of their employment of their leisure time: and on the whole this picture has not changed up to the present day.

And finally: in the last 20 or 30 years trotting races have developed into a mass sport in a number of industrially developed countries (in both east and west). If it can be considered as a really serious form of passive recreation in bigger cities and industrial centres, we can say that it is even more important to the participating horse-breeding farmers, since it is obvious that equestrian sports, with their close connection with farming, are the ideal form of sport for farmers. Mutatis mutandis the same is true for Yugoslavia. With regard to the participation of Ljutomer horse-breeding farmers at the races it must be stressed that the competitions were considered as sport and recreation of a kind from their very beginnings. The greater the financial possibilities which the races opened, the less inclined the farmers were to consider them as sport: as today's races become predominately a hobby or recreation so they are being more and more widely accepted as a form of sport.

II

At the end of the nineteenth century the Ljutomer horse-breeding farmers introduced trotters on their properties and at the races. They had discovered that the breeding and sale of trotters was considerably more profitable than the breeding and sale of ordinary warm-blooded horses. Thus the Ljutomer district is the only area in the world where the breeding of trotters of introduced by horse-breeding farmers.

It is a measure of the Ljutomer horse breeders' versatility in this field that, having correctly taxed the characteristics of trotters, especially the American ones, it took them only a few short decennaries to produce horses which were suitable for both racing and commercial purposes (they were named the Ljutomer trotters).

It is generally agreed that this is the Ljutomer breeder's greatest breeding achievement.

Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev

Kmalu potem, ko sem začel zbirati gradivo o ljudskem živinozdravništvu pri Slovencih, me je zbiratelj knjig opozoril na stare medicinske bukve, ki jih ima njegov znanec v Škofji Loki. Ker sem v teh bukvah ugotovil kar 86 strani o boleznih in zdravljenju živine, sem začel vedno bolj intenzivno zbirati podatke drugih bukev. Tako sem obšel skoraj vse muzeje, arhive, študijske knjižnice, samostane, župnišča in številne posameznike, za katere sem zvedel ali domneval, da jih imajo. Od nekaterih sem dobil pismene podatke, nekatere podatke sem dobil iz literature: Vinko Möderndorfer navaja v svoji knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* 29 rokopisov, v razpravi iz ljudske medicine navaja Fr. Kotnik 14 rokopisov, Dr. Edvard Pajnič omenja v svojem članku *Zdravje in mazaštvo med Slovenci v preteklih stoletjih* tri rokopise. M. D. Grmek pa v svoji bibliografiji *Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičnih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji* (Rasprava i gradja za povijest nauka. JAZU, Zagreb, 1963) našteva dvanajst medicinskih rokopisov iz Slovenije. V knjigi dr. Jaše Romana: *Jugoslovanska bibliografija lekarska i narodno medicinskih rukopisa*, ki jo je izdalo Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije (Beograd 1973), je naštetih 45 rokopisov s področja Slovenije. V resnici jih ni toliko zbral, ker so nekateri naštetih po večkrat pod drugim imenom, nekateri pa niso nikoli obstajali. Po skrbnejšem zbiranju sem ugotovil, da je pri nas precej več rokopisov in sem zbral več, kot sem pričakoval.

Pri zbiranju gradiva je bil moj namen ugotoviti, kaj sploh še imamo pri nas, napraviti torej neko inventarizacijo, kar bi rabilo za nadaljnja preučevanja. Rokopise sem skušal razporediti po času njihovega pisanja, kar pa seveda ni bilo vedno mogoče, ker pri mnogih niso navedene letnice pisanja in so le-te bolj ali manj natančno ocenjene.

Prepričan pa sem, da so pri nas še rokopisi, prav gotovo pa v arhivih in knjižnicah v Gradcu, na Dunaju, Celovcu, Trstu, Gorici in drugje. Upam, da se bodo našla sredstva za pregled tudi teh arhivov. S tem bi bibliografske podatke še bolj izpopolnili. Seveda pa je krožilo mnogo teh rokopisov med ljudstvom, številni so bili uničeni med vojnama, za turških vpadov, ob razpustu samostanov, mnogo pa je bilo gotovo odpeljanega in uničenega med zadnjo vojno. Nekatere so ljudje sami uničili, ker po njih niso več zdravili, ali pa niso znali ceniti njih vrednosti. So pa tudi rokopisi, za katere ljudje vedo, da jih imajo, a so nekje založeni.

Ti dokumenti so pomembni, ker jih bodo morali preučevati tisti, ki zbirajo gradivo za zgodovino medicine, farmacije, veterine, botanike, pa tudi kulturni zgodovinarji in jezikoslovci, od teh predvsem tisti, ki preučujejo dialekte posameznih delov Slovenije.

1. Gregorius Magnus

Liber Moraliū

Kodeks je iz druge polovice 12. stoletja. Napisan je na pergamentu (v nadaljevanju perg.), formata 33,7 x 22. Izhaja iz cistercijanskega samostana v Stični. Na prvi strani III. poglavja je napisal cistercijanec Bernard zagovor zoper zobobol.

Literatura: M. Kos: Srednjeveški rokopisi, Ljubljana 1931. (V nadaljevanju: M. Kos).

Hrani ga Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (v nadaljevanju NUK), Sign. Ms 8, I—IV.

2. Isidorus Hispalensis

Origines sive etymologiae

Rokopis (nadalje rkp.) je iz druge polovice 12. stol. in obsega 163 listov formata 33,7 x 22,5, perg.; trde, z usnjem prevlečene platnice, dobro ohranjen, gotica, izhaja iz Stiškega samostana. To je znamenito enciklopedijsko delo Isidorja iz Seville (o. 560—636). Obsega številne podatke iz medicine, posebno v IV. in IX. knjigi. Hrbtni naslov: Sancti Isidori epistolae.

Literatura: M. Kos; M. D. Grmek: Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičnih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. Rasprava i gradja za povijest nauka. Knjiga I. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1963. (nadalje: Grmek).

Hrani ga NUK. Sign. Ms 16.

3. Auerspergov rokopis

Auerspergova knjižnica v Ljubljani, ki je nastala verjetno že v 14. stol., po potresu 1895. leta pa je bila premeščena z vsem arhivom v grad Losensteinlein na Zg. Avstrijskem, je imela praktično poučne zapise in tudi navodila za puščanje krvi, zapise o zdravilnih pripomočkih in zeliščih.

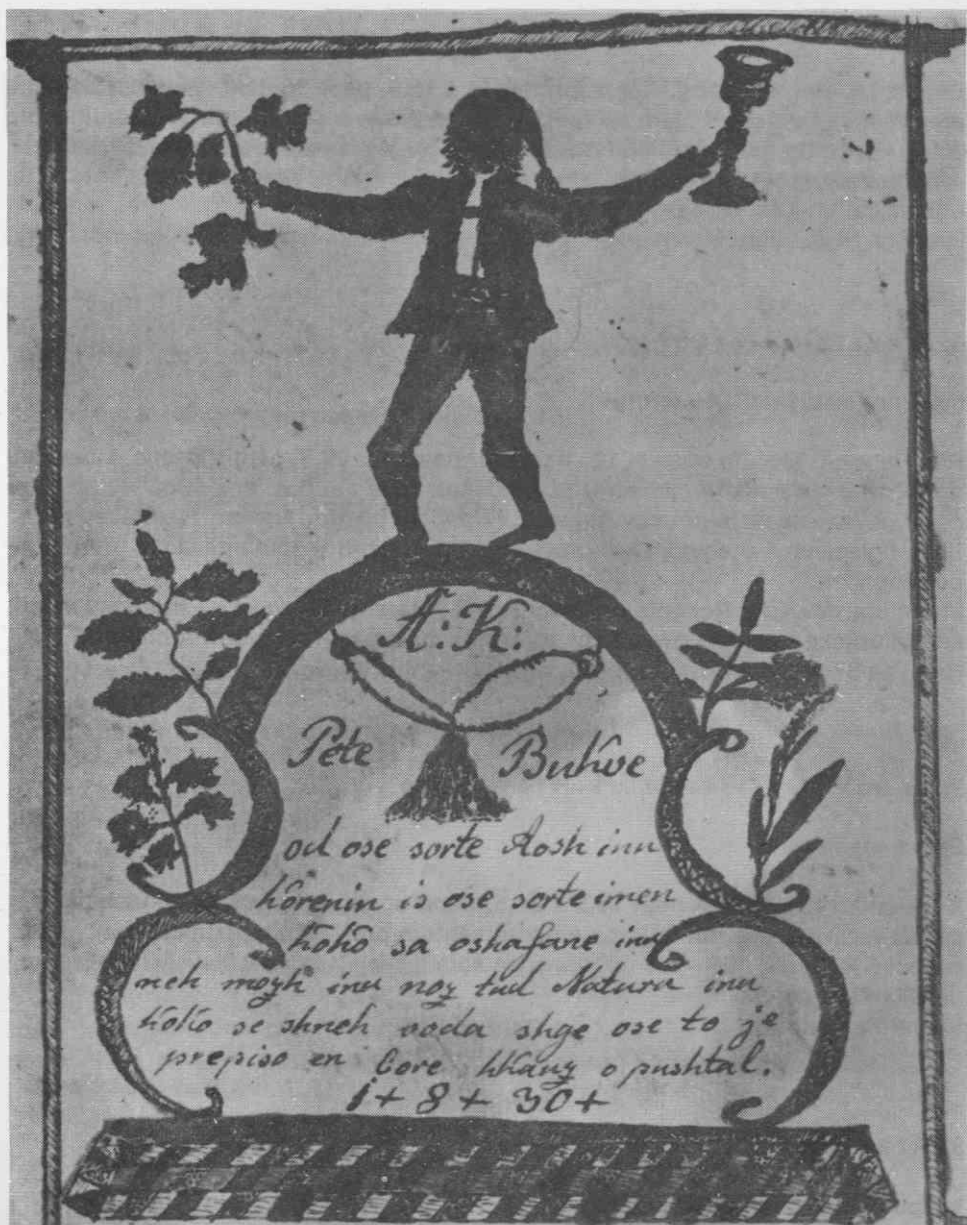
Literatura: M. Kos.

4. Glossa sup. libros de anima

Rkp. je iz 14. stol. in obsega 61 listov, dva stolpca, formata 31 x 22, perg., gotica. Na hrbtni strani je naslov: Glossa sup. libros de anima. Vsebuje: Omnes homines natura desiderat... et in hoc terminatur sententia libri de anima edita a Nycolo Pragensi Parysiss (fol. 1—53v); b/ Questiones medicae disputatae a magistro Berthucio Bononiensi anno domini 1338 (fol. 54—56); Questiones magistri Martini 1379 (fol. 56—57). V tekstu, naveden pod b/, so disputacije, ki jih je imel v Bologni I. 1338 znameniti zdravnik in anatom Niccolo Berthuccio (umrl. 1347).

Literatura: M. Kos; Grmek.

Hrani ga Škofijski arhiv v Ljubljani, v nadaljevanju ŠAL (Sign. št. 6).

Faksimile receptov iz Ljudski recepti iz Primorske (34) str. 13

5. Liber secreti secretorum

Rkp. iz 14. stol. obsega 73 listov formata 21 x 15,5, papir, gotica, lesene, z usnjem prevlečene platnice. V njem so tudi: e/ tri razprave o seksualnih vprašanjih (fol. 35v—43); f/ De natura animalium (fol. 43—73). V glavnem delu kodeksa so dela Alberta Velikega (1193—1280).

Literatura: M. Kos; Grmek.

Hrani ga NUK, Sign. Ms 23.

6. Mayster Albrant

Incipiunt medicinalis equorum

Rkp. je iz 14. stol. in obsega 196 listov formata 41 x 29,5, perg., lesene, z usnjem prevlečene platnice, gotska knjižna minuskula, dva stolpca, ena roka. Avtor je bil cesarjev mareskalk in podkovski kovač v Neaplju, po rodu Nemeč. Najprej so navedena bolezenska znamenja konj, potem medikamenti, način aplikacije in na koncu prognoza.

Literatura: M. Kos; Rokopis predavanja vet. Velimirja Zavrnika na sestanku mediko-historijske sekcije Slovenskega zdravniškega društva o Majstru Albrantu.

Hrani ga Škofijski arhiv v Mariboru, v nadaljevanju ŠAM. Sign. R.10/114.

7. Jacob Krisvitsch de Kraynburg

Spis o venah

Kodeks iz 1425. leta, format 29,5 x 21,5, papir en stolpec, gotska minuskula, sodobna vezava v lesenih, deloma s pergamentom prevlečenih platnicah, pet rok. V kodeksu je na fol. 105—106 nedokončan spis o žilah (venah) s človeškim telesom, naslikanim s peresom.

Literatura: M. Kos.

Hrani ga ŠAL (Škofijski arhiv v Ljubljani), brez Sign.

8. Arnaldus Castalanus

Incipit regimen sanitatis

Rkp. je iz prve polovice 14. stol. in obsega 268 strani formata 35 x 26, prg., gotica, latinski jezik. Vsebuje kroniko svetovnih dogodkov in drugo, sredi razprave pa traktat Regimen sanitatis. To je znamenita razprava o higieni, ki jo je napisal Arnaldo v Barceloni 1307. leta za aragonskega kralja (fol. 29—52).

Literatura: Grmek.

Hrani ga ŠAM. Sign. R.1/108.

9. Rainerius de Pisis

Pantheologia

V kamniškem izvodu inkunabule, ki je bila tiskana 1473. leta, sta na koncu knjige privezana dva lista, na katerih je napisana razprava o kugi in recept zoper vsakršno vročino.

Inkunabulo hranijo v frančiškanskem samostanu v Kamniku. Sign. 1922.

10. Henricus de Herpf

Speculum aureum decem paeceptorum Dei

V inkunabuli, ki je bila tiskana 1481. leta v Nürnbergu, je na obeh straneh spojnega lista pripisan recept zoper kugo: Ist gut für die Pestillenz.

Inkunabulo hranijo v ŠAM. Sign. R.13/204.

11. Breviarium Salzburgense

Inkunabula, tiskana 1497. leta. V mariborskem primeru inkunabule je na 2. in 3. prednjem spojnem listu 2. knjige zapisek: für pestilenz peverl ertznei. Napisan je v gotski kurzivi v 15. ali začetku 16. stol.

Hranijo jo v ŠAM. Sign. 24.

12. Speculum humanae salvationis

Rkp. iz 15. stol. obsega 170 listov formata 29,5 x 17; papir, gotica. V njem so razni medicinski recepti, med katerimi so tudi recepti "Contra pestilentiam magistri Wilhelmi de Walis (fol. 137).

Hrani ga ŠAM, Sign. 22/137.

13. Geraldus da Solo

Dolor Capitis, Cephelea, Super nonum Almansoris

Rkp. iz 15. stol. obsega 164 listov formata 30 x 21,5, papir, gotica. Med drugim so v njem: b/ Tractatus magistri Johannis de cirurgia et flebotomia (fol. 112v—115v)

in c/ spis o garjah (fol. 115v—121v) in razni medicinski recepti (fol. 139—141v). Geraldus da Solo je bil profesor medicine v Montpellieru (umrl o. 1360).

Literatura: Grmek.

Hrani ga ŠAM. Sign. R 50/130.

14. *Nomina quedam herbarum*

Rkp. iz 15. stol. obsega 195 strani formata 15 x 10,5, perg., lesene, z usnjem prevlečene platnice, usnjen sklep deloma odtrgan, sočasni naslovni list prilepljen, perg., knjižna minuskula, kurziv, gotica. Brez zveze z glavnim tekstom v rokopisu so na 92. fol. "Nomina quedam herbarum", v katerem so latinska in nemška imena nekaterih zdravilnih zelišč ter na f. 93, "Vocabula infirmitatum", latinska imena in značilnosti posameznih bolezni.

Literatura: M. Kos.

Hrani ga NUK, Sign. Ms 46.

15. *Friderik Fever*

Schatz der armen

Rkp. iz 15. stol. obsega 107 listov formata 21,5 x 15, papir, gotica. To je zdravniški priročnik na nemškem jeziku (f 1-82). Vsebuje tudi recepte v italijanskem jeziku (f 86—89 in 100—107); avtor je bil nemški zdravnik Friderik Fever iz Vidma v Furlaniji.

Hrani ga Semeniška knjižnica v Ljubljani. Sign. Rkp. 4.

16. *Ain bewarte erczney für den griess*

Rkp. iz 15. stol. vsebuje 440 listov formata 15,5 x 11,5, perg., lesene, z usnjem prevlečene platnice; knjižna minuskula v dveh stolpcih. Brez zveze z glavnim besedilom so napisani na fol. 440—442 zdravniški recepti: ain bewarte erczney für den griess, medicina ad fasciendum sedes sine cura", dve zdravili "contra calculum".

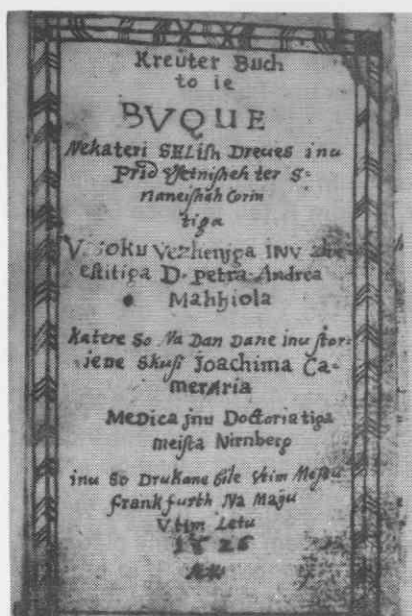
Literatura: M. Kos.

Hrani ga NUK. Sign. R 37.

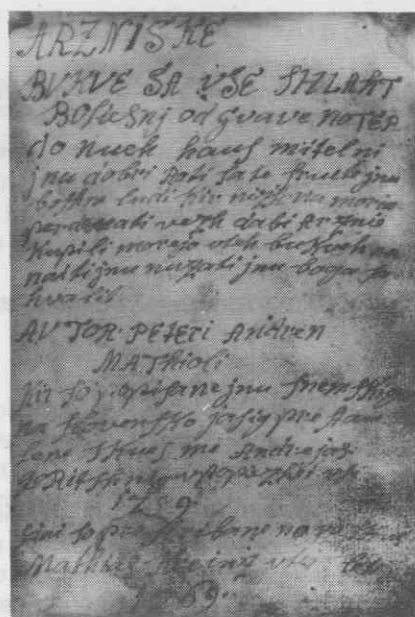
17. *Medicinski recepti*

Rkp. je iz druge polovice 15. stoletja. Codeks 4493 dunajske Narodne knjižnice in ima na notranji strani prednjih platnic več medicinskih receptov. Pisal jih je duhovnik, doma nekje južno od Drave, v letih 1478—1491.

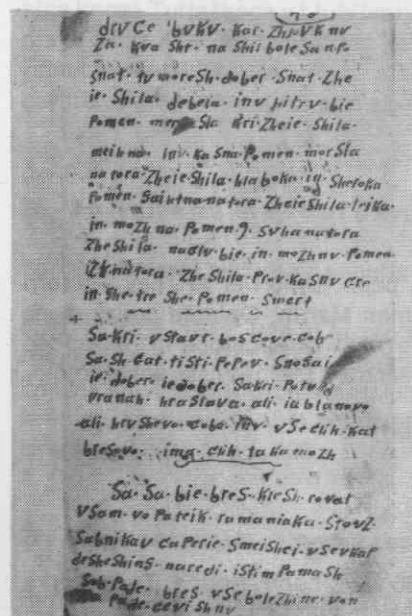
Literatura: Balduin Saria. Donesek k zgodovini turških in ogrskih vpadov. Časopis za zgodovino in narodopisje XVII, 1922.

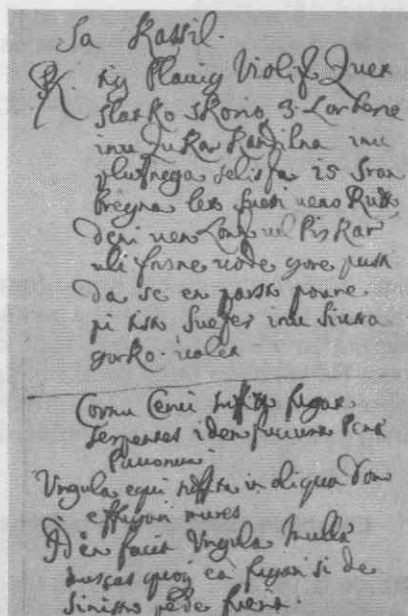
Naslovná stran Kreuter bucha — Andreja Kollherja iz 1750. leta. (37) str. 15

Naslovná stran Arzniskih Bukov Matija Kreinza iz 1769. (42) str. 16

Faksimile 43. strani iz bukev Lovra Humovca (68) str. 25

Vinjeta petega poglavja rokopisa Antona Košenine (1830), ki ga hrani Tone Pečan v Ljubljani (70) str. 26

18. Rubinstein Gabriell

Hie fach ich ann denn Ausprennen Wasserln, der Kreuter und Plümen

Rkp. je iz 1526. leta in obsega 170 listov formata 22,5 x 17,5, papir, dobro ohranjen, gotica, lepa pisava. To je nemška medicinska knjiga in priručnik za sestavljanje zdravil... solches Puehleln gemacht hat Maister G. vom R (ali mogoče L, ker je težko razbrati) Doctor Theologie und der Ertzney.

Literatura: Grmek.

Hrani ga Arhiv Slovenije (v nadaljevanju AS). Sign. 165 r.

19. Tomaž Akvinski in dr.

De motu cordis

Kodeks je iz sredine in druge polovice 15. stol, obsega 240 listov, formata 28,5 x 21,5, papir, gotska kurziva, dva in en stolpec, z rdečim usnjem prevlečene platnice. Na sprednjih platnicah je listek s sodobnim napisom; Tractatus multi et boni in theologia et de peste, ars memoriae. Poleg teoloških razprav so v njem tudi tale dela; d/ Tractatus fratris Thome de Aquini de motu cordis (fol. 97—100), g/ Optima recepta contra pestem (fol. 180); h/ Tractatus de medicis et medicina collectus a fratre Johanne de Capistrano et presertim de clericis volentibus medicari (fol. 181—192v).

Literatura: Kos.

Hrani ga ŠAM. Sign. 28/136.

20. Gabrielis Fallopi

Kunstbuch

Rkp. iz 1597 obsega 466 strani formata 15 x 10, papir. Delo Der Artzney Doctorn Gabrielis Fallopi je prestavil v nemščino Hieroniman Martin. Opisuje preizkušena zdravila za številne bolezni. Tudi kako se pripravljajo okrepčujoče in lepotične vode. Na koncu je prišit tekst Ch. Landrini: Hausarzney iz l. 1617, ki govori o človeškem blatu in blatu domačih živali.

Hrani ga Pokrajinski arhiv v Mariboru (nadalje PAM).

21. Ein khlein püschle von Practikhen

Rkp. je iz 16. stol., obsega 538 listov, formata 36 x 25, papir, gotica. To je zbirka nemškega prevoda Kethamovega "Fasciculus medicinae", Mondinove: "Anatomia corporis humani" in sorodnih del.

Literatura: Grmek.

Hrani ga Semeniška knjižnica v Ljubljani. Sign. Rkp. 2.

22. Wenn ein Mensch in Kopf krank wird

Rkp. je iz 1610—1620 in obsega ok. 300 listov formata 31 x 20, papir, gotica, kurziv, težko čitljiv, dve roki. Vsebuje zbirko receptov in navodil za zdravljenje bolezni.

Hrani ga AS. Sign. I/74 r.

23. Johann Kugelleysen**Rosserzney Buch**

Rkp. je od 24. VI. 1630 in obsega 265 listov formata 19,5 x 16,5, papir, trde platnice, prevlečene s pergamentom. Govori o boleznih konj in njih zdravljenju. Na str. 263 je dodatek: Die Recte Braune Salbe. Avtor je bil iz Etlingena in je napisal to delo za plemiča Hannsa Stocharda zum Rotterdarn na Štajerskem.

Hrani ga AS. Sign. 166 r.

24. Zapis zagovora zoper kačji pik

Rkp. iz 1641. V necoletnem nemškem koledarju iz 1641. leta, ki ga je hranila knjižnica kneza Turjaškega v Ljubljani; na praznem listu med dvema natisnjenima listoma je bil zapisan v slovenskem jeziku zagovor zoper kačji pik. Zagovor si je zapisal Fran Levstik 1884. leta.

Levstikov prepis hrani AS pod sign. Priv. A. XXXII—Fran Levstik, fasc. 4.

25. Johannes de Verdena**Sermones dorni secure de sanctis**

Rkp. je iz ca. 1643. leta in je zapisan v inkunabuli iz 1489. l., ki obsega 147 strani formata 26,5 x 17,5, papir, dvojni stolpci. Na zadnji, nenatiskani strani je pripis v knjižni slovenščini protestantskih piscev padarski recept zoper impotenco: Oku ie enimu sturienu da soio sheno ali neuiesto ne more shafti imit...

Hrani ga SAZU. Sign. 308.

26. Velesovski zapis zagovora zoper konjske bolezni

Rkp. je iz 1645. leta, format 30,5 x 9,3, star, na roko delan papir, novejša vezava v trde pisane platnice, bohoričica, slovenščina. V Baptisorum, liber II (1627—1648) župnije Velesovo pri Kranju je tamkajšnji župnik Janez Tavčar na zadnji napisani strani pripisal zagovor zoper konjske bolezni.

Hrani ga ŠAL.

27. Star zagovor proti kačjemu piku

Rkp. je iz 1646. leta. V zvezkih, v katerih si je župnik Sigismund Goll v Dol. Toplicah zapisoval razne zaznambe za lastno uporabo, je bilo več slovenskih vrstic in tudi en zagovor proti kačjemu piku.

Rkp. je hranila knjižnica kneza Auersperga v Ljubljani, ki so jo preselili v grad Losensteinlein v Gor. Avstriji.

Literatura: P. Radics: Dva nova poznavatelja slovenskega jezika, iz XVII. stol. Kres 1885, št. 12, p. 633.

28. Navodila za sestavljanje zdravil in zatiranje bolezni

Rkp. je iz 1650, imel je ca. 80 strani formata 32 x 20; zadnjih 10 listov manjka, papir, platnice iz papirja, dobro čitljiv, nemščina. Nima naslova, avtor neznan. Edina časovna omemba je na str. 66 letnica 1636. Vsebuje recepte za sestavljanje zdravil iz zdravih zelišč in drugih proizvodov. Od 20.—41. strani opisuje bolezni in zdravila proti njim; od str. 42—69 so spet navodila za sestavljanje zdravil, nato o puščanju krvi in raznih napitkih.

Hrani ga Zgodovinski arhiv v Ptuj. Sign. R-55.

29. Das anhaltische Wasser von der Graf Hueberin

Rkp. letnica 1682 je napisana na zadnjem listu, ki pa je popravljena z modrim črnilom; verjetneje je rokopis iz začetka 18. stol. Obsega 65 listov formata 23 x 17, grob papir, pisane platnice; gotica, kurziv, dobro ohranjen in lepa pisava. Ves rokopis vsebuje samo recepte v nemščini. Prvi del se glasi: Das anhaltische Wasser der Graf Hueberin, nato sledi Kayser Karl Wasser, nato Weiber Aqua oder kinder balsam von der Hueberin itd. Knjiga je pripadala kakemu plemiču ali plemkinji, ker je na prednji strani platnic vtisnjen voščen žig s plemiškim grbom.

Hrani ga AS Sign. 167 r.

30. Navodila za pripravo raznih zdravil in jedi

Rkp. je iz 1683. leta, obsega 31 listov formata 20 x 16, papir, ima originalne trde platnice, prevlečene s pergamentom. Je dovolj dobro čitljiv; nemški jezik. Ni v celoti ohranjen. Ni znano, odkod izvira, tudi avtor. Po mnenju graškega prof. Ferka, ki je bil iz Gamelič, izvira s slovenskega področja.

Hrani ga Zgodovinski arhiv v Ptuj. Sign. R-57.

31. Hauptmanič Jurij

Chronicon-commentarius seu historicus Pettoviensis

Rkp. je iz ca. 1690. leta, format 31 x 20,5, papir, platnice-lepenka z usnjenim hrbtom. Nedatiran. Napisal ga je Jurij Hauptmanič, župnijski vikar na Hajdini pri

Te Bukve je spisu Paula Lippia on bori
 kmet Prosen u Lublani enga bogiga Misaria jin
 jin u bodulah en nimec is hishinim semenam shenost
 te buxue so gkukene in potorsene od tega zlasti
 in kvale uredniga Doaktaria Parifarjke
 Apoteike Siemenam Maxlaush Lemeris is Fren
 zofkiga na krainjko prestauleno u leto 1705
 gdei pak knazu kmetushkim ludmi od ontora
 ko shenina is nemshkiga na krainjko
 prepisone u leto 1830

Perue Bukue

fause potrebe tega zbloueka kai je zlasti
 in semenitnost tega fuetu pruti shadu
 in semenitnosti tega lubiga pravia

Prva stran bukev Antona Košenine iz Puštala pri Škofji Loki (1830), ki jih hrani Pirc Tone, Škofja Loka. (71) str. 26

Ptjuju. Kronika nekritično obravnava zgodovino Ptujja skozi 10 stoletij. Končuje se z latinsko pesnitvijo o strašni kugi v Ptujju. Pesem ima naslov: Apologus Carminicus de horrendo contagione Pettoviensi. Spesnena je v heksametrih in opisuje divjanje kuge v letih 1680—1682.

Hrani ga Zgodovinski arhiv v Ptujju. Sign. R-35.

32. Lazare Riviere

Praxis medica ad modum Riveri reformati a quodam illustri Practico Viennensis amici communicata

Rkp. je iz druge polovice 17. stol. in obsega 48 listov formata 21,5 x 16,5, papir. To je medicinska razprava o prebavi in boleznih v zvezi s prebavili. V njej so fragmenti iz dela "Praxis medica", ki ga je napisal francoski zdravnik Lazare Riviere (1589—1655). V njej so tudi številni recepti s starimi apotekarskimi znamenji.

Literatura: Grmek.

Hrani ga NUK. Sign. Ms 261.

33. Ljudsko medicinske bukve

Rkp. je iz 17. stol. in obsega 99 listov formata 31,6 x 20, platnice iz strojene kože. Knjiga, napisana v nemščini, je poškodovana, na naslovnih listih pa je pisava le delno čitljiva, zato ni mogoče razbrati ev. imena pisca.

Hrani ga Posavski muzej v Brežicah.

34. Prior Isagogicus

Sphaericae Doctrinae

Rkp. je iz 17. stol. in ima 155 listov formata 21 x 14,5, papir, kurziv, majhne črke, težko čitljiv. Kozmografski in geometrijski razpravi je dodana razprava o anatomiji človeškega telesa (pp147—154).

Hranijo ga v AS. Sign. 147 r.

35. Ljudski recepti

Rkp. je iz 17. stol. Vsebina ni znana, ker nismo mogli ugotoviti, kje je, verjetno v zapuščini V. Möderndorferja.

Literatura: V. Möderndorfer. Ljudska medicina pri Slovencih. 1964.

36. Ljudski recepti iz Primorske

Rkp. je iz konca 17. stol. in obsega 46 listov formata 15 x 9,5, papir, trde bele platnice, dve roki. Na prvih 23 listih je prva roka napisala recepte v italijanskem jeziku, sledi paginacija tiskane knjige od str. 125—175 z naslovom *Discorsi sopra la chirurgia dello eccellente Dottore et cavaliere M. Leonardo Fioravanti Bolognese*, kar je del knjige *La chirurgia distinta in tre libri, con una giunta di secreti nuovi* (Venezia 1582, verjetneje pa iz ene od obeh kasnejših izdaj, ki sta izšli 1630 oz. 1699). Za tem je spet 23 nenatiskanih listov, na katerih so napisani recepti s področja humane in dva s področja veterinarske medicine. Od tega jih je 21 v italijanskem in latinskem jeziku ter 28 v slovenskem, pomešanem z italijanskimi in latinskimi izrazi. Domač zdravnik, verjetno duhovnik s Primorske, je pisal v stari italijanski grafiki, glasove, ki jih italijanščina nima, pa je napisal po svoje.

Hrani ga NUK. Sign. Ms 338.

37. Jakob Mützbürger

Artzney Buechel

Rkp. je iz 1704. leta, obsega 100 strani formata 15 x 12, papir, napisan v nemškem jeziku, vsebuje opis bolezni in zdravljenje.

Hrani ga PAM. Brez sign.

38. Brevis Vitae, Martiry, ac miraculorum expositio SS Cosmae et Damiani

Rkp. je iz 1710. Napisal ga je frater noviciata samostana v Stični v nemškem jeziku, kasneje je bil preveden v latinski jezik. Knjižica obsega 103 strani formata 14 x 10. Prvi del opisuje v teološkem smislu življenje in smrt svetnikov Kozme in Damijana, drugi del pa obsega zahvale za ozdravljenja raznih bolezni (od 1646—1700), tretji del poroča o kolegiju (bratovščini) Kozme in Damijana ljubljanskih zdravnikov. Rkp. je iz cistercijanskega samostana v Stični, prevzelo ga je župnišče na Krki. Original hrani župni urad na Krki, faksimile pa SAZU, št. 64758.

39. Andreas Koliher**Buque Nekaterih selich**

Rkp. iz 1750. leta je majhna knjižica, ki obsega 100 strani formata 15,5 x 9,5, papir, bohoričica. Celotni naslov se glasi: Kreüter Buch tu je Buque Nekaterih selich inu Prid vsetnisheh ter snaneisheh Corin tiga vezheniga inu zhestitega dr. Petra Andrea Matthiolia. — Našteva številna zdravilna zelišča, njih uporabo pri raznih boleznih, dalje "od distiliranja inu shgana tih selish inu korin", ter "Podvishano kadaj se te selshe inu korenine imajo nabirat".

Hrani ga PAM.

40. Andrej Goričnik**Arzniske Bukue sa vse shlaht boliesnj**

Rkp. iz 1759. leta. Kakor navaja Goričnik, je imel za predlogo rokopis, ki ga je napisal Johan Schlag, po predlogi Peteri Andren Matthioli (tj. Matthiolijevo delo: Kreuterbuch ali Neukreuterbuch, kar so nemški prevodi njegovega dela Historia Plantarum); Schlag je prevzel iz tega dela od številnih zdravilnih zelišč, ki jih navaja Matthioli za posamezne vrste bolezni, le maloštevilne, verjetno tiste, ki so se mu zdele najbolj poznane.

Literatura: Grmek.

Original ni ohranjen.

41. Leški rokopis

Rkp. je iz ca. 1760. leta formata 20 x 13,5, papir. V Neuer Salzburger Schreibcalender iz 1735. leta je bilo 50 nenatiskanih listov, določenih za zasebne beležke. Tu

je avtor poleg verskih zapisov, molitev, pesmi, govora pred poroko, napisal še 3 pesmi in ženitovanjsko vabilo in na str. 62 ljudsko zdravilo za "vsikano, vrisano, al ofan rano, se skuha najboljši žauba".

Literatura: M. Kos.

Hrani ga ŠAM, kopijo pa NUK, Sign. 3/61.

42. Liber herbarum, et benedictionum pro Massa componenda pro conventu, et archivis factae crucis, noviter descriptus

Rkp. je iz 1765. leta in obsega 43 strani formata 20 x 16,2, grob papir, poltrde platnice, latinščina, lepa pisava. To so obredne molitve, v katerih prosi duhovnik boga in nekatere svetnike, da blagoslovijo, varujejo in obvarujejo zdravilna zelišča zoper človeške bolezni in vplive zlih duhov ter satana in osvobodijo ljudi vseh hudičev, prividov in zmed, ponoči in podnevi. Na koncu našteva na štirih straneh zdravilna zelišča.

Hrani ga prof. dr. Janez Milčinski, Ljubljana.

43. Elenchus Materiarum, qua in huius L:imi

Rkp. je iz prve polovice 18. stol. in obsega 273 strani formata 17,8 x 10, papir, trde platnice, sivkasto-rjavo pisane, hrbet sivo-belo usnje. Lepa pisava, gotica, dobro ohranjen. V prvi knjigi so "materias medico-theoricas et practicas", v drugi knjigi pa: De morbis in specie. Vsebuje številne recepte. Lekarniške mere so označene s starimi znamenji, kemične operacije pa s starimi alkimističnimi znamenji.

Rokopis izhaja iz samostana v Nazarjih.

Hrani ga prof. dr. Janez Milčinski, Ljubljana.

44. Arzniske Bukue sa vse shlaht boliesnj od gvave do nueg

Rkp. iz 1769. leta obsega 278 strani formata 22 x 15, papir, lesene platnice, prevlečene z usnjem, bohoričica. To je prepis Goričnikovega rokopisa, ki ga je prepisal Mathias Krainc. Rokopis vsebuje "Hausmitelne inu dobre rate sa te boshne ludi kir nizh ne morio perdevati vezh dabi Arznije kupili morejo v teh Bukuah najti jnu nu zatí jnu boga sahvaliti". Naštevajo zdravilna zelišča in njih uporabo pri raznih boleznih.

Hrani ga PAM. Brez sing.

45. Liber continens gratias a SS Cosmae et Damiani obtentas...

Rkp. je iz 1770. leta, knjiga formata 20 x 16, kakršno so sicer uporabljali za cerkvene račune, papir. Rabila je samo v ta namen. Pisal jo je župnik in dekan na Krki,

stiški menih Alberih Radich, v letih 1757—1770. V njej je vpisanih 694 zahval za ozdravitve ljudi in živine, za katere so se priporočali v znameniti romarski cerkvi sv. Kozme in Damjana na Krki.

Hrani ga župnijski urad na Krki.

46. Matej Furlani

Practische Bienen Oeconomie

Rkp. je iz ca. 1770. leta in obsega 65 strani formata 32,5 x 21,0, grob papir, brez ovitka, latinica, lepa, kaligrafična pisava. Na str. 44—46 v XIV. poglavju piše o čebelnih boleznih. Matej Furlani je bil župnik v Mekinjah, u. 1780. Rokopis je iz arhiva gradu Krumperk.

Hrani ga AS. Sign. grad Krumperk, f. 44.

47. Peter P. Glavar

Pogovor od Zhebelnih Rojou

Rkp. je iz 1776. leta in obsega 148 listov formata 33 x 20, papir, trde platnice, bohoričica. Do 55. lista zelo lepa pisava ene roke. Obsega 689 poglavij. Ob levem robu so zaporedne številke poglavij, na desnem robu pa naslovi poglavij. Na 34. listu je pogovor od zhebelne grishe, na 39. listu od zhebelne kuge, na 36. pa od zhebelnih sovrashnikov. od 55.—148. lista je z drugo roko prepis celotnega dela. To je iz nemščine prestavljeno delo čebelarja Antona Janše.

Hrani ga AS. Sign. I/22.

48. Peter Pavel Glavar

Predlog za dvig čebelarstva

Rkp. je iz 1782. leta in obsega 55 listov formata 35 x 23, grob papir, debele sive platnice iz lepenke, nemščina, gotica, kurziv, lepa izpisana pisava. To je bil predlog P. P. Glavarja na "Hochlöbliche Kais. Königliche Ackerbaues und der Künste Gesellschaft" za dvig čebelarstva s predlogi, kako to urediti. Na 33. listu poglavje 125 opozarja na čebelne bolezni: Die Ruhr und Faulheit.

Hrani ga AS. Sign. I/24 r.

49. **Allgemeine Weltgeschichte und Sprüche klassischer Schriftsteller, für 1te und 2te latelnische Schule**

Rkp. je iz 1796. leta in obsega 8 zvezčkov; 6 zvezkov ima format 20 x 15, zadnja dva pa 23,5 x 18,5. Bolj trd papir. Latinski jezik. Sicer lepa, a zaradi majhnih črk težko

čitljiva pisava. V šestem zvezku je na str. 5, 6 in 7, četrtega poglavja: De chemicy corporum Proprietatibus. Razpravlja o elektrolitih, ki jih telo potrebuje, kako morajo biti utekočinjeni in kako se pripravljajo fluidi. Nadalje govori o metalih in kako se pripravijo precipitati.

Hrani ga ŠAL. Brez sign.

50. Hebammen Buch

Rkp. je iz 18. stol. in obsega 275 strani formata 20 x 16, papir, gotica, kurziv. Je nemški priročnik za porodništvo, sestavljen v glavnem po Deventrovem učbeniku. Na prvem listu piše — Ex libris Caroli Wolfgangi, medicinae Candidati, Anno 1755.

Literatura: Grmek.

Hrani ga AS. Sign. 157 r.

51. Strassoldo

Per conosser le infirmita de 'cavalli et loro rimedii et prima della Complessione de cavalli

Rkp. je iz 18. stol. in obsega 47 listov formata 30,5 x 21,5, papir, italijanščina. Sestavljen je iz dveh delov in sta dve roki. To so navodila za zdravljenje konj.

Hrani ga AS. Sign. 173 r.

52. Valentin Andrejc

Kratke rozhne Bukvize

Rkp. je iz 1797. leta in obsega ca. 300 strani formata 31 x 20, papir, v usnje vezan, slaba pisava, bohoričica. Rokopis je razdeljen na štiri bukvice (poglavja), v katerih obravnava navodila za zdravljenje z zdravilnimi zelišči. V njem so tudi številni recepti. Predloga je bilo delo Apolinariusa Quintusa, tega je, kot pravi prepisovalec, izboljšal Tarquinius Schnelberg, latine Ocyorus, der Freyen Kunste u. Arzney Doctor iz Dortmunda, 1559.

Hrani ga PAM. Brez sign.

53. Justus Schlach

Compedium Medicinae Hippocraticum oder Kurzer Hippocratischer Begriff der Artzney

Rkp. je iz 18. stol., obsega 717 strani formata 28 x 18, papir, vezan v usnjene platni-

ce. V 128 poglavjih so sistematično opisane vse dotodaj znane bolezni. Avtor se opira posebno na Hipokratove aforizme.

Literatura: Grmek.

Hrani ga mestna knjižnica v Mariboru.

54. Notiza Medica

Rkp. je iz 18. stol. in obsega 7 listov velikosti navadnega šolskega zvezka, papir. Poleg navodil za zdravljenje ljudi piše tudi "pro animalibus medicamenta", za "gvavni vovčič in za žabco".

Hrani ga PAM. Brez sign.

55. Armer Krancken Rath, darinnen Vollständiges Artzney Buch

Rkp. je iz 18. stol. in obsega 224 strani formata 20 x 18, papir, usnjena vezava z alegorično sliko na sprednjih platnicah. Zelo težko čitljiv, nemščina: Verwohrung der Gesundheit auch zu Vertreibung Allerhand Krankheiten mit gemeinen mittel... für alle glieder des Menschen dass man alsbald Krankheiten Verbannen und dienliche Mittel finden kann.

Hrani ga PAM. Sign. 187.

56. Fojkarjeve zdravilske bukve

Rkp. je iz druge polovice 18. stol. Sestavljen je iz več zvezkov, ki obsegajo skupaj 466 strani formata 23 x 18, papir je že zelo porjavel, trde platnice, bohoričica, škofjeloški dialekt. Prepisovalec je verjetno uporabil več virov, med njimi menda tudi neko delo N. Lemerya, ker je na koncu podoben Lipičevemu rokopisu. Poleg zdravilnih zelišč in navodil za zdravljenje, navaja okajevanje kot sredstvo za zdravljenje raznih bolezni. Na 86 straneh ima tudi opis in zdravljenje bolezni živine. Prve strani manjkajo, zato nista znana niti avtor niti letnica pisanja.

Hrani ga Slavko Fojkar, Škofja Loka.

57. Adam Skalar

Ljudsko medicinski recepti

Rkp. je iz konca 18. stol. V kodeksu iz 1643, ki obsega 435 listov formata 19,2 x 14,6, spredaj 2, zadaj 6 spojnih listov, vmes več nefoliiranih listov. Posebnost rokopisa je tudi ta, da ima skoraj vsaka stran kustos. Vezava je iz srede 18. stol., deščice so prevlečene s temno rjavim usnjem, papir, bohoričica. Kodeks vsebuje nabožna premišljanja. Na 1. prostem spojnem listu je z nespretno roko iz 18. stol. ljudsko medicinski recept v hrvaščini, ikavsko narečje. Na naslednjem veznem listu je druga roka iz istega stoletja napisala "Pismo za zmrzlu", nato latinsko molitev-zarotitev zoper tridnevno, štiridnevno ali vročično bolezni.

Literatura: V. Mošin. Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisovih cirilskih fragmentov iz Narodne in univerzitetne knjižnice. Ljubljana, SAZU, 1971.
Hrani ga NUK. Sign. Cod. Kop. 25.

58. Colomone -Shegen

Rkp. iz konca 18. stol. in obsega 62 strani formata 35 x 21, papir, bohoričica, podjunski dialekt. Prepisovalec ni znan. To je prepis iz Colomone žegen. Med drugim je "ena skushana kunsht sa vse merselze". Ta 52. kapitel ima: "Tu je an resnizhen Mitel sa piknato ventuvati bodi per zhlovek alpa per shivine, ta Mitel se pravi ta menje pana." V 53. kap. je "Ta vezhi pana" itd.
Kseroks kopijo ima NUK. Brez Sign.

59. Rokopis Mihaela Zagajskega

Rkp. iz konca 18. stol. Je nevezan zvežček, obsega 16 strani formata 15,5 x 10. Obsega kratke molitve za razne zarotitve, pomešane s skrivnostnimi imeni. Vsebuje tudi "Ta meja pana sa strup" in "Ta vezha pana sa strup".
Literatura: Jože Stabej: Mihael Zagajšek in njegovo delo. Slavistična revija 21 (1973).
Hrani ga ŠAM.

60. Heilung des Trippers

Rkp. je iz 1807. leta, obsega 418 strani formata 15,5 x 10, bolj trd papir, trde platnice. Na hrbtu je rdeč nalepek s tiskanim napisom Heilung des Trippers. Napisan je v zelo lepi nemški pisavi, v latinici. Podpisan je Sauerschnigg Jos. Piše, da je dokončal rokopis v Benetkah 1807.
Hrani ga AS. Sign. 175 r.

61. Paule Leppez

Bukue sa vse potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz 1810. leta in obsega 114 strani formata 26 x 20, dve sponi, papir, bohoričica. Obsega pet poglavij, prvo poglavje, kako ugotovimo bolezen po urinu, drugo "na shil posnat bolesen enga zhloveka", tretje: "Erznije od useh erzhi", četrto "od vseh sorte dreves...", peto "od use sorte rosh in korenin"; predloga je bila, kot navajajo prepisovalci, neko delo N. Lemerya in verjetno še drugih.
Hrani ga NUK. Sign. 63/55.

62. Johann Bunzhik

Arznske rozhne Bukvize

Rkp. je iz 1817. leta in obsega 328 strani formata 19 x 15,5, papir, bohoričica, lepa pisava. Kot navaja avtor je prvi te bukve napisal Joseph Schlag. Bunčik je bil župnik v Doberli vesi na Koroškem. Rokopis je po vsebini zelo podoben drugim bukvam s koroškega, ki jim je rabila za predlogo Matthiolijeva knjiga, saj je rokopis J. Schlaga bil za predlogo tudi Goričnikovemu rokopisu.

Hrani ga Studijska knjižnica v Ravnah na Koroškem.

63. Bukve iz Gorenje vasi

Rkp. iz 1820 obsega 184 strani formata 21 x 17, trde rjave platnice, bohoričica, brez naslovne strani in navedbe avtorja. Tudi vmes manjkajo številni listi. Na začetku je vraža, kako ujeti lisico, na str. 3 pa Šembiljsko prerokovanje. Na str. 9 so "Arznije za krof". Od 10. - 70. strani piše o zdravilih. Slede "Rzenie sa velike bolesni inu shaube" (druga roka), nato pa do 165. strani o zdravilnih zeliščih. Nato je zagovor proti strupu in poglavje o vinu ter o nesrečnih dnevih v letu.

Hrani ga Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti v Zagrebu.

Sign. IV. a 49.

64. Lovrenc Humovc

Bedzin Dohtarske bukie

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 116 listov formata 34 x 21, papir je grob, lesene, z usnjem prevlečene platnice, dve sponki, hrbet je strgan, napisan je z velikimi tiskanimi črkami, okorno roko, v notranjskem dialektu. Na 12. strani je naslov, napisan kasneje z drugo roko, na str. 23 (17) je narisani kelih, v njem pa napisana letnica 1720. To je kasneje nekdo napisal. Rokopis je razdeljen na pet poglavij, kot Lipičev. Na str. 151—154 je šest slovenskih zagovorov (incantationes).

Hranijo ga v NUK. Sign. 1088 r.

65. Bukve sa vse potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz začetka 19. stol. Že po naslovu sodeč je to eden od prepisov Lipičevih bukev. Izvira iz Novakov nad Cerknim. Nepopoln rokopis je hranil župnik Ivan Mozetič iz Raven nad Cerknim, ki je bil zbiratelj zdravilnih zelišč in je tudi sam zdravil.

Literatura: V. Mödendorfer, Ljudska medicina pri Slovencih. Ljubljana, 1964.

Kje je sedaj rokopis, ni znano.

66. Repertorium für Homeopatische Heilung und Erfahrungen

Rkp. je iz začetka 19. stol. in obsega 118 strani formata 16 x 8, papir. Naslov pove vsebino. Rokopis je iz zapuščine dr. Bogdana Derča.

Hrani ga NUK. Sign. 14/72.

67. Nemške ljudsko medicinske bukve

Rkp. je iz začetka 19. stol. in obsega 263 strani formata 18 x 12, papir. Prvih pet listov manjka, zato nista znana ne avtor ne naslov in tudi ne datum. Obsega navodila za zdravljenje in recepte za razne bolezni.

Hrani ga PAM; brez sign.

68. Schwarzes frass Pulver für die Kinder

Rkp. je iz l. 1826 in obsega 242 strani formata 21,5 x 17, papir, nemški jezik. V usnje vezana knjižica vsebuje recepte in navodila za zdravljenje. Na prvi strani piše: Schwarzes Pulver für die Kinder od Madame Sconiazin z Dunaja. Na koncu knjige so razni recepti za torte idr. Podpisan je Jurij Vrabi, ki je bil lastnik ali prepisovalec.

Hrani ga PAM. Sign. ni.

69. Mavrelove bukve I

Rkp. je iz ca. 1830—1840. leta in obsega 62 napisanih strani formata 36 x 22, sivkasto moder papir, trde platnice, dva stolpca, dve roki, bohoričica, koroški dialekt. V prvem delu, ki obsega 34 strani in je pisan z lepšo pisavo, je govor o boleznih in njih zdravljenju. Po vsebini in pisanju je podoben rokopisom, ki jim je bila za predlogo Matthiolijeva knjiga. Drugi del je napisan z neveščo pisavo, deloma po isti predlogi. Na koncu knjige je na štirih straneh "Podpisovanje od Kralja Matjaža Prerokovane". Lastnik rokopisa je bil Jurij Mavrel-Dižovnik iz Strojne, Koroška.

Hrani ga dr. vet. Jože Rac, Zagreb.

70. Anton Košenina

Bukve v katerih se snajdejo te nar bolshi ernzije sa tega zhloveka

Rkp. je iz 1830. leta in obsega ca. 350 strani formata 21,5 x 17, papir, trde platnice, bohoričica. V začetku vsakega poglavja ima vinjeto, v knjigi so tudi lepe slike rož in nekatere, ki prikazujejo bolezni. Nadaljevanje naslova se glasi: katire so tud poskushene od tega zhasti inu hvale oredniga Dohtarja parisarske opoteke is jeme-

nam Maklash Lemerij o Paris, 1705, sdej pa prepisane od Antona Koshenine o Pushtal. Obravnava na 13 straneh tudi boleznj živine. Rokopis je našel sedanji lastnik na Črnem vrhu nad Polhovim Gradcem.

Hrani ga Anton Pečan v Ljubljani.

71. Anton Košenina

Perve Bukue sa use potrebe tega zhloveka

Rkp. je iz 1830. leta in ima 345 strani formata 21,5 x 17, papir, trde platnice, bolj okorna pisava, bohoričica. Kot navaja avtor, je to "knucu kmečkim ljudem priredil" od Pavleta Lipiča. Zato je vsebina identična z Lipičevim rokopisom. Pridejal je še o zdravljenju živine na 45 straneh.

Hrani ga Tone Pirc iz Škofje Loke.

72. Bukue sa vse potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz l. 1831 in obsega 280 strani formata 20 x 17, papir, obrabljene, zelo porjavle platnice iz lepenke, bohoričica. Na str. 218 spodaj piše: Uoklu, ta 10 dan septembra 1831 je prepisou Alesh Kouazh. T:B:i:S; Z.e.c.. Predloga je bila, kot navaja sam prepisovalec, rokopis Pavla Lipiča, ki je bil "en kmet v Bodoulah is hlsnhem perjimkam Srouc". Na zadnji strani ima priporočilo, kako se živino zdravi.

Hrani ga AS. Sign. 171. r.

73. Lovrenc Meshnar

Dohatarske bukve

Rkp. je iz 1834. leta in obsega 156 strani formata 20 x 14,5, papir, trde, temno rjave platnice iz lepenke, bohoričica, zelo lepa pisava, dobro ohranjen. Napisal ga je Lovrenc Mežnar, cerkovnik in organist iz Št. Petra na Kronski gori pri Dravogradu. Za predlogo je bilo Matthiolijevo delo. Prvo poglavje obsega 30 kapitlov, v katerih so opisane posamezne bolezni in s čim se jih zdravi, drugo poglavje ima 215 kapitlov: Arznije sa tega človeka od glave do nog. Za registrom je na 4 straneh z drugo roko in okorno pisavo pripisano o sušici. Na zadnjih dveh straneh, je, kasneje pripisano, spet z drugo roko, v gotici, v nemškem jeziku o sredstvu za izdiranje zob, proti pljučnici, proti vodenici idr.

Hrani ga Miro Grešak, Hrastnik, fotokopijo ima dr. Milan Dolenc, Ljubljana.

74. Pavle Lipič

III. Bukue od use Sorte rosh Inu korenin

Rkp. je iz 1835. leta in ima 120 strani formata 20 x 17,5, papir, lepa pisava, bohoričica. Kdo je prepisovalec, ni znano. Obsega le peto poglavje Lipičevega rokopisa.

Hrani ga AS. Sign. 266 r.

75. Bukue sa use potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz 1835. leta in ima 51 listov formata 22 x 17,5, papir, mehke platnice iz lenke, drap barve, lepa pisava, bohoričica. Ni znan prepisovalec in tudi ne vemo, odkod rokopis izvira. Na platnicah je le monogram P. B. Sodeč po naslovu, vsebini in slikah je za predlogo rabil rokopis Antona Košenine. Hrani ga AS. Sign. 168 r.

76. Johann Reitz**Bukue sa use potrebe tega gmein Folka**

Rkp. iz l. 1837 obsega 130 strani formata 29,5 x 21, papir, bohoričica. Reitz je bil doma iz Slapa ob Idriji. Po vsebini sodeč je to prepis Lipičevega rokopisa. Hrani ga Tolminski oddelek Goriškega muzeja v Tolminu.

77. Padarske bukve

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 152 strani formata 27,5 x 18, papir, bohoričica. Vsebina je zelo različna. Poleg govora o boleznih ljudi in živine ter njih zdravljenju (v glavnem so to vraže in zagovori) je v tem rokopisu marsikaj iz Kolomonovega žegna in črnih bukev. Od str. 125 do konca pa opisuje pisec razne vrste zdravil, tako rastlinskih kot tudi kemičnih. V knjigi je podpisan Karel Ulepič. Rokopis izvira verjetno iz Goriške.

Hrani ga Goriški muzej, fotokopijo ima dr. Milan Dolenc, Ljubljana (v nadaljevanju MD).

78. Zdravilske bukve

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 46 strani formata 20 x 17, papir, brez platnic, bohoričica, zelo lepa pisava. Nima naslova in tudi prepisovalec ni znan. Številni listi so odtrgani in je slabo ohranjen. Po vsebini je podoben Lipičevemu rokopisu.

Hrani ga AS. Sign. 170 r.

79. Medicinske bukve iz Otaleža

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 214 strani formata 35 x 20, papir, lesene platnice, manjka naslovna stran in še nekaj več prvih listov, bohoričica. Po vsebini sodeč je rabil za predlogo Lipičev rokopis. Na Otalež ga je prinesel Fr. Kacin iz Plužnja na Idrijskem. Bil je domač zdravilec.

Hrani ga vdova Kacinova na Otaležu.

80. Prepis nekaterih domačih zdravil

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 130 strani formata 19 x 12, papir, trde platnice iz lepenke, bohoričica. Ima dva dela. V prvem piše o notranjih, v drugem o zunanjih boleznih in ranah. Prepisovalec pravi, da je prepisal iz dela "nekega vučeniga zdravnika Filipa Heketa". V knjigi je podpis Franc Cerkovnik, ki pa je bil verjetno kasneje lastnik rokopisa.

Hrani ga dr. Niko Sadnikar, Kamnik. Fotokopijo ima MD.

81. Bolesni

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in ima 56 strani formata 17,5 x 11, sivkasto zelen papir. Prepisovalec ni znan. Na prvih 3 straneh je seznam bolezni po abecednem redu, nato na 3 straneh seznam bolezni brez abecednega reda, slede 3 nenapisane strani, na 6. strani začne: Arsenik Vergiftung, sledi Bramor—Drüschengeschwust. Pod Bodenje našteva imena Bodljaj, Klanje, Kolik. Konča se z Shouzhna Vrozhiza. Na 28. listu se začne poglavje o zdravilnih zeliščih: Aconitin, Napellus (Wurmhut) in njih uporabi. Konča se na 46. listu Kalii carbonici.

Hrani ga AS. Sign. 174 r.

82. Bukve za use zhloveshke potrebe

Rkp. je iz 1839. leta in obsega 172 strani formata 20 x 14, papir, bohoričica. Ima kot vsi rokopisi, ki so imeli za predlogo Lipičev rokopis, 5 bukev (poglavij). Prepisal ga je Johann Jasbetsz iz Vira pri Domžalah.

Hrani ga Milan Mrhar iz Vira pri Domžalah.

83. Bukve za vse potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. Že po naslovu sodeč je bil za predlogo neki Lipičev rokopis. Izvira iz Novakov pri Cerknem.

Literatura: V. Möderndorfer. Ljudska medicina pri Slovencih.

Hrani ga dr. Štrausova, zdravnica iz Celja.

84. Humovčeve bukke

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in obsega 129 strani formata 14 x 10, papir, brez ovitka, pisan s tiskanimi črkami, bohoričica. Vsebina je v skrajšani vsebini identična z Bedicin Dohtarskimi bukvami. Na koncu je 13 zagovorov. Rkp. je našel dr. Orel na Osojah pri Rovtah.

Hrani ga SAZU, brez sign.

85. Skrivno razodetje

Rkp. je iz prve polovice 19. stol. in je obsegal 8 strani. Velikost ni znana. V njem so razne "coprnije" in zagovori (pane) v številnih "kapitelnih", da bi z njimi obvarovali ljudi in živino. Nekaj poglavij govori o zakladih, prihodnjih rečeh in kako bi izkopali "šace" s "kroftnimi" besedami.

Rkp. je imel Martin Mejaš s Kala nad Šentjanžem na Dol. in ga poklonil Božu Račiču, a se je izgubil.

Literatura: "Slovan" XIV, 1916, št. 2 p. 62.

86. Zagovorna knjižica Antona Petriča

Rkp. iz 1840. leta, bohoričica. Iz knjižice je zagovarjal Anton Petrič, doma iz Savinjske doline. Zagovor proti božjasti je napisal Petrič. Zadnji odstavek o strupu in o zdravljenih je pripisal nekdo v gajici.

Literatura: dr. Nikolaj Omerza, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1922 (ČZN).

Original se je izgubil, prepis je v ČZN, 1922.

87. Bukve v katerih se vsake sorte mitelni inu Perpomozhkem Arznije snajdejo

Rkp. iz l. 1840 obsega 82 strani formata 35 x 22, papir, bohoričica. Na prvi strani je spodaj le D. O., zato ni znano, kdo je prepisovalec. Sedanji lastnik ga je podedoval po očetu. Za predlogo je, po vsebini sodeč, rabil Lipičev rokopis.

Hrani ga Jože Gril, Verdun pri Uršnih selih.

88. Črne bukve Alojzije Pajer

Rkp. je iz l. 1840 in obsega 18 strani formata 22 x 18, papir. Poleg raznih izpiskov iz Duhovne brambe je tudi zarotitev za zdravljenje ljudi in živine. Na zadnji strani je podpisana Alojzija Pajer iz Podgorja pod Gorjanci.

Hrani ga Dolenjski muzej v Novem mestu.

89. Kranjski Arzat

Rkp. iz l. 1841. Po vsebini sodeč je bil za predlogo Lipičev rokopis. Prepisal ga je Štefan Reven, ki je živel nekje blizu Rovt nad Logatcem.

Literatura: Rokopis Štefana Revna: Kranjski Arzat iz 1845.

Rokopis verjetno ni ohranjen.

90. Krajnski Arzat

Rkp. iz 1844. obsega 186 strani, bohoričica. Kot navaja prepisovalec Štefan Reven, je prepisal prvič od Paula Lipiča. Prvič je prepisal leta 1841 in to je drugi prepis.

Našel ga je dr. Edvard Pajnič v Cerknici. Pajnič ga je prepisal v celoti. Tega hrani dr. Drago Mušič, Ljubljana.

91. Pavšičeve bukke

Rkp. je iz 1849., obsega 200 strani formata 23 x 15,8, rjave, trde platnice, lepa pisava, bohoričica. Razdeljene so na pet bukev. V začetku petih bukev navaja, da je "ueto je popisou Paulus Lepez". Prim. dr. Ivan Pavšič jih je dobil na svojem domu v Zg. Šiški.

Hrani jih dr. Milan Dolenc, Ljubljana.

92. Duhovna bramba

Rkp. iz 1849. obsega 95 strani formata 17,5 x 11, brez ovitka, z vrstico vezani listi, zadnjega pol lista odtrgano, bohoričica. Poleg raznih molitev piše na str. 25 o benediktovih beličih, ki odvrnejo coprnije od človeka in živine, koristijo pri vnetju vimena. Sv. žegen in tudi posebno žebiranje papeža Leona koristijo ženam pri porodu. Hišni žegen obvaruje ljudi in živino pred boleznimi. Sedem nebeških rigelnov se položi porodnici na prsi ali glavo, da lahko rodi. Pisal je Josef Gross iz Stične. Hrani ga AS.

93. Postava od bolesni te shivine

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 36 strani formata 20 x 11, papir, mehak ovitek, lep rokopis, bohoričica. Prepisovalec ni znan. Verjetno je prepisoval iz kakšne nemške veterinarske knjige. Piše o boleznih živine in njih zdravljenju.

Hrani jo Ludvik Mrzel iz Golave buke (Koroška), fotokopijo ima MD.

94. Bukve sa usse potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 151 strani formata 20 x 15, papir, platnice iz lepenke, lepa izpisana pisava, bohoričica. Knjižica ni popolna, ker manjka zadnji konec. Prepisovalec je bil iz neke vasi pod Poreznom. Predloga je bil Lipičev rokopis. V njem je naštetih 39 zdravilnih zelišč in 162 bolezni.

Hrani ga prof. Jože Dolenc, Ljubljana.

95. Merharjev rokopis

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 370 strani formata 8 x 20, papir, trde, sivkasto pisane platnice iz lepenke, zbledela pisava, bohoričica. Po vsebini je identičen z

Lipičevim. Merhar je bil mizar v Gradcu in je dobil rokopis od staršev, ki so bili iz okolice Ljubljane.

Hrani ga AS. Sign. 173 r.

96. Ljudsko medicinske bukve

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 180 strani formata 19,5 x 12,5, papir, brez ovitka, bohoričica. Ker manjkajo prve strani, se ne ve, kdo je bil prepisovalec in odkod izvira. Tudi nima naslova. Po vsebini je podoben Lipičevemu rokopisu.

Hrani ga mr. ph. Janez Kromar, Ljubljana.

97. Stiške bukve I

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 60 strani formata 20 x 17, star papir, brez ovitka, lastna vezava, manjka prvi list, zadnji trije listi zelo obrabljeni in težko čitljivi, gajica, dolenski dialekt. Delo je brez naslova, letnice in imena avtorja. Začne s "Farbe na Vodi", na str. 12 začne s poglavjem "Perpomočki za use sorte Bolezen ozdravlat". Na str. 29 do 32 je poglavje "Drevesa, sadje", od str. 33 do konca je poglavje "Rože in zelše".

Hrani ga cistercijanski samostan v Stični, brez sign.

98. Lovra Humovca živinozdravniške bukve

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 275 strani formata 16,5 x 10, papir, brez ovitka, naslova in letnice; bohoričica, pisan s tiskanimi črkami. Za predlogo je vzeta, kot navaja prepisovalec, knjiga J. Wolsteina: Bukve od kug inu bolesen goveje shivine teh ovac jen svin, iz 1792. leta. Na prvih straneh so razne vraže in "žebiranje iz Duhovne brambe in Kolomon žegna", nato o zdravljenju živine, sledi 17 zagovorov, nato pa "Bukve čudne prigode al nekatere černe šole jen strašne reči". Na str. 271 so še razne "coprniže" za živino obvarovati pred boleznimi. Rokopis je našel dr. Orel na Osojah.

Hrani ga SAZU.

99. Coprarske bukve

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 187 strani formata 17,5 x 10,5, papir, nima ovitka, manjka tudi zadnja stran. Nista znana ne avtor ne letnica pisanja, verjetno izvira iz okolice Rovt nad Logatcem. Pisava je zelo lepa, bohoričica. Začenja se: Zhe je sazoprano, de ena krava, koder se glih mleka ima, pa vendar ga ne da, zaisto zopernijo pregnati. V celoti so v tem rokopisu večinoma vraže za zdravljenje ljudi in živine, vendar ima tudi nekaj navodil za obvarovanje ljudi pred kolero ter za boljše pridelovanje sadja in zelenjave, končno pa še razne vraže za lovce in ribiče.

Fotokopijo ima MD.

100. Zbirka receptov

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 16 strani formata 18,5 x 11, sivkasto zelen papir, brez ovitka, zelo lepa pisava, nemščina, zelo podobno pisavi Karla Deshmana, nekdanjega kustosa deželnega muzeja (u. 1887). Prvi recept: Elixir, njegova sestava, priprava, uporaba, delovanje, doziranje in pripombe. Nato je recept za Cholera tropfen in končno Arcanum.

Hrani ga AS. Sign. ni.

101. Fascikel zapisov in izrezkov iz časopisov

Zapiski so iz 17. do 19. stol., napisani v nemškem jeziku. V njih so podatki o zdravilih, kozmetiki in higienskih pripomočkih.

Hrani ga PAM. Brez sign.

102. Arcouske Bukve

Rkp. je iz sredine 19. stol. in obsega 290 strani formata 19,5 x 13,5, papir. Prepisovalec Johan Dollenz iz Zaplane nad Logatcem ga je dal vezati v trde platnice. Naslov enega poglavja je Planetouske bukve. Ta del, ki je prvi, obsega 201 stran. Od str. 272—280 so nepopisani listi, nato piše o znamenjih smrti in o sredstvih za razne bolezni. Če ni vedel slovenskega izraza, je napisal v nemščini. Sledi pet poglavij, ki so, kot sam navaja, prepisana iz Lipičevega rokopisa. Napisan je v bohoričici.

Hrani ga prof. dr. Anton Moljk, Ljubljana (nadalje Moljk).

103. Bramorjeve bukve sa use potrebe tega gmein Folka

Rkp. je iz srede 19. stol. in obsega 124 strani formata 24 x 17, papir, rumenkaste platnice, lepa pisava, dobro ohranjen, gajica. Prepisovalec je bil Jože Bramor, vrtinar iz Trzina pri Domžalah. Predloga je bil Lipičev rokopis. Na koncu je dodan še list, na katerem sta napisana v nemščini dva recepta: za eliksir in Cholera Tropfen.

Hrani ga AS. Sign. 169 r.

104. Kranjski Arzat II

Rkp. je iz 1845. leta in obsega 227 strani formata 20,5 x 15, papir, logaški dialekt, bohoričica. Prepisovalec Štefan Reven navaja, da ga je prepisoval od Lipiča. Sedanjni lastnik ga je dobil na Zaplani pri Logatcu.

Hrani ga Ernest Aljančič, Ljubljana.

105. Dober Perpomožek timu zhloveku ali Kranjski Arzat

Rkp. je iz l. 1850 in obsega 230 strani formata 19 x 12, papir, trde platnice, bohoričica. Te bukve je prepisal Peter Šinkovec po Lipičevi predlogi. Predgovor je "Sadershaine al vorenga sa Bounike" (nega bolnikov). Druge bukve (poglavje) opisujejo 12 sort bolezní glave, 6 sort bolezní oči, 6 vrst bolezní ušes in druge bolezní človeškega telesa. Knjiga ima še register rož in žgane vode. Na koncu je z drugo, okorno roko pripisanih več receptov in dva zagovora: "za ušen izgovorit in za merselca en dober Mitel".

Hrani ga Moljk.

106. Krainski Arzat

Rkp. je iz l. 1850. Obsega in formata nisem mogel ugotoviti, ker se je original izgubil. Navaja, da je bil za predlogo Lipičev rokopis.

Prepis hrani prim. dr. Mirko Karlin, Ljubljana. Bil je last dr. Ernesta Mayerja.

107. Primčeve Bukue sa use sorte Erznije teiga Folkla

Rkp. je iz ca. 1850. leta in obsega 60 strani formata 35 x 21,5, papir, zelo obrabljena knjižica, deloma zbledela, deloma bohoričica, deloma pomešano z gajico. Manjka list 21—22, manjkajo tudi strani od 24—29, zadnja dva lista sta zelo obrabljena in jima manjka pol lista. Prva stran, razen naslova, ni čitljiva. Po vsebini so-deč je bila predloga Lipičev rokopis. Zadnji lastnik je bil Leopold Primic iz Zaboršta pri Stični. Po njegovem mnenju ga je prepisal neki "šrajber" iz gradu Grmulka. Hrani ga Etnografski muzej v Ljubljani.

108. Zagovorna knjižica Jakoba Ranta

Rkp. je iz l. 1851. Napisal ga je Jakob Rant p. d. Kočarjev iz Dolenčic nad Škofjo Loko. Vsebuje zagovore zoper bolezní.

Literatura: V. Möderndorfer. Ljudska medicina pri Slovencih, 1964. in pismeni podatki prof. Janeza Dolenca iz Tolmina.

109. Arcnijske bukve

Rkp. iz leta 1852 obsega 279 strani formata 17,5 x 11, papir. Manjkajo str. od 109—173. Prepisovalec ni znan, tudi se ne ve, odkod je rokopis. Prve bukve "na vod poznat boleznen", nato sledijo bolezní glave, oči itd. Za predlogo je verjetno rabil Goričnikov rokopis, ker ima isti naslov in podobno vsebino.

Hrani ga Študijska knjižnica na Ravnah na Koroškem.

110. Arznejske Bukve sa use shleht Bolesni od glave noter do Nog is mitelni inu dobrimi rati

Rkp. iz leta 1854 obsega 149 strani formata 20 x 12, papir, srednje lepa pisava, bohoričica. Anton Janžek, za katerega nismo mogli ugotoviti, odkod bi bil, je pisal po nekem rokopisu, ki je imel za predlogo Matthiolijevo delo. Leta 1857 je pripisal na 29 straneh "potrebno Popisovanje za Shivinske Arznejje". Janžek navaja za neki izraz, da ga uporabljajo pri njih na spodnjem Štajerskem. Hrani ga Študijska knjižnica v Novem mestu, fotokopijo pa MD.

111. Wundpflaster

V Romarskih Bukvizah, ki so bile tiskane 1775. leta in obsegajo 67 strani formata 14,4 x 9, je na sprednji spojni strani pripisal neki F. St. leta 1855 Wundpflaster po nekem dr. Josepfu Procobu: sa bolesen če se kakšen ureže ali udar al kakšno drugo bolesen naredi na nogi, roki itd. tudi za ozeblina in karievko. Hrani ga Etnografski muzej v Ljubljani. Brez sign.

112. Mavrelove bukve II

Rkp. je iz ca. 1850.—60. leta in obsega 202 strani formata 24 x 19. To je stara knjigovodska knjiga s trdimi platnicami, bohoričica. Na prvih straneh so računi z letnicami 1851 in 52, nato pa kar nadalje piše brez naslova "O vodi". Na str. 164 je o zdravstvu, na 165. str. pa začne: "na dvesto pogmerane skrivnosti alpa vsesorte magiš spagiše simpatetiše antipatetiše ino ekonomiše kunšne reči ali štoki na svitlo dani vlaipcige ali ino Rueloštatou... za zobe bolenje... Magiš arcovanje za vse zacoprane bolezni. Za vse hude coprnije so od te hude Influence teh planetou." Rokopis je bil last Mavrelovih iz Strojne. Hrani ga dr. vet. Jože Rac, Zagreb.

113. Bukue teh Zhudeshou jin skrevnosti

Rkp. je iz l. 1856 in obsega 49 strani formata 16,3 x 10, papir, trde platnice, lepa pisava. Prve strani so pisane v bohoričici. O boleznih zob, slede molitve za hudo bolečino, pa spet za hudo bolečino in spaka pregnat, zarotitve za živino ino krave, za ogenj zagovoriti, za bodljaje, za bule, metljaj in božjast zagovoriti, krave zagovoriti, če gre mleko od krav; škodo naredit ludem in živini. Na posebnem lističu je: de eniga začne križ al hrbet bolet. Prepisovalec je bil Johann Brenčić, zadnji lastnik pa Johann Dolenc iz Zaplane. Hrani ga Moljk.

114. Vezhna Pratika

Rkp. iz srede 19. stol. obsega 82 listov formata 18,5 x 11,5, še na roko delan papir, preprosta vezava, brez ovitka in naslova. Pisal je Franc Nagel iz Bršlina pri Novem mestu. Prvi del je delni prepis iz Ant. Bresnika, Vezhna Pratika, 1789, drugi del, kjer se začne pratika, pa prepis druge še neugotovljene pratike. Tretji del s pričetkom 1830 so izvorni Naglovi zapisi, pomešani z razno vsebino iz prej omenjenih praktik. Vmes piše: začno koncem zime, katere po leti in jeseni. Na str. 21... Tu leitu se teško arcnuje... Tu leitu tudi živina rada s kugo začne. Vsebuje tudi nasvete, kaj naj se je in pije, da se obvaruje pred boleznimi spomladi. Opozarja, kako se obvaruje goveja živina o božiču pred boleznimi, kako kokoši držimo, da pozimi bolje neso, kako pospešimo tek prašičem pitancem. Hrani ga AS.

115. Ranecelniške Bukve

Rkp. je iz 1856. leta in obsega 268 strani formata 23,5 x 18,5, papir, vezana knjiga, s sivim platnom prevlečene platnice, gajica. Na sprednjih platnicah je naslov knjige na izrezanem papirju, ki je prilepljen. Prepisovalec je bil Johann Dollenz iz Zaplane, ki je tudi zdravil. To je prvi slovenski rokopis, ki zadeva kirurgijo. Poleg kirurških bolezni piše še, kako se obvaruje kuge, o spolnih boleznih, raku, če se voda zapira. Na koncu je začel pisati Bukve od bolezni goveje živine, a je napisal le eno stran. Kaj je rabilo za predlogo, prepisovalec ne navaja. Hrani ga Moljk.

116. Ljudske zdravilske bukve Helene Nagode

Rkp. je iz l. 1858 in obsega 107 strani formata 20 x 16,5, papir, črnorjave trde platnice, zelo lepa ženska pisava, gajica. Nagodetova je bila iz Osoj pri Rovtahn. Za prvimi 48 stranmi je register na 5 straneh in do 51. strani spet register. Vse skupaj so same vraže. Hrani ga SAZU.

117. Šinkove zdravilske bukve

Rkp. je iz ca. 1860. leta in obsega 53 strani, velikost šolskega zvezka, papir. Predloga je bil Lipičev rokopis v zelo skrajšani obliki, ker ga je pisec uporabljal le za lastno uporabo. Prepisal ga je Fr. Šink iz Stare Loke. Hrani ga muzej na Gradu v Škofji Loki.

118. Zdravje bolnikov

Rkp. je iz l. 1866 in obsega 376 strani formata 14 x 10, papir, trde platnice. Celotni naslov je: Zdravje bolnikov, to je bukve polne navkov za človeško zdravje spisano k

pomoči kmeškim ljudmi. V Salcbahi (Solčava). Pisec je bil Vid Strgar (Fida) iz Robanovega kota, ki je tudi sam zdravil. Kot navaja, je bila predloga Košeninov rokopis.

Hrani ga SAZU, brez sign.

119. Coprarske Bukve

Rkp. je iz 1867. leta in obsega 262 strani formata 19 x 12, trde platnice, papir, gajica. Lep rokopis Gašparja Dolenca iz Zaplane. V prvem delu piše o negi orožja, v drugem delu so "spraule usaka sorta Skriunosti Natureznanstva, kter se zna en tal človeške družbe, za en tal pa iz kratkiga časa nugal". Med drugim piše, kako se varuješ, da "se na rajži ne utruidiš", "Kako zvedit če se en bolnik ozdrau al ne" idr. Na str. 187—211 so zagovori, od str 202—217 pa je "En zvezik teh skriunosti Albert Magni od lastnosti teh selš, kamnou in nekatrih živali". Od 217—221 je "Moč teh zelš od cesarja Alexanda, ki jih je imel po toku planetou". Na str. 222 sta še dva zagovora.

Hrani ga Moljk.

120. Bučelarstvo

Rkp. je iz 1867. leta, obsega 129 listov formata 21 x 16, brez ovitka in nevezan, zelo lepa pisava, izvirna slovenska terminologija. Po izkušnjah in pripovedovanju retijskega čebelarja Jožeta Oblaka je napisal Franc Levstik. Delo je bilo pripravljeno za tisk, a ni nikoli izšlo. Do 48 listov je Levstik prepisal čistopis za tisk. Od nameravnih 30 pol so natiskali samo 6 pol, ki se hranijo skupaj z rokopisom. Na 65v do 67v je napisal o čebelnih boleznih in njih zdravljenju.

Hrani ga NUK. Sign. Ms 492.

121. Bukve Planetou

Rkp. je iz l. 1870 in obsega 186 strani formata 20 x 16,5, papir, trde izrabljene platnice. Na prvi strani platnic je nalepljen naslov: Bukve od Planetou, kaku se zve, pod katerim planetom al znamenam je člouk rojen in kaku se mu bo godilu; iz nemškega na Kranjsko preloženo skuz F. D. u letu 1857. Na str. 127 piše, da je tega leta prepisal Franc Djujak, drugič pa je prepisal leta 1870 Johann Dollenz iz Zaplane. V prvem delu opisuje vpliv planetov in nebeških znamenj na posamezne dele človeškega telesa in katerim boleznim so podvrženi ljudje, rojeni v posameznih nebeških znamenjih ali planetih in katera zelišča mu koristijo za zdravljenje.

Hrani ga Moljk.

122. Jurij Drobnič

Praktisches Arznei Buch

Rkp. je iz l. 1870 in ima 92 strani formata 16 x 9,5, papir, gajica. Jurij Drobnič, "kuršmid" iz Sodražice, je napisal v slovenskem jeziku vrsto receptov za živino, pa tudi nekaj za ljudi. Opisuje tudi nekatera zelišča in kdaj se jih nabira ter suši.
Hrani ga MD.

123. Knjiga domačih zdravil

Rkp. iz 1871. leta ima 346 strani formata 20 x 13, papir, trde platnice, lepa pisava. Prepisoval je neki Per po Lipičevem rokopisu. Imel pa ga je Janez Gantar-Posečnik iz Malenskega vrha nad Škofjo Loko.
Hrani ga prof. Janez Dolenc, Tolmin.

124. Vogričeve bukve

Rkp. iz l. 1876 obsega 66 strani formata 15 x 10, papir, bohoričica. Jože Vogrič iz Slapa ob Idrijci je imel za predlogo rokopis Johana Reitza, ki je bil iz istega kraja. Piše tudi o boleznih živine, ima pa napisanih tudi nekaj zagovorov.
Hrani ga Goriški muzej, oddelek za Tolmin, fotokopijo pa MD.

125. Kalanov rokopis

Rkp. je iz 1879. leta in obsega 46 strani formata 21 x 17, papir, gajica. Johann Kallan, verjetno doma iz Puštala pri Škofji Loki, ga je prepisal iz Lipičevega rokopisa verjetno za svojo uporabo.
Hrani ga Ivanka Svoltjšak, Škofja Loka.

126. Zdravilske bukve

Rkp. iz 19. stol. obsega 46 strani formata 20 x 17, sivkast papir, brez ovitka, bolj slabo ohranjen, številni listi so odtrgani, zelo lepa pisava, bohoričica. Nima naslova, tudi prepisovalec ni znan. Predloga je bil Lipičev rokopis.
Hrani ga AS. Sign. 170 r.

127. Gribovškova zagovorna knjižica

Rkp. iz 19. stol. obsega 8 listov formata 14,5 x 9, papir. Vsebuje zagovore za prisad, za vagen idr. Napisal ga je verjetno Gribovšek iz Zaprevala nad Škofjo Loko, ki je zdravil in zagovarjal.
Hrani ga prof. Janez Dolenc, Tolmin.

128. Domači živinozdravnik

Rkp. iz l. 1884 ima 86 strani formata 20 x 16, papir, gajica. Franc Prezelj iz Železnikov je imel za predlogo knjigo dr. Simona Strupija. Nauk spoznanja in ozdravljenja vunanjih in notranjih bolezni konj, goved, prešičev in pesov, ki je izšla l. 1852. Hrani ga MD.

129. Hausapotheke für Mensch und Vieh

Rkp. iz 19. stol. obsega 466 strani formata 22 x 20, nemščina, gotica. Pretežno piše o konjereji in bolezni konj. Hrani ga neki slovenski kmet v Doberli vesi (Koroška), fotokopijo ima MD.

130. Zagovorna knjižica Jakoba Bevka

Rkp. iz 19. stol. obsega 16 nepaginiranih strani formata 10,7 x 7,2, pergamentni ovitek. Knjižica je preprosto sešita. 12 strani je popisanih, 4 nepopisane, pisano s črnim črnilom, zadnji zagovor je napisan s črnilom vijoličaste barve. Vsebuje 5 zagovorov. Jakob Bevk je bil iz Zakojce, stric pisatelja Fr. Bevka. Literatura: dr. Milko Matičetov. Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih. Slovenski etnograf III—IV. 1951. Hranil ga je Etnografski muzej v Ljubljani, a zdaj ga ne najdejo.

131. Jejlerjeva zagovorna knjižica

Rkp. je iz druge polovice 19. stol. Prepisal ga je verjetno Jože Kokelj p. d. Jejler iz Mlake nad Škofjo Loko. Vsebuje 5 zagovorov. Knjižica se je izgubila, prepis hrani prof. Janez Dolenc, Tolmin.

132. Shvarc Previlgion Buch

Rkp. je iz druge polovice 19. stol. in obsega 235 strani formata 19,2 x 13,7, papir, trde črne platnice, lepa pisava. "Bukve so iz useh petih talou Kolomonovega žegna, iz črnih bukev in tudi iz urbanus bukev"; vsebuje številne "pane" (zagovore). Hrani ga Moljk.

133. Vrhniške zdravilske bukke

Rkp. je iz druge polovice 19. stol. in obsega 120 strani formata 21 x 17, manjka mu prvih 21 strani, papir, kasnejše nove platnice, čitljiva pisava, gajica. Prvi trije in zadnji list poškodovani. Po vsebini je identičen z Lipičevim rokopisom. Prepisal ga je Johan Hočevar iz Gornolubljan (Vrhnika). Hrani ga AS. Sign. 172.

134. Stiške zdravilske bukve II

Rkp. je iz druge polovice 19. stol. in obsega 80 strani formata 20 x 16, papir, platnice iz sivo rumenkaste lepenke, gajica, lepa pisava, nekatere začetne črke so v gotici. Nima naslova ne letnice ne imena prepisovalca, ki je bil iz bližine Stične. Začne: Bolezni na vodi poznat, drugi del na žil poznat bolezen. Druga knjiga: zdravila za razne bolezni; sledi poglavje o sadnem drevju in zdravilnih zeliščih. Vmes je napisan recept proti koleri in antifebril od dro Rodinisa. Pisal ga je gotovo kak duhovnik.

Hrani ga samostan v Stični.

135. Zdravilske bukve za vse bolezni ozdravljat

Rkp. je iz druge polovice 19. stol. in obsega 120 strani formata 22 x 18, papir, gajica. Predloga je bil Lipičev rokopis.

Hrani ga prof. France Planina, Ljubljana.

136. Ljudsko medicinske bukve

Rkp. je bil iz druge polovice 19. stol. Ta rokopis je imela stara rastlinarica Marija Kerin iz Rake pri Krškem. Po vsebini je bil podoben Kranjskemu Arztu. Ni znano, ali rokopis še obstaja.

Literatura: Dr. Edvard Pajnič, Zdravljenje in mazaštvo med Slovenci v preteklih stoletjih, Proteus III, 1936, 8, in V. Möderndorfer: Ljudska medicina pri Slovencih, 1964.

137. Spisek zagovorov iz Libuč

Rkp. iz druge polovice 19. stol. Je list papirja iz zvezka formata 21,5 x 17. List je deloma strgan, deloma močno zamazan s tintnim svinčnikom, tako da se na tistih mestih ne da prebrati. Je iz okolice Libuč. Avtor oz. prepisovalec ni znan. Vpisani so naslednji zagovori: Sa malek, zoper protin, sa vurok in za ogen.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

138. Gregornove zdravilske bukve

Rkp. je iz druge polovice 19. stol formata 21 x 17, zelo obrabljen zvezek. Prve 4 strani manjkajo, pa tudi od 23. do 26. strani. Brez ovitka, naslova in imena prepisovalca. Začne: Il Koku more voda lovit. Na 27. strani: 3 kader gvava boli od Flusa. Na 74., zadnji strani: za madron pregnat.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

139. Hudovernikovi rokopisni zapisi

Rkp. je iz ca. 1880. leta, obsega 172 strani formata 16 x 10, trde, pisano zelene platnice. Na hrbtu je natiskano: Narodno blago. Hudovernik je bil zbiratelj narodopisnega blaga iz okolice Stične na Dol. Na 97. strani je ljudska medicina: ako persa bole, za pljuča, zoper božjast, zoper zlatenico. Na str. 145 pa spet ljudska zdravila zoper oteklino in o bolezni "duačni".

Hrani ga glasbeno narodopisna sekcija pri SAZU.

140. Himanov zagovorni list

Rkp. je iz druge pol. 19. stol., obsega le en list formata 17,5 x 9,5. Lovro Himan iz Libuč si je zapisal zagovor: molitev za Vurak.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

141. Tri molitve z zlatimi pukštabi

Rkp. iz 1884 obsega 20 strani formata 17 x 9,5, nepaginiran modro siv ovitek, listi sešiti z nitko. Te molitve med drugim koristijo "da zdravje vedno pernas ostane in ktera žena gabo per porodu imela bo lahko porodiva in jeni otrok bo birčne..." Prepisal ga je Mateuž Malle iz Kotmare vasi.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

142. Pesem o borbi bolnika s smrtjo in Angela s hudičem

Rkp. iz 1891 obsega 6 orumenelih listov formata 18 x 11, brez ovitka. Pesem Prid meni na pomoč v zadnji borbi, O Mati vse milosrčnost, Kako se bolnik s smertjo in Angelj s hudičem boruje. Prepisal jo je I. Tischler iz Sp. Humč.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

143. Medličijska zagovorna knjižica

Rkp. je iz konca 19. stol., obsega 7 strani formata 14 x 10. Knjižico je našel kustos Goriškega muzeja "pri Medličii" na Predmeji. Knjižica izvira sodeč po dialektu z Dolenjskega. Vsebuje 7 zagovorov: Moli Wero za Metlai, za Bramorja, za Wred, za vse sorte prisadov, za vse Sterpenine in za všen ali reže pilo.

Hrani jo Goriški muzej, kopijo ima avtor.

144. Kočarjeve bukve

Rkp. je iz 19. stol. in je obsegal 211 strani, papir, bohoričica. Predloga je bil Lipičev rokopis. Jakob Gantar p. d. Kočar iz Dolenčic nad Škofjo Loko ga je kupil od nekih p. d. Karlovškovih. Rokopis se je izgubil.

Literatura: V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih; informacija prof. Jazna Dolenca.

145. Kacinova zagovorna knjižica

Rkp. je iz konca 19. stol. Fr. Kacin iz Plužnja na Cerkljanskem je napisal na nenatiskanem listu Buch der direkten Steuer (Libretto dell'importo, Bukvize neposrednega davka) zagovor "za strup izgovorit".

Hrani ga MD.

146. Knjižica zagovorov Jožeta Breliha

Rkp. je iz konca 19. stol in je brez naslovne strani. Vsebuje pet zagovorov. Je iz cerkljansko-črnovrškega okoliša.

Hrani ga Inštitut za slovensko narodopisje pri SAZU.

147. Markletova zagovorna knjižica

Rkp. je iz konca 19. stol. V trgovskem notesu z rdečimi črtami na desni strani, v temnem polplatnenem ovitku, je napisal neki možakar iz Št. Lamberta na Dolenjskem zagovor proti gadjemu strupu "če piči gad človeka ali živinče".

Hrani ga Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, Ljubljana.

148. Kramolčeve bukvice

Rkp. je iz konca 19. stol. in obsega 48 strani formata 16 x 10, papir. Zvezček je brez naslova, ker so prednji listi odtrgani. Na 13. strani piše o zdravlilstvu, prej pa so razne molitve. Slede molitve proti prisadu, nato navodila za zdravljenje omedlevice, opeklin, gorčice, itd. Zvezček so našli pri Kramolcu v Šentanelu.

Hrani ga Inštitut za slovensko narodopisje SAZU.

149. Kertove bukve

Rkp. je iz prvih let tega stoletja in obsega 48 strani formata 33 x 20. Je z Raven na Koroškem. Večji del besedila je isti kot v Kranjskem Arztu, ki ga hrani študijska knjižnica na Ravnah.

Lastnik je Jože Kert z Raven na Koroškem.

140. Bukve za zagovarjat svakterih bolezní

Rkp. je iz začetka 20. stol. in obsega 48 strani formata 16,5 x 10, nima ovitka, dobro čitljiv, dve roki. Rokopis je napisal Johan Čeh iz Roča pri Buzetu, to pa je pre-

pis, ki ga je napisal Ivan Nežič iz Boninov pri Kopru. Na prvi strani je žig Johann Ceh, Rozz, Istrien. Na 25 straneh so molitve in zagovori, preostalo so računi in molitve v italijanskem jeziku. To je napisano z drugo roko in drugim podpisom. Hranijo ga potomci Nežiča v Boninu.

151. Zdravniške bukve Marije Prijatelj

Rkp. je iz 1908. leta in ima 40 strani formata 33,5 x 20, papir, brez ovitka. Po vsebini sodeč je bil za predlogo Lipičev rokopis. Podpisana je Marija Prijatelj iz Št. Pavla pri Stični. Datum je 13. november 1908. Hranijo ga Etnografski muzej v Ljubljani.

152. Zagovorna knjižica J. Celestina

Rkp. je iz l. 1910. Vsebina mi ni znana. Bil je last J. Celestina iz Št. Jurja pod Kumom.

Literatura: V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih.

153. Ivan Mozetič

Zapiski iz zdravstvenega polja

Rkp. je iz začetka 20. stol. in obsega 37 strani formata 20 x 14, papir. Dekan Mozetič z Raven nad Cerknim, ki je zbiral zdravilna zelišča in tudi zdravil, je vpisoval primere uspehov zdravljenja z zelišči.

Hranijo ga župnijski urad v Cerknem.

154. Ivan Mozetič

Zbirka receptov

Rkp. je iz začetka 20. stol. Recepti so shranjeni v 184 pisemskih ovitkih, formata 21 x 12. Sestavil in napisal jih je Mozetič, ki je zbiral zelišča in sestavljal recepte.

155. Bukvice Angele Zupančič

Rkp. je iz ca. 1920. leta. V knjižnici Dienstzeugnis formata 16,8 x 10, papir, trde pisane platnice iz lepenke. Na zadnjih nepopisanih listih so navodila za zdravljenje živine in ljudi. Vmes so kuharski recepti.

Pisala jih je Angela Zupančič iz Malih dol pri Temenici po navodilih očeta, ki je

zdravil; zagovor pa je napisala in ga uporabljala za zagovarjanje po pripovedovanju starega možaka izpod Primskovega.
Hrani jih Angela Zupančič, Male dole.

156. Gregornov ljudsko medicinski zapis

Rkp. je iz 1902, formata 18 x 10,5 tj. bil Dienstboten-Buch, v katerega je Valentin Gregorn p.d. Miklavčev v Dulah, fara Žitara vas, na 18 nepopisanih straneh napisal Tri silno lepe molitve pri enem umirajočem; tri božje čednosti; tri recepte; požbe-ranje za toasvo; recept za žaubo; zagovor zoper šen in molitev zoper švint.
Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

157. Domači zdravnik

Rkp. iz 1924 obsega pag. do 146. strani, nato izrezani listi in nadaljuje s str. 173 do 178. Izpisano do str. 141, kazalo pa od str. 174 do 176. Na drugem, nepaginiranem listu je v zgornji četrtini z rdečo tinto napisano Domači Zdravnik. Pod napisom je narisanih 5 rdečih rož.

Franc Hanin p. d. Lipej iz Cerkovč pri Pliberku piše, da je bila spisana iz napol nemščine iz leta 1835 od Jožefa Shaga in Štefana Lubeja. Bukve so razdeljene na pet poglavij. Od vode, od Pullus, od glave; za prse; peto; za želodec in druge bo-lezni organov.

Hrani ga Franc Hanin, Cerkovče.

158. Pergodbe od 7 sv. nebeških zapahov

Rkp. iz 1954, obsega 32 strani formata 21 x 15. Prepisala je Josefina Pirman iz Kro-šič. Na str. 3 začne Beschreibung einer ganz wunderbarlichen Geschichte in nekaj molitev v nemščini, nato Pogodba od 7 sv. nebeških zapahov. Na koncu so še Silno lepe molitve. Če ena žena roditi ne more, ji položite na prsi al na glavo 7 sv. zapahe tedaj bo lahko rodila in živ sad prinesla. Koristilo je tudi fantu, ki je dosti hudičev v sebi imel.

Hrani ga dr. Pavel Zablatnik, Celovec.

Dodatek:

Zagovor proti mrzlici

Kodeks je iz srede 14. stol., obsega 144 listov formata 22 x 16, perg. uvezan iz treh delov, gotska minuskula oz. kurziva, ff 17—21' en stolpec, ostalo dva stolpca, lese-ne z usnjem prevlečene platnice z železnimi gumbi in deloma odpadlim sklepom. Na desnem stolpcu f. 59 je zagovor proti enodnevni, dvodnevni in štiridnevni mrzlici. Po provenienci neznan.

Literatura: M. Kos, dr. Joža Glonar, Srednjeveški zagovori v ljubljanski licejski, Časopis za zgodovino in narodopisje, XVII. Hrani ga NUK. Sign. Ms 34.

Kratlice:

AJA — Arhiv Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti
 AS — Arhiv Slovenije
 ČZN — Časopis za zgodovino in narodopisje
 Grmek — Mirko D. Grmek, Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. Rasprava i gradja za povijest nauka. JAZU, Zagreb 1963
 JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
 MD — Dr. Milan Dolenc, Ljubljana
 M. Kos — Milko Kos, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Ljubljana, 1931
 Moljk — prof. dr. Anton Moljk, Ljubljana
 NUK — Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani
 PAM — Pokrajinski arhiv v Mariboru
 perg. — pergament
 Rkp. — rokopis
 SAZU — Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani
 Sign. — Signatura
 ŠAL — Škofijski arhiv v Ljubljani
 ŠAM — Škofijski arhiv v Mariboru

Zusammenfassung

Die Bibliographie handgeschriebener Volksmedizinbücher

Die vorliegende Bibliographie enthält gesundheitliche Aufzeichnungen und handschriftliche volksmedizinische Bücher. Die Handschriften befinden sich in Bibliotheken, Museen, Archiven und bei Privatbesitzern. Meistentells sind sie Nachschreibungen, Verarbeitungen, Auszüge und Übersetzungen. Einige Handschriften sind den Inkunabeln, Gebetbüchern und Kalendern hinzugeschrieben. Die ältesten zwei Handschriften sind aus dem 12. Jahrhundert und stammen aus dem Stift Stična. Anfangs wurden die Handschriften in lateinischer, später in italienischer, deutscher und slovenischer Sprache geschrieben. Der Verfasser dieses Beitrags hat im Ganzen 158 solcher Handschriften gesammelt. Die erste diesbezügliche slovenische Handschrift stammt aus dem Jahre 1641. Als Vorlage für slovenische Handschriften haben in erster Linie verschiedene Kräuterbücher gedient, und zwar: Gart der Gesundheit (1485), Neukreuterbuch (1557) von H. Bock, Kreuterbuch von J. Tabernomantanus, besonders jedoch Historia plantarum (1561) von P. A. Matthiolus, beziehungsweise deutsche Übersetzungen dieses Werkes wie Neukreuterbuch (1562) und Kreuterbuch (1590) und schliesslich ein Werk von Nicolas Lemery. Nach der Niederschrift des ersten handschriftlichen Buches haben dieses zahlreiche andere Benutzer nachgeschrieben. Slovenische handschriftliche medizinische Bücher wurden gewöhnlich von ungebildeten Schreibern und nur selten von Geistlichen geschrieben. Die meisten Bücher stammen aus der Gegend zwischen Škofja Loka und Rovte, das zweite Zentrum liegt im slovenischen Teil von Kärnten.

SE—UDK 398.341/.342(497.12 Idrija)
Etnologija, družboslovne vede, graditeljstvo
Šarf F.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej neraziskana stanovanjska kultura rudarjev pri nas
Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p.7
slov. (nem.)

Članek

Stanovanjska kultura idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja

Prispevek obravnava idrijsko rudarsko hišo, stanovanjske probleme, najemniške odnose in notranjo hišno opremo. Seznanl nas tudi z osnovnimi podatki o gradnji rudniških stanovanjskih blokov.

Avtorski izvleček

SE—UDK 398.34:301.162.1(497.12)
Etnologija, družboslovne vede
Makarovič M.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej neraziskano področje
Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p.35
slov. (nem.)

Članek

Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem (V Predgradu v Poljanski dolini ob Kolpi)

Članek obravnava medsebojno pomoč na vasi na Slovenskem ob primeru Predgrada v Poljanski dolini ob Kolpi. V članku so ugotovljene spreminjajoče se oblike in pomen medsebojne pomoči od konca 19. stoletja do danes in pa vzroki, ki so v obravnavanem obdobju poglaj medsebojno pomoč na vasi.

Avtorski izvleček

SE—UDK 798.2/.6(497.12 Ljutomer)"1874/1974"
Etnologija, agrarno gospodarstvo
Baš A.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej neraziskano področje
Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p.63
slov. (angl.)

Članek

Začetki ljutomerskih konjskih dirk

Poglavitni namen, zavoljo katerega so začeli 1874 prirejati v Ljutomeru konjske dirke, prve na ozemlju današnje Jugoslavije, je bila preizkušnja zmožnosti konj in izbira najboljših živali za plemo. Tu je šlo za kmečke dirke, in kmetje iz okolice Ljutomera so konec 19. st. pričeli uvažati kasaške konje. To ozemlje je edino območje kasaške reje na svetu, ki je zanjo prišla pobuda od kmetov. In na tem ozemlju so v nekaj desetletjih napravili iz kasačev konje, ki so bili uporabni tako za dirke kakor za gospodarske namene.

Avtorski izvleček

SE—UDK 398.341/.342(497.12 Idrija)
Etnologija, družboslovne vede, graditeljstvo
Šarf F.
61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20
Doslej neraziskana stanovanjska kultura rudarjev pri nas
Slovenski etnograf 1974(1976) XXVII, p. 7
slov. (nem.)

Članek

Die Wohnungskultur der Bergarbeiter in Idria um die Jahrhundertwende

Der Beitrag befasst sich mit dem Bergarbeiterhaus in Idria, den Wohnungsproblemen, Mietverhältnissen und der Einrichtung der Häuser. Er enthält auch Angaben über den Bau der Bergarbeiterwohnblocks.

Additional Remarks

SE—UDK 398.34:301.162.1 (497.12)

Etnologija, družboslovne vede

Makarovič M.

61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20

Doslej neraziskano področje

Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p. 35

slov. (nem.)

Članek

Gegenseitige Hilfe im Dorf in Slowenien

(Am Beispiel von Predgrad an der Kolpa im Poljanetal)

Der Beitrag befasst sich mit gegenseitiger Hilfe im Dorf in Slowenien am Beispiel von Predgrad an der Kolpa im Poljanetal. Der Aufsatz stellt die sich verändernden Formen und die Bedeutung der gegenseitigen Hilfe vom Ende des 19. Jahrhunderts bis heute fest und erörtert die Umstände, die die gegenseitige Hilfe im erfassten Zeitraum begünstigten.

SE—UDK 798.2/.6(497.12 Ljutomer)"1874/1974"

Etnologija, agrarno gospodarstvo

Baš A.

61000 Ljubljana, YU, Slovenski etnografski muzej, Prešernova 20

Doslej neraziskano področje

Slovenski etnograf 1974(1976) XXVII, p. 63

slov. (angl.)

Članek

The Origins of the Ljutomer Horse Races

The main reason why the Ljutomer Horse Races, the first such races on the territory of what is today Yugoslavia, were instituted in 1874 was to try out the quality of the horses and to choose the best of them for stud. These were farmers horse races and it was the farmers who introduced trotters at the end of the 19th century. This is the only area in the world where trotters were introduced on the initiative of farmers. In a few short decades the farmers of this area succeeded in turning the trotters into horses which could be used for both racing and farming purposes.

Additional Remarks

SE—UDK 016:091:615.89(497.12)

Bibliografija

Dolenc M.

61000 Ljubljana, YU, Pohorskega bat. 41
Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p. 81
slov. (nem.)

Članek

Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev

To je bibliografija, v kateri so zbrani zapisi in rokopisne ljudske medicinske bukev s področja Slovenije. Rokopisi so po večini prepisi, priredbe, izvlečki in prevodi. Prva dva rokopisa sta iz stiškega samostana, iz 12. stoletja. Največ medicinskih bukev je iz krajev med Škofjo Loko in Rovtami ter iz Slovenske Koroške.

B. Kuhar

SE—UDK 016:091:615.89(497.124)

Bibliografija

Dolenc M.

61000 Ljubljana, YU, Pohorskega bat. 41
Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p. 81
slov. (nem.)

Clanek

Bibliographie handgeschriebener Medizinbücher

Dies ist eine Bibliographie, in der Niederschriften und Handschriften von Volksmedizinbüchern aus dem Gebiet Sloweniens gesammelt sind. Die Handschriften sind grösstenteils Bearbeitungen, Auszüge und Übersetzungen. Die ersten zwei Handschriften sind aus dem 12. Jahrhundert und stammen aus dem Kloster Stična. Die meisten Medizinbücher sind aus Gegend zwischen Kofja Loka und den Rovte Hügeln und aus dem slowenischen Teil Kärnten.

SE—UDK 016:091:615.89(497.124)

Bibliografija

Dolenc M.

61000 Ljubljana, YU, Pohorskega bat. 41

Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p. 81

slov. (nem.)

The Origin of the Legends of the Slaves

(The Legends of the Slaves in the History of the People)

The legends of the slaves in the history of the people are a very important part of the folklore. They are a reflection of the social conditions of the past and a source of information about the life of the people. The legends of the slaves are a very old and widespread phenomenon. They are found in all parts of the world. The legends of the slaves are a very important part of the folklore. They are a reflection of the social conditions of the past and a source of information about the life of the people. The legends of the slaves are a very old and widespread phenomenon. They are found in all parts of the world.

SE—UDK 016:091:615.89(497.124)

Bibliografija

Dolenc M.

61000 Ljubljana, YU, Pohorskega bat. 41

Slovenski etnograf 1974(1976)XXVII, p. 81

slov. (nem.)

The Origin of the Legends of the Slaves

The legends of the slaves in the history of the people are a very important part of the folklore. They are a reflection of the social conditions of the past and a source of information about the life of the people. The legends of the slaves are a very old and widespread phenomenon. They are found in all parts of the world. The legends of the slaves are a very important part of the folklore. They are a reflection of the social conditions of the past and a source of information about the life of the people. The legends of the slaves are a very old and widespread phenomenon. They are found in all parts of the world.

Slovenski etnograf

izhaja letno v eni knjigi — parait une fois par an

Uredništvo in zamenjave — Rédaction et échange:

Slovenski etnografski muzej
61001 Ljubljana, Prešernova 20
poštni predal 73, tel. 22475

Uprava — Administration:

Slovenski etnografski muzej
61000 Ljubljana, Prešernova 20

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slovenski etnograf XXVII—XXVIII, 1974/75

Izdal in založil Slovenski etnografski muzej
Za izdajatelja in založbo dr. Boris Kuhar
Oprema: Marjan Loboda, dipl. ing. arh.
Tisk Partizanska knjiga Ljubljana
Naklada 1000 izvodov

Slovenski etnograf

Izdajni svet v prvi liniji — prvi svet leta 1972

Uredništvo in izdajstvo — Rédaction et éditage

Slovenski etnografski muzej
SI001 Ljubljana, Prešernova 20
poštni predel 73, tel. 22479

Uprava — Administration

Slovenski etnografski muzej
SI000 Ljubljana, Prešernova 20

Za znanstveno vsebino člankov odgovarja avtor

Izdajo sta finančno omogočila Raziskovalna skupnost Slovenije in Kulturna skupnost Slovenije.

Publikacija šteje med proizvode iz 7. točke prvega odstavka 36. člena zakona o obdavčenju proizvodov in storitev v prometu (Uradni list SFRJ, št. 33-316/72), za katere se ne plačuje temeljni davek od prometa proizvodov (mnenje Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo).

Številka 170 izdajev

Slovenski etnografski muzej ima na zalogi publikacije:

Etnolog III. leto 1929

Etnolog VII. leto 1934

Etnolog XII. leto 1939 — XVII. 1944

Slovenski etnograf II. leto 1949

Slovenski etnograf VIII. leto 1955 — XXVI—XVI. 1972-73

Razen tega so na zalogi vodniki po razstavah Slovenskega etnografskega muzeja:

Ljudsko slikarstvo

Vraževerje na Slovenskem

Gozdni in lesni delavci na Južnem Pohorju

Kmečki nakit

Slikarstvo na panjskih končnicah

Včeraj in danes v škocjanskih hribih

Ralo in plug

Slovensko ljudsko kiparstvo

Krška hiša

Klekljane čipke

Kmečka hiša na slovenskem alpskem ozemlju

Štajerski lectarji in svečarji

Kič

Bloške smuči

Pletarstvo na Slovenskem

Cvetlice v ljudski umetnosti

Slovenska kmečka noša od konca 19. stoletja do danes

Alma Karlin

53 poštних postaj na cesti Tokaido

Črnska umetnost

Vietnam

Oblačila Afričanov južno od Sahare

Sodobna japonska keramika

